अनध्यायो रुद्यमाने समवायी जनस्य च ॥ ७१
उदके मध्यरात्रे च विण्मूत्रे च विवर्ज्जयेत्।
उच्छिष्टः श्राद्धभुक् चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥ ७२
प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम्।
त्र्यहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके ॥ ७३
यावदेकान्नदिष्टस्य स्नेहो गन्धश्च तिष्ठति।
विप्रस्य विपुले देहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत् ॥ ७४
शयानः प्रौढ़पादश्च कृत्वा वै चावसक्थिकाम्।
नाधीयीतामिषं जग्ध्वा सूतकाद्यान्नमेव च ॥ ७५
नीहारे वाणपाते च सन्ध्ययोरुभयोरपि।
अमावास्यां चतुर्द्दश्यां पौर्णमास्यष्टमीषु च ॥ ७६
उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं चपणं स्मृतम्।
अष्टकासु त्वहोरात्रमृत्वन्तासु च रात्रिषु ॥ ७७
मार्गशीर्षे तथा पौषे माघमासे तथैव च।
तिस्रोऽष्टकाः समाख्याताः कृष्णपक्षे तु सूरिभिः॥७८
श्लेष्मातकस्य च्छायायां शाल्मलेर्मधुकस्य च।
कदाचिदपि नाध्येयं कोविदार-कपित्थयोः ॥ ७९
समानविद्ये च मृते तथा सब्रह्मचारिणि।
आचार्य्ये संस्थिते वापि त्रिरात्रं चपणं स्मृतम् ॥ ८०
छिद्राण्येतानि विप्राणां येऽनध्यायाः प्रकीर्त्तिताः।
हिंसन्ति राक्षसास्तेषु तस्मादेतानि वर्ज्जयेत् ॥ ८१
नैत्यिके नास्त्यनध्यायः सन्ध्योपासन एव च।
उपाकर्म्मणि कर्म्मान्ते होममन्त्रेषु चैव हि ॥ ८२
एकामृचमथैकं वा यजुः सामाथवा पुनः।
अष्टकाद्यास्वधीयीत मारुते चातिवायति ॥ ८३
अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहास-पुराणयोः।
न धर्म्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्व्वाण्येतानि वर्ज्जयेत् ॥ ८४
एष धर्म्मः समासेन कीर्त्तितो ब्रह्मचारिणाम्।
ब्रह्मणाभिहितः पूर्व्वमृषीणां भावितात्मनाम् ॥ ८५
योऽन्यत्र कुरुते यत्नमनधीत्य श्रुतिं द्विजाः।
स संमूढ़ो न सम्भाष्यो वेदवाह्यो द्विजातिभिः ॥ ८६
न वेदपाठमात्रेण सन्तुष्येदेष वै द्विजः।
एवमाचारहीनस्तु पङ्के गौरिव सीदति ॥ ८७
योऽधीत्य विधिवद्वेदं वेदार्थं न विचारयेत्।
स सान्वयः शूद्रकल्पः पात्रतां न प्रपद्यते ॥ ८८
यदि चात्यन्तिकं वासं कर्त्तुमिच्छति वै गुरौ।
युक्तः परिचरेदेनमा शरीराभिघातनात् ॥ ८९
गत्वा वनं वा विधिवज्जुहुयाज्जातवेदसम्।
अभ्यसेत् स तदा नित्यं ब्रह्मनिष्ठः समाहितः ॥ ९०
सावित्रीं शतरुद्रीयं वेदाङ्गानि विशेषतः।
अभ्यसेत् सततं युक्तो भस्मस्नानपरायणः ॥ ९१

एतद्विधानं परमं पुराणं
वेदागतः सम्यगिहेरितं वः।
पुरा महर्षिप्रवरानुपृष्टः
स्वायम्भुवो यन्मनुराह देवः ॥ ९२
एवमीश्वरसमर्पितान्तरो
योऽनुतिष्ठति विधिं विधानवित्।
मोहजालमपहाय सोऽमृतं
याति तत् पदमनामयं शिवम् ॥ ९३

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे ब्रह्म-
विद्यायां वेदाध्ययनादिक्रमनियमो नाम
चतुर्द्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः।

व्यास उवाच।

वेदं वेदौ तथा वेदान् विन्द्याद्वा चतुरो द्विजाः।
अधीत्य चाभिगम्यार्थं ततः स्नायाद्विजोत्तमाः ॥ १
गुरवे तु धनं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया।
चीर्णव्रतोऽथ युक्तात्मा स शक्तः स्नातुमर्हति ॥ २
वैणवीं धारयेद्यष्टिमन्तर्वासस्तथोत्तरम्।
यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकञ्च कमण्डलुम् ॥ ३
छत्रञ्चोष्णीषममलं पादुके चाप्युपानहौ।
रौक्मे च कुण्डले धार्य्ये व्युप्तकेश-नखः शुचिः ॥ ४
स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्बहिर्माल्यं न धारयेत्।
अन्यत्र काञ्चनाद्विप्रो न रक्तां बिभृयात् स्रजम् ॥ ५
शुक्लाम्बरधरो नित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः।
न जीर्णमलवद्वासा भवेद्वै विभवे सति ॥ ६
न रक्तमुल्वणञ्चान्यधृतं वासो न कुण्डिकाम्।
नोपानहौ स्रजं वाथ पादुके न प्रयोजयेत् ॥ ७
उपवीतमलङ्कारं दर्भान् कृष्णाजिनानि च।
नापसव्यं परीदध्याद्वासो न विकृतञ्च यत् ॥ ८

आहरेद्विधिवद्दारान् सदृशानात्मनः शुभान् ।
रूप-लक्षणसंयुक्तान् योनिदोषविवर्ज्जितान् ॥ ९
अमातृगोत्रप्रभवामसमानर्षिगोत्रजाम् ।
आहरेद्ब्राह्मणो भार्य्यां शील-शौचसमन्विताम् ॥ १०
ऋतुकालाभिगामी स्याद्यावत् पुत्त्रोऽभिजायते ।
वर्ज्जयेत् प्रतिषिद्धानि प्रयत्नेन दिनानि तु ॥ ११
षष्ठ्यष्टमीं पञ्चदशीं द्वादशीञ्च चतुर्द्दशीम् ।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं ब्राह्मणः संयतेन्द्रियः ॥ १२
आदधीतावसथ्याग्निं जुहुयाज्जातवेदसम् ।
व्रतानि स्नातको नित्यं पावनानि च पालयेत् ॥ १३
वेदोदितं स्वकं कर्म्म नित्यं कुर्य्यादतन्द्रितः ।
अकुर्व्वाणः पतत्याशु नरकान् याति भीषणान् ॥ १४
अभ्यसेत् प्रयतो वेदं महायज्ञांश्च भावयेत् ।
कुर्य्याद्गृह्याणि कर्म्माणि सन्ध्योपासनमेव च ॥ १५
सख्यं समाधिकैः कुर्य्यादर्च्चयेदीश्वरं सदा ।
दैवतान्यधिगच्छेत कुर्य्याद्भार्य्याविभूषणम् (क) ॥१६
न धर्म्मं ख्यापयेद्विद्वान् न पापं गूहयेदपि ।
कुर्व्वीतात्महितं नित्यं सर्व्वभूतानुकम्पनम् ॥ १७
वयसः कर्म्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ।
वेदवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरेद्विहरेत् सदा ॥ १८
श्रुति-स्मृत्युदितः सम्यक् साधुभिर्यश्च सेवितः ।
तमाचारं निषेवेत नेहेतान्यत्र कुत्रचित् ॥ १९
येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
तेन यायात् सतां तेन मार्गं गच्छंस्तरिष्यति ॥ २०
नित्यं स्वाध्यायशीलः स्यान्नित्यं यज्ञोपवीतवान् ।
सत्यवादी जितक्रोधो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २१
सन्ध्या-स्नानपरो नित्यं ब्रह्मयज्ञपरायणः ।
अनसूयी मृदुर्दान्तो गृहस्थः प्रेत्य वर्द्धते ॥ २२
वीतराग-भय-क्रोधो लोभ-मोहविवर्ज्जितः ।
सावित्रीजापनिरतः श्राद्धकृन्मुच्यते गृही ॥ २३
मातापित्रोर्हिते युक्तो गो-ब्राह्मणहिते रतः ।
दाता यज्वा देवभक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ २४
त्रिवर्गसेवी सततं देवतानाञ्च पूजनम् ।
कुर्य्यादहरहर्नित्यं नमस्येत् प्रयतः सुरान् ॥ २५
विभागशीलः सततं क्षमायुक्तो दयालुकः ।
गृहस्थस्तु समाख्यातो न गृहेण गृही भवेत् ॥ २६
क्षमा दया च विज्ञानं सत्यञ्चैव दमः शमः ।
अध्यात्मनिरतज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥ २७
एतस्मान्न प्रमाद्येत विशेषेण द्विजोत्तमः ।
यथाशक्ति चरेत् कर्म्म निन्दितानि विवर्ज्जयेत् ॥ २८
विधूय मोहकलिलं लब्ध्वा योगमनुत्तमम् ।
गृहस्थो मुच्यते बन्धान्नात्र कार्य्या विचारणा ॥ २९
विगर्हातिक्रमाक्षेप-हिंसा-बन्ध-वधात्मनाम् ।
अन्यमन्युसमुत्थानां दोषाणां मर्षणं क्षमा ॥ ३०
स्वदुःखेष्विव कारुण्यं परदुःखेषु सौहृदात् ।
दयेति मुनयः प्राहुः साक्षाद्धर्म्मस्य साधनम् ॥ ३१
चतुर्द्दशानां विद्यानां धारणं हि यथार्थतः ।
विज्ञानमिति तद्विद्याद्येन धर्म्मो विवर्द्धते ॥ ३२
अधीत्य विधिवद्वेदानर्थञ्चैवोपलभ्य तु ।
धर्म्मकार्य्यान्निवृत्तश्चेन्न तद्विज्ञानमिष्यते ॥ ३३
सत्येन लोकान् जयति सत्यं तत् परमं पदम् ।
यथाभूतप्रवादन्तु सत्यमाहुर्मनीषिणः ॥ ३४
दमः शरीरोपरमः शमः प्रज्ञाप्रसादजः ।
अध्यात्ममक्षरं विद्याद्यत्र गत्वा न शोचति ॥ ३५
यया स देवो भगवान् विद्यया वेद्यते परः ।
साक्षाद्देवो महादेवस्तज्ज्ञानमिति कीर्त्तितम् ॥ ३६
तन्निष्ठस्तत्परो विद्वान् नित्यमक्रोधनः शुचिः ।
महायज्ञपरो विद्वान् लभते तत्त्वमुत्तमम् ॥ ३७
धर्म्मस्यायतनं यत्नाच्छरीरं परिपालयेत् ।
न च देहं विना रुद्रः पुरुषो विद्यते परः ॥ ३८
नित्यं धर्म्मार्थकामेषु युज्येत नियतो द्विजः ।
न धर्म्मवर्ज्जितं काममर्थं वा मनसा स्मरेत् ॥ ३९
सीदन्नपि हि धर्म्मेण न त्वधर्म्मं समाचरेत् ।
धर्म्मो हि भगवान् देवो गतिः सर्व्वेषु जन्तुषु ॥ ४०
भूतानां प्रियकारी स्यान्न परद्रोहकर्म्मधीः ।
न वेद-देवतां निन्दां कुर्य्यात् तैश्च न संवदेत् ॥ ४१
यस्त्विमं नियतं विप्रो धर्म्माध्यायं पठेच्छुचिः ।
अध्यापयेच्छ्रावयेद्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ ४२

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे
ब्रह्मविद्यायां धर्म्माध्यायो नाम
पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

(क) भार्य्याभिपोषणमिति वा पाठः ।

षोड़शोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

न हिंस्यात् सर्व्वभूतानि नानृतं वा वदेत् क्वचित् ।
नाहितं नाप्रियं ब्रूयान्न स्तेनः स्यात् कथञ्चन ॥ १
तृणं वा यदि वा शाकं मृदं वा जलमेव वा ।
परस्यापहरन् जन्तुर्नरकं प्रतिपद्यते ॥ २
न राज्ञः प्रतिगृह्णीयान्न शूद्रात् पतितादपि ।
न चान्यस्मादशक्तश्चेन्निन्दिताद्वर्ज्जयेद्बुधः ॥ ३
नित्यं याचनको न स्यात् पुनस्तं नैव याचयेत् ।
प्राणानपहरत्येष याचकस्तस्य दुर्म्मतिः ॥ ४
न देवद्रव्यहारी स्याद्विशेषेण द्विजोत्तमाः ।
ब्रह्मस्वं वा नापहरेदापद्यपि कदाचन ॥ ५
न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते ।
देवस्वञ्चापि यत्नेन सदा परिहरेत् ततः ॥ ६
पुष्पे शाकोदके काष्ठे तथा मूले तृणे फले ।
अदत्तादानमस्तेयं मनुः प्राह प्रजापतिः ॥ ७
ग्रहीतव्यानि पुष्पाणि देवार्च्चनविधौ द्विजैः ।
नैकस्मादेव नियतमननुज्ञाय केवलम् ॥ ८
तृणं काष्ठं फलं पुष्पं प्रकाशं वै हरेद्बुधः ।
धर्म्मार्थं केवलं विप्रा ह्यन्यथा पतितो भवेत् ॥ ९
तिल-मुद्ग-यवादीनां मुष्टिर्ग्राह्या पथि स्थितैः ।
क्षुधार्त्तैर्नान्यथा विप्रा धर्म्मविद्भिरिति स्थितिः ॥ १०
न धर्म्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।
व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्व्वन् स्त्रीशूद्रलम्भनम् ॥ ११
प्रेत्येह चेदृशो विप्रो गर्ह्यते ब्रह्मवादिभिः ।
छद्मना चरितं यच्च व्रतं रक्षांसि गच्छति ॥ १२
अलिङ्गी लिङ्गिवेशेन यो वृत्तिमुपजीवति ।
स लिङ्गिनां हरेदेनस्तिर्य्यग्योनौ च जायते ॥ १३
वैड़ालव्रतिनः पापा लोके धर्म्मविनाशकाः ।
सद्यः पतन्ति पापेषु कर्म्मणस्तस्य तत् फलम् ॥ १४
पाषण्डिनो विकर्म्मस्थान् वामाचारांस्तथैव च ।
पञ्चरात्रान् पाशुपतान् वाङ्मात्रेणापि नार्च्चयेत् ॥ १५
वेदनिन्दारतान् मर्त्त्यान् देवनिन्दारतांस्तथा ।
द्विजनिन्दारतांश्चैव मनसापि न चिन्तयेत् ॥ १६
याजनं योनिसम्बन्धं सहवासञ्च भाषणम् ।
कुर्व्वाणः पतते जन्तुस्तस्माद्यत्नेन वर्ज्जयेत् ॥ १७
देवद्रोहाद्गुरुद्रोहः कोटिकोटिगुणाधिकः ।
ज्ञानापवादो नास्तिक्यं तस्मात् कोटिगुणाधिकः ॥ १८
गोभिश्च दैवतैर्विप्रैः कृष्या राजोपसेवया ।
कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि वृत्ततः ॥ १९
कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च ।
कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ २०
अनृतात् पारदार्य्याच्च तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणात् ।
अश्रौतधर्म्माचरणात् क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् ॥ २१
अश्रोत्रियेषु वै दानाद्वृषलेषु तथैव च ।
विहिताचारहीनेषु क्षिप्रं नश्यति वै कुलम् ॥ २२
नाधार्म्मिकैर्वृते ग्रामे न व्याधिबहुले भृशम् ।
न शूद्रराज्ये निवसेन्न पाषण्डजनैर्वृते ॥ २३
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये पूर्व्व-पश्चिमयोः शुभम् ।
मुक्त्वा समुद्रयोर्देशं नान्यत्र निवसेद्द्विजः ॥ २४
कृष्णो वा यत्र चरति मृगो नित्यं स्वभावतः ।
पुण्याश्च विश्रुता नद्यस्तत्र वा निवसेद्द्विजः ॥ २५
अर्द्धक्रोशान्नदीकूलं वर्ज्जयित्वा द्विजोत्तमः ।
नान्यत्र निवसेत् पुण्यं नान्त्यजग्रामसन्निधौ ॥ २६
न संवसेच्च पतितैर्न चण्डालैर्न पुक्कशैः ।
न मूर्खैर्नावलिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिः ॥ २७
एकशय्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डपक्वान्नमिश्रणम् ।
याजनाध्यापने योनिस्तथैव सहभोजनम् ॥ २८
सहाध्यायस्तु दशमः सहयाजनमेव च ।
एकादशैते निर्द्दिष्टा दोषाः सङ्करसंज्ञिताः ॥ २९
समीपे वाप्यवस्थानात् पापं संक्रमते नृणाम् ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन सङ्करं वर्ज्जयेद्बुधः ॥ ३०
एकपङ्क्त्युपविष्टा ये न स्पृशन्ति परस्परम् ।
भस्मना कृतमर्य्यादा न तेषां सङ्करो भवेत् ॥ ३१
अग्निना भस्मना चैव सलिलेन विशेषतः ।
द्वारेण स्तम्भमार्गेण षड्भिः पङ्क्तिर्विभिद्यते ॥ ३२
न कुर्य्याच्छुष्कवैराणि विवादञ्चैव पैशुनम् ।
परक्षेत्रे गां चरन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित् ॥ ३३
न संवसेत् सूतकिना न कञ्चिन्मर्म्मणि स्पृशेत् ।
न सूर्य्यपरिवेशं वा नेन्द्रचापं शवाग्निकम् ॥ ३४
परस्मै कथयेद्विद्वाञ्छशिनं वा कदाचन ।

न कुर्य्याद्भर्तृभिः सार्द्धं विवादं बन्धुभिस्तथा ॥ ३५
आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्।
तिथिं पक्षस्य न ब्रूयान्न नक्षत्राणि निर्द्दिशेत् ॥ ३६
नोदक्यामभिभाषेत नाशुचिं वा द्विजोत्तमः।
न देव-गुरु-विप्राणां दीयमानन्तु वारयेत् ॥ ३७
न चात्मानं प्रशंसेद्वा परनिन्दाञ्च वर्ज्जयेत्।
वेदनिन्दां देवनिन्दां प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत् ॥ ३८
यस्तु देवानृषीन् विप्रान् वेदान् वा निन्दति द्विजः।
न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा शास्त्रेष्विह मुनीश्वराः ॥ ३९
निन्दयेद्वै गुरुन् देवान् वेदं वा सोपबृंहणम्।
कल्पकोटिशतं साग्रं रौरवे पच्यते नरः ॥ ४०
तूष्णीमासीत निन्दायां न ब्रूयात् किञ्चिदुत्तरम्।
कर्णौ पिधाय गन्तव्यं न चैतानवलोकयेत् ॥ ४१
वर्ज्जयेद्वै रहस्यञ्च परेषां गूहयेद्बुधः।
विवादं स्वजनैः सार्द्धं न कुर्य्याद्वै कदाचन ॥ ४२
न पापं पापिनं ब्रूयादपापं वा द्विजोत्तमम्।
सत्येन तुल्यदोषः स्यान्मिथ्याद्द्विदोषवान् भवेत् ॥ ४३
यानि मिथ्याभिशस्तानां पतन्त्यश्रूणि रोदनात्।
तानि पुत्त्रान् पशून् घ्नन्ति तेषांमिथ्याभिशंसिनाम् ४४
ब्रह्महत्या-सुरापाने स्तेय-गुर्व्वङ्गनागमे।
दृष्टं विशोधनं सद्भिर्नास्ति मिथ्याभिशंसने ॥ ४५
नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं शशिनञ्चानिमित्ततः।
नास्तं यान्तं न वारिस्थं नोपसृष्टं न मध्यगम् ॥ ४६
तिरोहितं वाससा वा नादर्शान्तरगामिणम्।
न नग्नां स्त्रियमीक्षेत पुरुषं वा कदाचन ॥ ४७
न च मूत्रं पुरीषं वा न च संसृष्टमैथुनम्।
नाशुचिः सूर्य्यसोमादीन् ग्रहानालोकयेद्बुधः ॥ ४८
पतित-व्यङ्ग-चण्डालानुच्छिष्टान् नावलोकयेत्।
नाभिभाषेत च परमुच्छिष्टो वावगुण्ठितः ॥ ४९
न स्पृशेत् प्रेतसंस्पर्शं न क्रुद्धस्य गुरोर्मुखम्।
न तैलोदकयोश्छायां न पत्नीं भोजने सति।
नामुक्तबन्धनां गां वा नोन्मत्तं मत्तमेव वा ॥ ५०
नाश्नीयाद्भार्य्यया सार्द्धं नैनामीक्षेत मेहनीम्।
क्षुवन्तीं जृम्भमाणां वा नासनस्थां यथासुखम् ॥५१
नोदके चात्मनो रूपं शुभं वाशुभमेव वा।
न लङ्घयेच्च मूत्रं वा नाधितिष्ठेत् कदाचन ॥ ५२
न शूद्राय मतिं दद्यात् कृशरं पायसं दधि।
नोच्छिष्टं वा घृतमधु न च कृष्णाजिनं हविः ॥ ५३
न चैवास्मै व्रतं दद्यान्न च धर्म्मं वदेद्बुधः।
न च क्रोधवशं गच्छेद्द्वेषं रागञ्च वर्ज्जयेत् ॥ ५४
लोभं दम्भं तथा यत्नादसूयां ज्ञानकुत्सनम्।
मानं मोहं तथा क्रोधं द्वेषञ्च परिवर्ज्जयेत् ॥ ५५
न कुर्य्यात् कस्यचित् पीड़ां सुतं शिष्यञ्च ताड़येत्।
न हीनानुपसेवेत न च तीक्ष्णमतीन् क्वचित् ॥ ५६
नात्मानञ्चावमन्येत दैन्यं यत्नेन वर्ज्जयेत्।
न विशिष्टानसत्कुर्य्यान्नात्मानं वा शपेद्बुधः ॥ ५७
न नखैर्विलिखेद्भूमिं गाञ्च संवेशयेन्न हि।
न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्व्वते न च पर्व्वतान् ॥ ५८
आवासे भोजने वापि न त्यजेत् सहयायिनम्।
नावगाहेदपो नग्नो वह्निञ्चापि व्रजेत् पदा ॥ ५९
शिरोऽभ्यङ्गावशिष्टेन तैलेनाङ्गं न लेपयेत्।
न शस्त्रसर्पैः क्रीड़ेत न स्वानि खानि च स्पृशेत् ॥ ६०
रोमाणि च रहस्यानि नाशिष्टेन सह व्रजेत्।
न पाणि-पाद-वाङ्नेत्र चापल्यं समुपाश्रयेत् ॥ ६१
न शिश्नोदरचापल्यं न च श्रवणयोः क्वचित्।
न चाङ्गनखवाद्यं वै कुर्य्यान्नाञ्जलिना पिबेत् ॥ ६२
नाभिहन्याज्जलं पद्भ्यां पाणिना वा कदाचन।
न शातयेदिष्टकाभिः फलानि न फलेन च ॥ ६३
न म्लेच्छभाषां शिक्षेत नाकर्षेच्च पदासनम्।
नखभेदनमास्फोटं छेदनं वा विलेखनम् ॥ ६४
कुर्य्याद्विमर्द्दनं धीमान् नाकस्मादेव निष्फलम्।
नोत्सङ्गे भक्षयेद्भक्ष्यान् वृथाचेष्टाञ्च नाचरेत् ॥ ६५
न नृत्येदथवा गायेन्न वादित्राणि वादयेत्।
न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः ॥ ६६
न लौकिकैस्तवैर्देवांस्तोषयेद्बेषजैरपि।
नाक्षैः क्रीड़ेन्न धावेत नाप्सु विण्मूत्रमाचरेत् ॥ ६७
नोच्छिष्टः संविशेन्नित्यं न नग्नः स्नानमाचरेत्।
न गच्छेन्न पठेदापि न चैव स्वशिरः स्पृशेत् ॥ ६८
न दन्तैर्नख-रोमाणि च्छिन्द्यात् सुप्तं न बोधयेत्।
न बालातपमासेवेत् प्रेतधूमं विवर्ज्जयेत् ॥ ६९
नैकः सुप्याच्छून्यगेहे स्वयं नोपानहौ हरेत्।
नाकारणाद्वा निष्ठीवेन्न बाहुभ्यां नदीं तरेत् ॥ ७०

न पादक्षालनं कुर्य्यात् पादेनैव कदाचन ।
नाग्नौ प्रतापयेत् पादौ न कांस्ये धावयेद्बुधः ॥ ७१
नाभिप्रसारयेद्देवं ब्राह्मणान् गामथापि वा ।
वाय्वग्नि-गुरु-विप्रान् वा सूर्य्यं वा शशिनं प्रति ॥७२
अशुद्धः शयनं यानं स्वाध्यायं स्नान-भोजनम् ।
वहिर्निष्क्रमणञ्चैव न कुर्व्वीत कथञ्चन ॥ ७३
स्वप्नमध्ययनं यानमुच्चारं भोजनं गतिम् ।
उभयोः सन्ध्ययोर्नित्यं मध्याह्ने तु विवर्ज्जयेत् ॥ ७४
न स्पृशेत् पाणिनोच्छिष्टो विप्रो गोब्राह्मणानलान् ।
न चैवान्नं पदा वापि न देवप्रतिमां स्पृशेत् ॥ ७५
नाशुद्धोऽग्निं परिचरेन्न देवान् कीर्त्तयेदृषीन् ।
नावगाहेदगाधाम्बु धारयेन्नाग्निमेकतः ॥ ७६
न वामहस्तेनोद्धृत्य पिबेद्वक्त्रेण वा जलम् ।
नोत्तरेदनुपस्पृश्य नाप्सु रेतः समुत्सृजेत् ॥ ७७
अमेध्यलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विषाणि वा ।
व्यतिक्रमेन्न स्रवन्तीं नाप्सु मैथुनमाचरेत् ॥ ७८
चैत्यं वृक्षं न वै छिन्द्यान्नाप्सु ष्ठीवनमुत्सृजेत् ।
नास्थि-भस्म-कपालानि न केशान् न च कण्टकान् ।
तुषाङ्गारकरीषं वा नाधितिष्ठेत् कदाचन ॥ ७९
न चाग्निं लङ्घयेद्धीमान् नोपदध्यादधः क्वचित् ।
न चैनं पादतः कुर्य्यान्मुखेन न धमेद्बुधः ॥ ८०
न कूपमवरोहेत नावेक्षेताशुचिः क्वचित् ।
अग्नौ न प्रक्षिपेदग्निं नाद्भिः प्रशमयेत् तथा ॥ ८१
सुहृन्मरणमार्त्तिं वा न स्वयं श्रावयेत् परान् ।
अपण्यं कूटपण्यं वा विक्रये न प्रयोजयेत् ॥ ८२
न वह्निं मुखनिश्वासैर्ज्वालयेन्नाशुचिर्बुधः ।
पुण्यस्नानोदकस्थाने सीमान्तं वा कृषेन्न तु ॥ ८३
न भिन्द्यात् पूर्व्वसमयं सत्योपेतं कदाचन ।
परस्परं पशून् व्यालान् पक्षिणो नैव योधयेत् ॥ ८४
परबाधां न कुर्व्वीत जलवातातपादिभिः ।
कारयित्वा सुकर्म्माणि कारून् पश्चान्न वर्ज्जयेत् ॥८५
सायं प्रातर्गृहद्वारान् भिक्षार्थं नावघाटयेत् ।
वहिर्माल्यं वहिर्गन्धं भार्य्यया सह भोजनम् ॥ ८६
विग्रहञ्च वाटं कुद्वारप्रवेशञ्च विवर्ज्जयेत् ।
न खादन् ब्राह्मणस्तिष्ठेन्न जल्पेद्वा हसन् बुधः ॥८७
स्वमग्निं नैव हस्तेन स्पृशेन्नाप्सु चिरं वसेत् ।
न पक्षकेणोपधमेन्न शूर्पेण न पाणिना ॥ ८८
मुखेनैव धमेदग्निं मुखादग्निरजायत ।
परस्त्रियं न भाषेत नायाज्यं याजयेद्बुधः ॥ ८९
नैकश्चरेत् सभां विप्रः समवायञ्च वर्ज्जयेत् ।
न देवायतनं गच्छेत् कदाचिच्चाप्रदक्षिणम् ॥ ९०
न वीजयेद्वा वस्त्रेण न देवायतने स्वपेत् ।
नैकोऽध्वानं प्रपद्येत नाधार्म्मिकजनैः सह ॥ ९१
न व्याधिदूषितैर्वापि न शूद्रैः पतितैर्न वा ।
नोपानद्वर्ज्जितोऽध्वानं जलादिरहितस्तथा ॥ ९२
न रात्रौ नारिणा सार्द्धं न विना च कमण्डलुम् ।
नाग्नि-गो-ब्राह्मणादीनामन्तरेण व्रजेत् क्वचित् ॥९३
न वत्स्यन्तीं न विनतामतिक्रामेद्द्विजोत्तमः ।
न निन्देद्योगिनः सिद्धान् व्रतिनो वा यतींस्तथा ॥९४
देवतायतने प्राज्ञो न देवानाञ्च सन्निधौ ।
नाक्रामेत् कामतश्छायां ब्राह्मणानां गवामपि ॥९५
स्वान्तु नाक्रमयेच्छायां पतिताद्यैर्न रोगिभिः ।
नाङ्गार-भस्म-केशादिष्वधितिष्ठेत् कदाचन ॥ ९६
वर्ज्जयेन्मार्ज्जनीरेणुं स्नानवस्त्र-घटोदकम् ।
न भक्षयेदभक्ष्याणि नापेयञ्च पिबेद्द्विजाः ॥ ९७

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे ब्रह्म-
विद्यायामाश्रमाचारनियमधर्म्मो नाम
षोड़शोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

नाद्याच्छूद्रस्य विप्रोऽन्नं मोहाद्वा यदि कामतः ।
स शूद्रयोनिं व्रजति यस्तु भुङ्क्ते ह्यनापदि ॥ १
षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम् ।
जीवन्नेव भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते ॥ २
ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां शूद्रस्य च मुनीश्वराः ।
यस्यान्नेनोदरस्थेन मृतस्तद्योनिमाप्नुयात् ॥ ३
राजान्नं नर्त्तकान्नञ्च तक्ष्णोऽन्नं चर्म्मकारिणः ।
गणान्नं गणिकान्नञ्च षडन्नानि च वर्ज्जयेत् ॥ ४
चक्रोपजीवि-रजक-तस्कर-ध्वजिनां तथा ।
गन्धर्व्व-लोहकारान्नं सूतकान्नञ्च वर्ज्जयेत् ॥ ५

कुलाल-चित्रकर्म्मान्नं वार्द्धुषिः पतितस्य च।
पौनर्भव-च्छत्त्रिकयोरभिशस्तस्य चैव हि॥ ६
सुवर्णकार-शैलूष-व्याध-बद्धातुरस्य च।
चिकित्सकस्य चैवान्नं पुंश्चल्या दाम्भिकस्य च॥ ७
स्तेन-नास्तिकयोरन्नं देवतानिन्दकस्य च।
सोमविक्रयिणश्चान्नं श्वपाकस्य विशेषतः॥ ८
भार्य्याजितस्य चैवान्नं यस्य चोपपतिर्गृहे।
उच्छिष्टस्य कदर्य्यस्य तथैवोच्छिष्टभोजिनः॥ ९
अपङ्क्त्यन्नञ्च सङ्घान्नं शस्त्रजीवस्य चैव हि।
क्लीव-सन्न्यासिनोश्चान्नं मत्तोन्मत्तस्य चैव हि॥ १०
भीतस्य रुदितस्यान्नमवक्रुष्टं परिक्षुतम्।
ब्रह्मद्विषः पापरुचेः श्राद्धान्नं सूतकस्य च॥ ११
वृथापाकस्य चैवान्नं शठान्नं चतुरस्य च (क)।
अप्रजानान्तु नारीणां भृतकस्य (ख) तथैव च॥ १२
कारुकान्नं विशेषेण शस्त्रविक्रयिणस्तथा।
शौण्डान्नं घाण्टिकान्नञ्च भिषजामन्नमेव च॥ १३
विद्धप्रजननस्यान्नं परिवेत्त्रन्नमेव च।
पुनर्भुवो विशेषेण तथैव दिधिषूपतेः॥ १४
अवज्ञातञ्चावधूतं सरोषं विस्मयान्वितम्।
गुरोरपि न भोक्तव्यमन्नं सत्कारवर्ज्जितम् (ग)॥ १५
दुष्कृतं हि मनुष्यस्य सर्व्वमन्ने व्यवस्थितम्।
यो यस्यान्नं समश्नाति स तस्याश्नाति किल्बिषम्॥ १६
आर्द्धिकः कुलमित्रश्च गोपालो दास-नापितौ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत्॥ १७
कुशीलवः कुम्भकारः क्षेत्रकर्म्मक एव च।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना दत्त्वा स्वल्पं पणं बुधैः॥ १८
पायसं स्नेहपक्वं यद्गोरसश्चैव सक्तवः।
पिण्याकञ्चैव तैलञ्च शूद्राद्ग्राह्यं द्विजातिभिः॥ १९
वृन्ताकं नालिकाशाकं कुसुम्भाश्मन्तकं तथा।
पलाण्डुं लशुनं शुक्तं निर्यासञ्चैव वर्ज्जयेत्॥ २०
छत्राकं विड्वराहञ्च शेलुं पीयूषमेव च।
विलयं सुमुखञ्चैव करकाणि च वर्ज्जयेत्॥ २१
गृञ्जनं किंशुकञ्चैव कुक्कुटञ्च तथैव च।
उदुम्बरमलाबुञ्च जग्ध्वा पतति वै द्विजः॥ २२
वृथाकृशर-संयावौ पायसापूपमेव च।
अनुपाकृतमांसञ्च देवान्नानि हवींषि च॥ २३
यवागूं मातुलुङ्गञ्च मत्स्यानप्यनुपाकृतान्।
नीपं कपित्थं प्लक्षञ्च प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत्॥ २४
पिण्याकञ्चोद्धृतस्नेहं दिवाधानास्तथैव च।
रात्रौ च तिलसम्बद्धं प्रयत्नेन दधि त्यजेत्॥ २५
नाश्नीयात् पयसा तक्रं न वीजान्युपजीवयेत्।
क्रियादुष्टं भावदुष्टमसत्सङ्गं विवर्ज्जयेत्॥ २६
केशकीटावपन्नञ्च सहृल्लेखञ्च नित्यशः।
श्वाघ्रातञ्च पुनःसिद्धं चण्डालावेक्षितं तथा॥ २७
उदक्यया च पतितैर्गवा चाघ्रातमेव च।
अनर्च्चितं पर्य्युषितं पर्य्याभ्रान्तञ्च नित्यशः॥ २८
काक-कुक्कुटसंस्पृष्टं कृमिभिश्चैव संयुतम्।
मनुष्यैरप्यवघ्रातं कुष्ठिना स्पृष्टमेव च॥ २९
न रजस्वलया दत्तं न पुंश्चल्या सरोषकम्।
मलवद्वाससा चापि परया नोपयोजयेत्॥ ३०
विवत्सायाश्च गोः क्षीरमौष्ट्रं वा निर्द्दशस्य च।
आविकं सन्धिनीक्षीरमपेयं मनुरब्रवीत्॥ ३१
बलाकं हंस-दात्यूहं कलविङ्कं शुकं तथा।
तथा कुरर-वल्गूरं जालपादञ्च कोकिलम्॥ ३२
चाषञ्च खञ्जरीटञ्च श्येनं गृध्रं तथैव च।
उलूकं चक्रवाकञ्च भासं पारावतं तथा॥ ३३
कपोतं टिट्टिभञ्चैव ग्रामकुक्कुटमेव च।
सिंहं व्याघ्रञ्च मार्ज्जारं श्वानं शूकरमेव च॥ ३४
शृगालं मर्कटञ्चैव गर्द्दभञ्च न भक्षयेत्।
न भक्षयेत् सर्व्वमृगान् नान्यान् वनचरान् द्विजान्।
जलेचरान् स्थलचरान् प्राणिनश्चेति धारणा॥ ३५
गोधा कूर्म्मः शशः खड्गी शल्लकी चेति सत्तमाः।
भक्ष्याः पञ्चनखा नित्यं मनुराह प्रजापतिः॥ ३६
मत्स्यान् सशल्कान् भुञ्जीयान्मांसं रौरवमेव च।
निवेद्य देवताभ्यस्तु ब्राह्मणेभ्यश्च नान्यथा॥ ३७
मयूरं तित्तिरिञ्चैव कपिञ्जलकमेव च।
वार्द्धीणसं वर्त्तकञ्च भक्ष्यानाह प्रजापतिः॥ ३८
राजीवान्(क)सिंहतुण्डांश्च तथा पाठीन-रोहितौ।

(क) पराम्नं श्वशुरस्य चेति पाठान्तरं क्वचित्।
(ख) कर्त्तघ्नस्येति वा पाठः।
(ग) संस्कारवर्ज्जितमिति क्वचित् पाठः।

(क) शफरमिति पाठान्तरम्।

मत्स्येष्वेते समुद्दिष्टा भक्षणीया मुनीश्वराः॥ ३९
प्रोक्षितं भक्षयेदेषां मांसञ्च द्विजकाम्यया।
यथाविधि नियुक्तञ्च प्राणानामपि चात्यये॥ ४०
भक्षयेन्नैव मांसानि शेषभोजी न लिप्यते।
ओषधार्थमशक्तौ वा नियोगाद्यन्नकारणात्॥ ४१
आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे दैवे वा मांसमुत्सृजेत्।
यावन्ति पशुरोमाणि तावतो नरकान् व्रजेत्॥ ४२
अदेयं वाप्यपेयञ्च तथैवास्पृश्यमेव च।
द्विजातीनामनालोक्यं नित्यं मद्यमिति स्थितिः॥ ४३
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन मद्यं नित्यं विवर्ज्जयेत्।
पीत्वा पतति कर्म्मभ्यो न सम्भाष्यो भवेद्द्विजैः॥ ४४
भक्षयित्वा ह्यभक्ष्याणि पीत्वाऽपेयान्यपि द्विजः।
नाधिकारी भवेत् तावद्यावत् तन्न व्रजत्यधः॥ ४५
तस्मात् परिहरेन्नित्यमभक्ष्याणि प्रयत्नतः।
अपेयानि च विप्रा वै तथा चेद्याति रौरवम्॥ ४६

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे ब्रह्म-
विद्यायां भक्ष्याभक्ष्यनिर्णयो नाम
सप्तदशोऽध्यायः॥ १७॥

अष्टादशोऽध्यायः।

ऋषय ऊचुः।

अहन्यहनि कर्त्तव्यं ब्राह्मणानां महामुने।
तदाचक्ष्वाखिलं कर्म्म येन मुच्येत बन्धनात्॥ १

व्यास उवाच।

वक्ष्ये समाहिता यूयं शृणुध्वं गदतो मम।
अहन्यहनि कर्त्तव्यं ब्राह्मणानां क्रमाद्विधिम्॥ २
ब्राह्मे मुहूर्त्ते तूत्थाय धर्म्ममर्थञ्च चिन्तयेत्।
कायक्लेशं तदुद्भूतं ध्यायेत मनसेश्वरम्॥ ३
उषःकालेऽथ सम्प्राप्ते कृत्वा चावश्यकं बुधः।
स्नायान्नदीषु शुद्धासु शौचं कृत्वा यथाविधि॥ ४
प्रातःस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो जनाः।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन प्रातःस्नानं समाचरेत्॥ ५
प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत्।
ऋषीणामृषिता नित्यं प्रातःस्नानान्न संशयः॥ ६
मुखे सुप्तस्य सततं लालाद्याः संस्रवन्ति हि।
ततो नैवाचरेत् कर्म्माण्यकृत्वा स्नानमादितः॥ ७
अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्व्विचिन्तितम्।
प्रातःस्नानेन पापानि पूयन्ते नात्र संशयः॥ ८
न च स्नानं विना पुंसां पावनं कर्म्मसु स्मृतम्।
होमे जप्ये विशेषेण तस्मात् स्नानं समाचरेत्॥ ९
अशक्तावशिरस्कं वा स्नानमस्य विधीयते।
आर्द्रेण वाससा वाथ मार्ज्जनं पावनं स्मृतम्॥ १०
असामर्थ्ये समुत्पन्ने स्नानमेव समाचरेत्।
ब्राह्मादीनि यथाशक्तौ स्नानान्याहुर्मनीषिणः॥ ११
ब्राह्ममाग्नेयमुद्दिष्टं वायव्यं दिव्यमेव च।
वारुणं यौगिकं यच्च षोढ़ा स्नानं प्रकीर्त्तितम्॥ १२
ब्राह्मन्तु मार्ज्जनं मन्त्रैः कुशैः सोदकविन्दुभिः।
आग्नेयं भस्मनापादमस्तकाद्देहधूलनम्॥ १३
गवां हि रजसा प्रोक्तं वायव्यं स्नानमुत्तमम्।
यत् तु सातपवर्षेण स्नानं तद्दिव्यमुच्यते॥ १४
वारुणञ्चावगाहस्तु मानसं स्वात्मवेदनम्।
यौगिकं स्नानमाख्यातं योगे विश्वादिचिन्तनम्॥१५
आत्मतीर्थमिति ख्यातं सेवितं ब्रह्मवादिभिः।
मनःशुद्धिकरं पुंसां नित्यं तत् स्नानमाचरेत्॥ १६
शक्तश्चेद्वारुणं विद्वान् प्राजापत्यं तथैव च॥ १७
प्रक्षाल्य दन्तकाष्ठं वै भक्षयित्वा विधानतः।
आचम्य प्रयतो नित्यं स्नानं प्रातः समाचरेत्॥ १८
मध्याङ्गुलिसमस्थौल्यं द्वादशाङ्गुलसम्मितम्।
सत्वचं दन्तकाष्ठं स्यात् तदग्रेण तु धावयेत्॥ १९
क्षीरिवृक्षसमुद्भूतं मालतीसम्भवं शुभम्।
अपामार्गञ्च विल्वञ्च करवीरं विशेषतः॥ २०
वर्ज्जयित्वा निन्दितानि गृहीत्वैकं यथोदितम्।
परिहृत्य दिनं पापं भक्षयेद्वै विधानवित्॥ २१
नोत्पाटयेद्दन्तकाष्ठं नाङ्गुल्यग्रेण धारयेत्।
प्रक्षाल्य भङ्क्त्वा तज्जह्याच्छुचौ देशे समाहितः॥२२
स्नात्वा सन्तर्पयेद्देवानृषीन् पितृगणांस्तथा।
आचम्य मन्त्रविन्नित्यं पुनराचम्य वाग्यतः॥ २३
सम्मार्ज्ज्य मन्त्रैरात्मानं कुशैः सोदकविन्दुभिः।
आपोहिष्ठाव्याहृतिभिः सावित्र्या वारुणैः शुभैः॥२४
ओङ्कारव्याहृतियुतां गायत्रीं वेदमातरम्।
जप्त्वा जलाञ्जलिं दद्याद्भास्करं प्रति तन्मनाः॥ २५

प्राक्कूलेषु समासीनो दर्भेषु सुसमाहितः।
प्राणायामत्रयं कृत्वा ध्यायेत् सन्ध्यामिति श्रुतिः ॥२६
या सन्ध्या सा जगत्सूतिर्मायातीता हि निष्कला।
ऐश्वरी केवला शक्तिस्तत्त्वत्रयसमुद्भवा ॥ २७
ध्यात्वार्कमण्डलगतां सावित्रीं वै जपद्बुधः।
प्राङ्मुखः सततं विप्रः सन्ध्योपासनमाचरेत् ॥ २८
सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्व्वकर्म्मसु।
यदन्यत् कुरुते किञ्चिन्न तस्य फलमाप्नुयात् ॥ २९
अनन्यचेतसः शान्ता ब्राह्मणा वेदपारगाः।
उपास्य विधिवत् सन्ध्यां प्राप्ताः पूर्व्वं परां गतिम् ॥३०
योऽन्यत्र कुरुते यत्नं धर्म्मकार्य्ये द्विजोत्तमः।
विहाय सन्ध्याप्रणतिं स याति नरकायुतम् ॥ ३१
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन सन्ध्योपासनमाचरेत्।
उपासितो भवेत् तेन देवो योगतनुः परः ॥ ३२
सहस्रपरमां नित्यं शतमध्यां दशावराम्।
सावित्रीं वै जपेद्विद्वान् प्राङ्मुखः प्रयतः स्थितः ॥ ३३
अथोपतिष्ठेदादित्यमुदयन्तं समाहितः।
मन्त्रैस्तु विविधैः सौरैरृग्यजुःसामसम्भवैः ॥ ३४
उपस्थाय महायोगं देवदेवं दिवाकरम्।
कुर्व्वीत प्रणतिं भूमौ मूर्द्ध्ना तेनैव मन्त्रतः ॥ ३५
ओं खखोल्काय शान्ताय कारणत्रयहेतवे।
निवेदयामि चात्मानं नमस्ते विश्वरूपिणे ॥ ३६
नमस्ते घृणिने तुभ्यं सूर्य्याय ब्रह्मरूपिणे।
त्वमेव ब्रह्म परममापो ज्योती रसोऽमृतम्।
भूर्भुवः स्वस्त्वमोङ्कारः शर्व्वो रुद्रः सनातनः ॥ ३७
पुरुषः सन्महोऽन्तस्थं प्रणमामि कपर्द्दिनम् ॥ ३८
त्वमेव विश्वं बहुधा सदसत् सूयते च यत्।
नमो रुद्राय सूर्य्याय त्वामहं शरणं गतः ॥ ३९
प्रचेतसे नमस्तुभ्यं नमो मीढुष्टमाय च।
नमो नमस्ते रुद्राय त्वामहं शरणं गतः ॥ ४०
हिरण्यबाहवे तुभ्यं हिरण्यपतये नमः।
अम्बिकापतये तुभ्यमुमायाः पतये नमः ॥ ४१
नमोऽस्तु नीलग्रीवाय नमस्तुभ्यं पिनाकिने।
विलोहिताय भर्गाय सहस्राक्षाय ते नमः ॥ ४२
तमोऽपहाय ते नित्यमादित्याय नमोऽस्तु ते।
नमस्ते वज्रहस्ताय त्र्यम्बकाय नमो नमः ॥ ४३
प्रपद्ये त्वां विरूपाक्षं महान्तं परमेश्वरम्।
हिरण्मये गृहे गुप्तमात्मानं सर्व्वदेहिनाम् ॥ ४४
नमस्यामि परं ज्योतिर्ब्रह्माणं त्वां परामृतम्।
विश्वं पशुपतिं भीमं नर-नारीशरीरिणम् ॥ ४५
नमः सूर्य्याय रुद्राय भास्वते परमेष्ठिने।
उग्राय सर्व्वभक्षाय त्वां प्रपद्ये सदैव हि ॥ ४६
एतद्वै सूर्य्यहृदयं जप्त्वा स्तवमनुत्तमम्।
प्रातःकालेऽथ मध्याह्ने नमस्कुर्य्याद्दिवाकरम् ॥ ४७
इदं पुत्राय शिष्याय धार्म्मिकाय द्विजातये।
प्रदेयं सूर्य्यहृदयं ब्रह्मणा तु प्रदर्शितम् ॥ ४८
सर्व्वपापप्रशमनं वेदसारसमुद्भवम्।
ब्राह्मणानां हितं पुण्यमृषिसङ्घैर्निषेवितम् ॥ ४९
अथागम्य गृहं विप्रः समाचम्य यथाविधि।
प्रज्वाल्य वह्निं विधिवज्जुहुयाज्जातवेदसम् ॥ ५०
ऋत्विक् पुत्रोऽथ पत्नी वा शिष्यो वापि सहोदरः।
प्राप्यानुज्ञां विशेषेण जुहुयुर्वा यथाविधि ॥ ५१
पवित्रपाणिः पूतात्मा शुक्लाम्बरधरः शुचिः।
अनन्यमनसा नित्यं जुहुयात् संयतेन्द्रियः ॥ ५२
विना दर्भेण यत् कर्म्म विना सूत्रेण वा पुनः।
राक्षसं तद्भवेत् सर्व्वं नामुत्रेह फलप्रदम् ॥ ५३
दैवतानि नमस्कुर्य्यादुपहारान् निवेदयेत्।
दद्यात् पुष्पादिकं तेषां वृद्धांश्चैवाभिवादयेत् ॥ ५४
गुरुञ्चैवाप्युपासीत हितञ्चास्य समाचरेत्।
वेदाभ्यासं ततः कुर्य्यात् प्रयत्नाच्छक्तितो द्विजः ॥५५
जपेदध्यापयेच्छिष्यान् धारयेद्वै विचारयेत्।
अवेक्षेताथ शास्त्रेण धर्म्मादीनि द्विजोत्तमाः ॥ ५६
वैदिकांश्चैव निगमान् वेदाङ्गानि च सर्व्वशः।
उपेयादीश्वरं वाथ योगक्षेमप्रसिद्धये।
साधयेद्विविधानर्थान् कुटुम्बार्थे द्विजोत्तमः ॥ ५७
ततो मध्याह्नसमये स्नानार्थं मृदमाहरेत्।
पुष्पाक्षतान् कुश-तिलान् गोमयं शुद्धमेव वा ॥ ५८
नदीषु देवखातेषु तड़ागेषु सरःसु च।
स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्त-प्रस्रवणेषु च ॥ ५९
परकीयनिपानेषु न स्नायाद्वै कदाचन।
पञ्च पिण्डान् समुद्धृत्य स्नायाद्वाऽसम्भवे पुनः ॥ ६०
मृदैकया शिरः क्षाल्यं द्वाभ्यां नाभेस्तथोपरि।

अधस्तु तिसृभिः कायः पादौ षड्भिस्तथैव च ॥६१
मृत्तिका च समुद्दिष्टा सार्द्रामलकमात्रिका ।
गोमयस्य प्रमाणं तत् तेनाङ्गं लेपयेत् पुनः ॥ ६२
लेपयित्वा तीरसंस्थं तल्लिङ्गैरेव मन्त्रतः ।
प्रक्षाल्याचम्य विधिवत् ततः स्नायात् समाहितः ॥६३
अभिमन्त्र्य जलं मन्त्रैस्तल्लिङ्गैर्वारुणैः शुभैः ।
भावपूतस्तदव्यक्तं ध्यायेद्वै विष्णुमव्ययम् ॥ ६४
आपो नारायणोद्भूतास्ता एवास्यायनं पुनः ।
तस्मान्नारायणं देवं स्नानकाले स्मरेद्बुधः ॥ ६५
प्रेक्ष्य सोङ्कारमादित्यं त्रिर्निमज्जेज्जलाशये ।
आचान्तः पुनराचामेन्मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ॥ ६६
अन्तश्चरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ।
त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपो ज्योती रसोऽमृतम् ॥६७
द्रुपदां वा त्रिरभ्यस्येद्व्याहृतिं प्रणवान्विताम् ।
सावित्रीं वा जपेद्विद्वांस्तथा चैवाघमर्षणम् ॥ ६८
ततः सम्मार्ज्जनं कार्य्यमापो हि ष्ठा मयो भुवः ।
इदमापः प्रवहत व्याहृतिभिस्तथैव च ॥ ६९
तथाभिमन्त्र्य तत् तोयमापोहिष्ठादिभिस्त्रिकैः ।
अन्तर्ज्जलगतो मग्नो जपेत् त्रिरघमर्षणम् ॥ ७०
द्रुपदां वाथ सावित्रीं तद्विष्णोः परमं पदम् ।
आवर्त्तयेद्वा प्रणवं देवं वा संस्मरेद्धरिम् ॥ ७१
द्रुपदादिव यो मन्त्रो यजुर्व्वेदे प्रतिष्ठितः ।
अन्तर्ज्जले त्रिरावर्त्त्य सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ७२
अपः पाणौ समादाय जप्त्वा वै मार्ज्जने कृते ।
विन्यस्य मूर्द्ध्नि तत् तोयं मुच्यते सर्व्वपातकैः ॥ ७३
यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्व्वपापापनोदनः ।
तथाघमर्षणं सूक्तं सर्व्वपापापनोदनम् ॥ ७४
अथोपतिष्ठेदादित्यमूर्द्धं पुष्पाक्षतान्वितम् ।
प्रक्षिप्यालोकयेद्देवमूर्द्धं यस्तमसः परः ॥ ७५
उदुत्यं चित्रमित्येतत् तच्चक्षुरिति मन्त्रतः ।
हंसः शुचिषदेतेन सावित्र्या च विशेषतः ॥ ७६
अन्यैश्च वैदिकैर्मन्त्रैः सौरैः पापप्रणाशनैः ।
सावित्रीं वै जपेत् पश्चात् परमाञ्च चतुष्पदाम् ।
परंब्रह्मस्वरूपां तां जपयज्ञः स वै स्मृतः ॥ ७७
विविधानि पवित्राणि गुह्यविद्यास्तथैव च ।
शतरुद्रियमाथर्व्वशिरः सौरांश्च शक्तितः ॥ ७८
प्राक्कूलेषु समासीनः कुशेषु प्राङ्मुखः शुचिः ।
तिष्ठंश्च वीक्षमाणोऽर्कं जप्यं कुर्य्यात् समाहितः ॥७९
स्फाटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षैः पुत्रजीवसमुद्भवैः ।
कर्त्तव्या त्वक्षमाला स्यादुत्तरादुत्तमा स्मृता ॥ ८०
जपकाले न भाषेत नान्यानि प्रेक्षयेद्बुधः ।
न कम्पयेच्छिरो ग्रीवं दन्तान् नैव प्रकाशयेत् ॥ ८१
गुह्यका राक्षसाः सिद्धा हरन्ति प्रसभं यतः ।
एकान्तेषु शुचौ देशे तस्माज्जप्यं समाचरेत् ॥ ८२
चाण्डालाशौचिपतितान् दृष्ट्वाचम्य पुनर्जपेत् ।
तैरेव भाषणं कृत्वा स्नात्वा चैव पुनर्जपेत् ॥ ८३
आचम्य च यथाशास्त्रं शक्त्या स्वाध्यायमाचरेत् ।
आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने ।
सौरान् मन्त्राञ्छक्तितो वै पावमानीस्तु कामतः ॥८४
यदि स्यात् क्लिन्नवासा वै वारिमध्यगतो जपेत् ।
अन्यथा तु शुचौ देशे दर्भेषु सुसमाहितः ॥ ८५
प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्य ततः क्षितौ ।
आचम्य च यथाशास्त्रं शक्त्या स्वाध्यायमाचरेत् ॥८
ततः सन्तर्पयेद्देवानृषीन् पितृगणांस्तथा ।
आदावोङ्कारमुच्चार्य्य नामान्ते तर्पयामि वः ॥ ८७
देवान् ब्रह्मऋषींश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः ।
तिलोदकैः पितॄन् भक्त्या स्वगृह्योक्तविधानतः ।
देवर्षीँस्तर्पयेद्धीमानुदकाञ्जलिभिः पितॄन् ॥ ८८
यज्ञोपवीती देवानां निवीती ऋषितर्पणे ।
प्राचीनावीति पित्र्ये तु स्वेन तीर्थेन भावितः ॥ ८९
निष्पीड्य स्नानवस्त्रन्तु समाचम्य च वाग्यतः ।
स्वैर्मन्त्रैरर्चयेद्देवान् पुष्पैः पत्रैरथाम्बुभिः ॥ ९०
ब्रह्माणं शङ्करं सूर्य्यं तथैव मधुसूदनम् ।
अन्यांश्चाभिमतान् देवान् भक्त्या चाक्रोधनो नरः ॥९१
प्रदद्याद्वाथ पुष्पाणि सूक्तेन पौरुषेण तु ।
आपो वा देवताः सर्व्वास्तेन सम्यक् समर्च्चिताः ॥९२
ध्यात्वा प्रणवपूर्व्वं वै दैवतानि समाहितः ।
नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेद्वै पृथक् पृथक् ॥ ९३
न विष्ण्वाराधनात् पुण्यं विद्यते कर्म्म वैदिकम् ।
तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यमाराधयेद्धरिम् ॥ ९४
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण सूक्तेन पुरुषेण तु ।
न ताभ्यां सदृशो मन्त्रो वेदेषूक्तश्चतुर्ष्वपि ॥ ९५

निवेदयीच्च स्वात्मानं विष्णावमलतेजसि।
तदात्मा तन्मनाः शान्तस्तद्विष्णोरिति मन्त्रतः॥ ९६
अथवा देवमीशानं भगवन्तं सनातनम्।
आराधयेन्महादेवं भावपूतो महेश्वरम्॥ ९७
मन्त्रेण रुद्रगायत्त्या प्रणवेनाथवा पुनः।
ईशानेनाथवा रुद्रैस्त्र्यम्बकेण समाहितः॥ ९८
पुष्पैः पत्रैरथाद्भिर्वा चन्दनाद्यैर्महेश्वरम्।
उक्त्वा नमः शिवायेति मन्त्रेणानेन वा जपेत्॥ ९९
नमस्कुर्य्यान्महादेवं तं मृत्युञ्जयमीश्वरम्।
निवेदयीत स्वात्मानं यो ब्राह्मणमितीश्वरे॥ १००
प्रदक्षिणं द्विजः कुर्य्यात् पञ्च ब्रह्माणि वै जपन्।
ध्यायीत देवमीशानं व्योममध्यगतं शिवम्॥ १०१
अथावलोकयेदर्कं हंसः शुचिषदित्यृचा।
कुर्व्वन् पञ्च महायज्ञान् गृहं गत्वा समाहितः॥१०२
देवयज्ञं पितृयज्ञं भूतयज्ञं तथैव च।
मानुषं ब्रह्मयज्ञञ्च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते॥ १०३
यदि स्यात् तर्पणादर्व्वाग्ब्रह्मयज्ञः कृतो न हि।
कृत्वा मनुष्ययज्ञं वै ततः स्वाध्यायमाचरेत्॥ १०४
अग्नेः पश्चिमतो देशे भूतयज्ञान्त एव च।
कुशपुञ्जे समासीनः कुशपाणिः समाहितः॥ १०५
शालाग्नौ लौकिके वाथ जले भूम्यामथापि वा।
वैश्वदेवश्च कर्त्तव्यो देवयज्ञः स वै स्मृतः॥ १०६
यदि स्याल्लौकिके पक्वं ततोऽन्नं तत्र हूयते।
शालाग्नौ तत्र देवान्नं विधिरेष सनातनः॥ १०७
देवेभ्यश्च हुतादन्नाच्छेषाद्भूतबलिं हरेत्।
भूतयज्ञः स विज्ञेयो भूतिदः सर्व्वदेहिनाम्॥१०८
श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च पतितादिभ्य एव च।
दद्याद्भूमौ वहिश्चान्नं पक्षिभ्यो द्विजसत्तमाः॥ १०९
सायञ्चान्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं वलिं हरेत्।
भूतयज्ञस्त्वयं नित्यं सायं प्रातर्यथाविधि॥ ११०
एकन्तु भोजयेद्विप्रं पितॄनुद्दिश्य सत्तमम्।
नित्यश्राद्धं तदुद्दिष्टं पितृयज्ञो गतिप्रदः॥ १११
उद्धृत्य वा यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः।
वेदतत्त्वार्थविदुषे द्विजायैवोपपादयेत्॥ ११२
पूजयेदतिथिं नित्यं नमस्येदर्च्चयेद्द्विजः।
मनोवाक्कर्म्मभिः शान्तमागतं स्वगृहं ततः॥ ११३
अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु।
हन्तकारमथाग्रं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विजः।
दद्यादतिथये नित्यं बुध्येत परमेश्वरम्॥ ११४
भिक्षामाहुर्ग्रासमात्रामग्रं तत् स्याच्चतुर्गुणम्।
पुष्कलं हन्तकारन्तु तच्चतुर्गुणमिष्यते॥ ११५
गोदोहकालमात्रं वै प्रतीक्ष्यो ह्यतिथिः स्वयम्।
अभ्यागतान् यथाशक्ति पूजयेदतिथीन् सदा॥ ११६
भिक्षां वै भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे।
दद्यादन्नं यथाशक्ति ह्यर्थिभ्यो लोभवर्ज्जितः॥ ११७
सर्व्वेषामप्यलाभे हि त्वन्नं गोभ्यो निवेदयेत्।
भुञ्जीत बन्धुभिः सार्द्धं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन्॥ ११८
अकृत्वा तु द्विजः पञ्च महायज्ञान् द्विजोत्तमाः।
भुञ्जीत चेत् स मूढात्मा तिर्य्यग्योनिं स गच्छति११९
वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमाः।
नाशयन्त्याशु पापानि देवताभ्यर्च्चनं तथा॥ १२०
यो मोहादथवाऽज्ञानादकृत्वा देवतार्च्चनम्।
भुङ्क्ते स याति नरकं शूकरेष्वभिजायते॥ १२१
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन कृत्वा कर्म्माणि वै द्विजः।
भुञ्जीत स्वजनैः सार्द्धं स याति परमां गतिम्॥१२२

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे ब्रह्म-
विद्यायां ब्राह्मणानां नित्यक्रियाविधि-
र्नामाष्टादशोऽध्यायः॥ १८॥

एकोनविंशोऽध्यायः।

व्यास उवाच।

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत सूर्य्याभिमुख एव वा।
आसीनः स्वासने शुद्धे भूम्यां पादौ निधाय च॥ १
आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः।
श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः॥ २
पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्य्याद्भूमौ पात्रं निधाय च।
उपवासेन तत् तुल्यं मनुराह प्रजापतिः॥ ३
उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वै करौ।
आचम्यार्द्राननोऽक्रोधः पञ्चार्द्रो भोजनं चरेत्॥ ४
महाव्याहृतिभिस्त्वन्नं परिधायोदकेन तु।
अमृतोपस्तरणमसीत्यापोशानक्रियां चरेत्॥ ५

स्वाहाप्रणवसंयुक्तां प्राणायाद्याहुतिं ततः।
अपानाय ततो हुत्वा व्यानाय तदनन्तरम् ॥ ६
उदानाय ततः कुर्य्यात् समानायेति पञ्चमीम्।
विज्ञाय तत्त्वमेतेषां जुहुयादात्मनि द्विजः ॥ ७
शेषमन्नं यथाकामं भुञ्जीत व्यञ्जनैर्युतम्।
ध्यात्वा तन्मनसा देवानात्मानं वै प्रजापतिम् ॥ ८
अमृतापिधानमसीत्युपरिष्टादपः पिबेत्।
आचान्तः पुनराचामेदयं गौरिति मन्त्रतः ॥ ९
द्रुपदां वा त्रिरावर्त्त्य सर्व्वपापप्रणाशनीम्।
प्राणानां ग्रन्थिरसीत्यालभेदुदरं ततः ॥ १०
आचम्याङ्गुष्ठमात्रेण पादाङ्गुष्ठेऽथ दक्षिणे।
निस्रावयेद्धस्तजलमूर्द्धहस्तः समाहितः ॥ ११
कृतानुमन्त्रणं कुर्य्यात् सन्ध्यायामिति मन्त्रतः।
अथ मन्त्रेण स्वात्मानं योजयेद्ब्रह्मणेति हि ॥ १२
सर्व्वेषामेव योगानामात्मयोगः स्मृतः परः।
योऽनेन विधिना कुर्य्यात् स याति ब्रह्मणः क्षयम् ॥ १३
यज्ञोपवीती भुञ्जीत स्रग्गन्धालङ्कृतः शुचिः।
सायम्प्रातर्नान्तरा वै सन्ध्यायान्तु विशेषतः ॥ १४
नाद्यात् सूर्य्यग्रहात् पूर्व्वं प्रतिसायं शशिग्रहात्।
ग्रहकाले न चाश्नीयात् स्नात्वाश्नीयाद्विमुक्तयोः ॥ १५
मुक्ते शशिनि चाश्नीयाद्यदि न स्यान्महानिशा।
अमुक्तयोरस्तगयोरद्याद्दृष्ट्वा परेऽहनि ॥ १६
नाश्नीयात् प्रेक्षमाणानामप्रदाय च दुर्म्मतिः।
यज्ञावशिष्टमद्याद्वा न क्रुद्धो नान्यमानसः ॥ १७
आत्मार्थं भोजनं यस्य रत्यर्थं यस्य मैथुनम्।
वृत्त्यर्थं यस्य चाधीतं निष्फलं तस्य जीवितम् ॥ १८
यद्भुङ्क्ते वेष्टितशिरा यच्च भुङ्क्ते विदिङ्मुखः।
सोपानत्कश्च यो भुङ्क्ते सर्व्वं विद्यात् तदासुरम् ॥ १९
नार्द्धरात्रे न मध्याह्ने नाजीर्णे नार्द्रवस्त्रधृक्।
न च भिन्नासनगतो न यानसंस्थितोऽपि वा ॥ २०
न भिन्नभाजने चैव न भूम्यां न च पाणिषु।
नोच्छिष्टो घृतमादद्यान्न मूर्द्धानं स्पृशेदपि ॥ २१
न ब्रह्म कीर्त्तयंश्चापि न निःशेषं न भार्य्यया।
नान्धकारे न सन्ध्यायां न च देवालयादिषु ॥ २२
नैकवस्त्रस्तु भुञ्जीत न यान-शयनस्थितः।
न पादुकाधिष्ठितो वा न हसन् विलपन्नपि ॥ २३
भुक्त्वा वै सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत्।
इतिहास-पुराणाभ्यां वेदार्थानुपबृंहयेत् ॥ २४
ततः सन्ध्यामुपासीत पूर्व्वोक्तविधिना शुचिः।
आसीनश्च जपेद्देवीं गायत्रीं पश्चिमां प्रति ॥ २५
न तिष्ठति तु यः पूर्व्वां नापि सन्ध्यान्तु पश्चिमाम्।
स शूद्रेण समो लोके सर्व्वकर्म्मविवर्ज्जितः ॥ २६
हुत्वाग्निं विधिवन्मन्त्रैर्भुक्त्वा यज्ञावशिष्टकम्।
सभृत्य-बान्धवजनः स्वपेच्छुष्कपदो निशि ॥ २७
नोत्तराभिमुखः स्वप्यात् पश्चिमाभिमुखो न च।
न चाकाशे न नग्नो वा नाशुचिर्नासने क्वचित् ॥ २८
न शीर्णायान्तु खट्वायां शून्यागारे न चैव हि।
नानुवंशे न पालाशे शयने वा कदाचन ॥ २९
इत्येतदखिलेनोक्तमहन्यहनि वै मया।
ब्राह्मणानां कृत्यजातमपवर्गफलप्रदम् ॥ ३०
नास्तिक्यादथवालस्याद्ब्राह्मणो न करोति यः।
स याति नरकान् घोरान् काकयोनौ च जायते ॥ ३१
नान्यो विमुक्तये पन्था मुक्त्वाश्रमविधिं स्वकम्।
तस्मात् कर्म्माणि कुर्व्वीत तुष्टये परमेष्ठिनः ॥ ३२

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे ब्रह्म-
विद्यायां भोजनादिनियमविधिर्नाम
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्याय।

व्यास उवाच।

अथ श्राद्धममावास्यां प्राप्य कार्य्यं द्विजोत्तमैः।
पिण्डान्वाहार्य्यकं भक्त्या भुक्ति-मुक्तिफलप्रदम् ॥ १
पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते।
अपराह्णे द्विजातीनां प्रशस्तेनामिषेण च ॥ २
प्रतिपत्प्रभृति ह्यन्यास्तिथयः कृष्णपक्षके।
चतुर्द्दशीं वर्ज्जयित्वा प्रशस्ता ह्युत्तरोत्तराः ॥ ३
अमावास्याष्टकास्तिस्रः पौषमासादिषु त्रिषु।
तिस्रस्तास्त्वष्टकाः पुण्या माघी पञ्चदशी तथा ॥ ४
त्रयोदशी मघायुक्ता वर्षासु च विशेषतः।
शस्यपाकः श्राद्धकाला नित्याः प्रोक्ता दिने दिने ॥ ५
नैमित्तिकन्तु कर्त्तव्यं ग्रहणे चन्द्र-सूर्य्ययोः।

बान्धवानाञ्च मरणे (क) नारको स्यादतोऽन्यथा ॥ ६
काम्यानि चैव श्राद्धानि शस्यन्ते ग्रहणादिषु।
अयने विषुवे चैव व्यतीपाते त्वनन्तकम् ॥ ७
संक्रान्त्यामक्षयं श्राद्धं तथा जन्मदिनेष्वपि।
नक्षत्रेषु च सर्व्वेषु कार्य्यं काम्यं विशेषतः ॥ ८
स्वर्गञ्च लभते कृत्वा कृत्तिकासु द्विजोत्तमः।
अपत्यमथ रोहिण्यां सौम्ये तु ब्रह्मवर्चसम् ॥ ९
रौद्राणां कर्म्मणां सिद्धिमार्द्रायां शौर्य्यमेव च।
पुनर्व्वसौ तथा भूमिं श्रियं पुष्ये तथैव च ॥ १०
सर्व्वान् कामांस्तथा सार्पे पित्र्ये सौभाग्यमेव च।
आर्य्यम्णे तु धनं विन्द्यात् फल्गुन्यां पापनाशनम्॥११
ज्ञातिश्रैष्ठ्यं तथा हस्ते चित्रायाञ्च बहून् सुतान्।
वाणिज्यसिद्धिं स्वातौ तु विशाखासु सुवर्णकम् ॥१२
मैत्रे बहूनि मित्राणि राज्यं शाक्रे तथैव च।
मूले कृषिं लभेद्धयानं सिद्धिमाप्नोति श्राद्धतः ॥ १३
सर्व्वान् कामान् वैश्वदेवे श्रैष्ठ्यन्तु श्रवणे पुनः।
धनिष्ठायां तथा कामानम्बुपे च परं बलम् ॥ १४
अजैकपादे कुप्यं स्यादहिर्ब्बुध्ने गृहं शुभम्।
रेवत्यां बहवो गावो ह्यश्विन्यां तुरगांस्तथा।
याम्ये तु जीवितन्तु स्याद्धयदि श्राद्धं प्रयच्छति॥१५
आदित्यवारेऽन्वारोग्यं चन्द्रे सौभाग्यमेव च।
कुजे सर्व्वत्र विजयं सर्व्वान् कामान् बुधस्य तु ॥१६
विद्यामभीष्टान्तु गुरौ धनं वै भार्गवे पुनः।
शनैश्चरे लभेदायुः प्रतिपत्सु सुतान् शुभान् ॥ १७
कन्यकां वै द्वितीयायां तृतीयायान्तु वेदिनः।
पशून् क्षुद्रांश्चतुर्थ्यां वै पञ्चम्यां शोभनान् सुतान्॥१८
षष्ठ्यां द्युतं कृषिञ्चापि सप्तम्याञ्च धनं नरः।
अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते श्राद्धदः सदा ॥ १९
स्यान्नवम्यामेकखुरं दशम्यां द्विखुरं बहु।
एकादश्यां तथा रूप्यं ब्रह्मवर्च्चस्विनः सुतान् ॥ २०
द्वादश्यां जातरूपञ्च रजतं कुप्यमेव च।
ज्ञातिश्रैष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्द्दश्यान्तु क्रुप्रजाः।
पञ्चदश्यां सर्व्वकामान् प्राप्नोति श्राद्धदः सदा ॥ २१
तस्माच्छ्राद्धं न कर्त्तव्यं चतुर्द्दश्यां द्विजातिभिः।
शस्त्रेण तु हतानान्तु श्राद्धं तत्र प्रकल्पयेत् ॥ २२

(क) बान्धवानां विस्तरेणेति पाठान्तरम्।

द्रव्यब्राह्मणसम्पत्तौ न कालनियमः कृतः।
तस्माद्भोगापवर्गार्थं श्राद्धं कुर्य्युर्द्विजातयः ॥ २३
कर्म्मारम्भेषु सर्व्वेषु कुर्य्यादभ्युदये पुनः।
पुत्रजन्मादिषु श्राद्धं पार्व्वणं पर्व्वसु स्मृतम् ॥ २४
अहन्यहनि नित्यं स्यात् काम्यं नैमित्तिकं पुनः।
एकोद्दिष्टादि विज्ञेयं वृद्धिश्राद्धन्तु पार्व्वणम् ॥ २५
एतत् पञ्चविधं श्राद्धं मनुना परिकीर्त्तितम्।
यात्रायां षष्ठमाख्यातं तत् प्रयत्नेन पालयेत् ॥ २६
शुद्धये सप्तमं श्राद्धं ब्रह्मणा परिभाषितम्।
दैविकञ्चाष्टमं श्राद्धं यत् कृत्वा मुच्यते भयात् ॥ २७
सन्ध्या-रात्र्यो न कर्त्तव्यं राहोरन्यत्र दर्शनात्।
देशानान्तु विशेषेण भवेत् पुण्यमनन्तकम् ॥ २८
गङ्गायामक्षयं श्राद्धं प्रयागेऽमरकण्टके।
गायन्ति पितरो गाथां कीर्त्तयन्ति मनीषिणः ॥२९
एष्टव्या बहवः पुत्त्राः शीलवन्तो गुणान्विताः।
तेषान्तु समवेतानां यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् (क) ॥३०
गयां प्राप्यानुषङ्गेण यदि श्राद्धं समाचरेत्।
तारिताः पितरस्तेन स याति परमां गतिम् ॥ ३१
वाराहपर्व्वते चैव गयायाञ्च विशेषतः।
वाराणस्यां विशेषेण यत्र देवः स्वयं हरः ॥ ३२
गङ्गाद्वारे प्रभासे तु विल्वके नीलपर्व्वते।
कुरुक्षेत्रे च कुब्जाम्रे भृगुतुङ्गे महालये ॥ ३३
केदारे फल्गुतीर्थे च नैमिषारण्य एव च।
सरस्वत्यां विशेषेण पुष्करे च विशेषतः ॥ ३४
नर्म्मदायां कुशावर्त्ते श्रीशैले भद्रकर्णके।
वेत्रवत्यां विपाशायां गोदावर्य्यां विशेषतः ॥ ३५
एवमादिषु चान्येषु तीर्थेषु पुलिनेषु च।
नदीनाञ्चैव तीरेषु तुष्यन्ति पितरः सदा ॥ ३६
व्रीहिभिश्च यवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा।
श्यामाकैश्च शुभैः शानैर्नीवारैश्च प्रियङ्गुभिः।
गोधूमैश्च तिलैर्मुद्गैर्मासं प्रीणयते पितॄन् ॥ ३७
आम्रान् पाने रतानिक्षून् मृद्वीकांश्च सदाड़िमान्॥३८
विदारीश्च भरुण्डांश्च श्राद्धकाले प्रदापयेत्।

(क) एष्टव्या बहवः पुत्त्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत्। यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेदिति पाठान्तरं क्वचित् पुस्तके।

लाजान् मधुयुतान् दद्याच्छक्तून् शर्करया सह ।
दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन शृङ्गाटक-कशेरुकान् ॥ ३९
द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन् मासान् हारिणेन तु ।
औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनेह पञ्च तु ॥ ४०
षण्मासांश्छागमांसेन पार्षतेनेह सप्त वै ।
अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु ॥ ४१
दश मासांस्तु तृप्यन्ति वराह-महिषामिषैः ।
शश-कूर्म्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु ॥ ४२
संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन तु ।
वार्द्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥ ४३
कालशाकं महाशल्कं खड्गलोहामिषं मधु ।
आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्व्वशः ॥ ४४
क्रीत्वा लब्ध्वा स्वयं वाथ मृतानाहृत्य वै द्विजः ।
दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन तदस्याक्षयमुच्यते ॥ ४५
पिप्पलीं क्रमुकञ्चैव तथा चैव मसूरकम् ।
कुष्माण्डालाबु-वार्त्ताक-भूस्तृणं सुरसं तथा ॥ ४६
कुसुम्भ पिण्डमूलं वै तण्डुलीयमेव च ।
राजमाषांस्तथा क्षीरं माहिषाजं विवर्ज्जयेत् ॥ ४७
कोद्रवान् कोविदारांश्च पालङ्क्यां मरिचांस्तथा ।
वर्ज्जयेत् सर्व्वयत्नेन श्राद्धकाले द्विजोत्तमः ॥ ४८

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे ब्रह्म-विद्यायां श्राद्धकल्पे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

स्नात्वा यथोक्तं सन्तर्प्य पितृंश्चन्द्रक्षये द्विजः ।
पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं कुर्य्यात् सौम्यमनाः शुचिः ॥ १
पूर्व्वमेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
तीर्थं तद्धव्य-कव्यानां प्रदानानाञ्च स स्मृतः ॥ २
ये सोमपा विरजसो धर्म्मज्ञाः शान्तचेतसः ।
व्रतिनो नियमस्थाश्च ऋतुकालाभिगामिनः ॥ ३
पञ्चाग्निरप्यधीयानो यजुर्व्वेदविदेव च ।
बह्वृचश्च त्रिसौपर्णस्त्रिमधुर्वाथ यो भवेत् ॥ ४
त्रिणाचिकेतश्छन्दोगो ज्येष्ठसामग एव च ।
अथर्व्वशिरसोऽध्येता रुद्राध्यायी विशेषतः ॥ ५
अग्निहोत्रपरो विद्वान् न्यायविच्च षडङ्गवित् ।
मन्त्रब्राह्मणविच्चैव यश्च स्याद्धर्म्मपाठकः ॥ ६
ऋषिव्रती ऋषीकश्च तथा द्वादशवार्षिकः ।
ब्रह्मदेयानुसन्तानो गर्भशुद्धः सहस्रदः ॥ ७
चान्द्रायणव्रतचरः सत्यवादी पुराणवित् ।
गुरुदेवाग्निपूजासु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः ॥ ८
विमुक्तः सर्व्वतो धीरो ब्रह्मभूतो द्विजोत्तमः ।
महादेवार्चनरतो वैष्णवः पङ्क्तिपावनः ॥ ९
अहिंसानिरतो नित्यमप्रतिग्रहणस्तथा ।
सत्री च दाननिरतो विज्ञेयः पङ्क्तिपावनः ॥ १०
माता पित्रोर्हिते युक्तः प्रातःस्नायी तथा द्विजः ।
अध्यात्मविन्मुनिर्दान्तो विज्ञेयः पङ्क्तिपावनः ॥ ११
ज्ञाननिष्ठो महायोगी वेदान्तार्थविचिन्तकः ।
श्रद्धालुः श्राद्धनिरतो ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः ॥ १२
वेदविद्याव्रतस्नातो ब्रह्मचर्य्यपरः सदा ।
आथर्व्वणो मुमुक्षुश्च ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः ॥ १३
असमानप्रवरको ह्यसगोत्रस्तथैव च ।
असम्बन्धी च विज्ञेयो ब्राह्मणः पङ्क्तिपावनः ॥ १४
भोजयेद्योगिनं शान्तं तत्त्वज्ञानरतं यतिम् ।
अलाभे नैष्ठिकं दान्तमुपकुर्व्वाणकं तथा ॥ १५
तदलाभे गृहस्थन्तु मुमुक्षुं सङ्गवर्ज्जितम् ।
सर्व्वालाभे साधकं वा गृहस्थमपि भोजयेत् ॥ १६
प्रकृतेर्गुणतत्त्वज्ञो यस्याश्नाति यतिर्हविः ।
फलं वेदविदां तस्य सहस्रादतिरिच्यते ॥ १७
तस्माद्यत्नेन योगीन्द्रमीश्वरज्ञानतत्परम् ।
भोजयेद्धव्य-कव्येषु अलाभादितरान् द्विजान् ॥ १८
एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्य-कव्ययोः ।
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥ १९
मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुम् ।
दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यौ च भोजयेत् ॥ २०
न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्य्योऽस्य संग्रहः ।
पैशाची दक्षिणा सा हि नैवामुत्र फलप्रदा ॥ २१
कामं श्राद्धेऽर्च्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।
द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् ॥ २२
ब्राह्मणो ह्यनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति ।
तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते ॥ २३

यथोषरे वीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम्।
तथाऽनृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम्॥ २४
यावतो ग्रसते पिण्डान् हव्य-कव्येष्वमन्त्रवित्।
तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तान् स्थूलांस्त्वयोगुडान्॥२५
अपि विद्या-कुलैर्युक्ता हीनवृत्ता नराधमाः।
यत्रैते भुञ्जते हव्यं तद्भवेदासुरं द्विजाः॥ २६
यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम्।
स वै दुर्ब्राह्मणो नार्हः श्राद्धादिषु कदाचन॥ २७
शूद्रप्रेष्यो भृतो राज्ञो वृषल-ग्रामयाजकः।
वधबन्धोपजीवी च षडेते ब्रह्मबन्धवः॥ २८
दत्तानुयोगी वृत्त्यर्थं पतितान् मनुरब्रवीत्।
वेदविक्रयिणो ह्येते श्राद्धादिषु विगर्हिताः॥ २९
श्रुतविक्रयिणो ये तु परपूर्व्वासमुद्भवाः।
असमानान् याजयन्ति पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः॥ ३०
असंस्कृताध्यापका ये भृत्यर्थेऽध्यापयन्ति ये।
अधीयते तथा वेदान् पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः॥ ३१
वृद्धश्रावकनिर्ग्रन्थाः पञ्चरात्रविदो जनाः।
कापालिकाः पाशुपताः पाषण्डा ये च तद्विधाः॥३२
यस्याश्नन्ति हवींष्येते दुरात्मानस्तु तामसाः।
न तस्य तद्भवेच्छ्राद्धं प्रेत्य चेह फलप्रदम्॥ ३३
अनाश्रमी यो द्विजः स्यादाश्रमी वा निरर्थकः।
मिथ्याश्रमी च ते विप्रा विज्ञेयाः पङ्क्तिदूषकाः॥ ३४
दुश्चर्म्मा कुनखी कुष्ठी श्वित्री च श्यावदन्तकः।
विद्धप्रजननश्चैव स्तेनः क्लीवोऽथ नास्तिकः॥ ३५
मद्यपो वृषलीसक्तो वीरहा दिधिषूपतिः।
अगारदाही कुण्डाशी सोमविक्रयिणो द्विजाः॥ ३६
परिवेत्ता च हिंस्रश्च परिवित्तिर्निराकृतिः।
पौनर्भवः कुसीदी च तथा नक्षत्रसूचकः॥ ३७
गीत-वादित्रशीलश्च व्याधितः काण एव च।
हीनाङ्गश्चातिरिक्ताङ्गो ह्यवकीर्णी तथैव च॥ ३८
कन्यादूषी कुण्ड-गोलावभिशस्तोऽथ देवलः।
मित्रध्रुक् पिशुनश्चैव नित्यं भार्य्यानुवर्त्तकः॥ ३९
मातापित्रोर्गुरोस्त्यागी दारत्यागी तथैव च।
गोत्रस्पृग्भ्रष्टशौचश्च काण्डस्पृष्टस्तथैव च॥ ४०
अनपत्यः कूटसाक्षी याचको रङ्गजीवकः।
समुद्रयायी कृतहा तथा समयभेदकः॥ ४१
वेदनिन्दारतश्चैव देवनिन्दापरस्तथा।
द्विजनिन्दारतश्चैव वर्ज्याः श्राद्धादिकर्म्मसु॥ ४२
कृतघ्नः पिशुनः क्रूरो नास्तिको वेदनिन्दकः।
मित्रध्रुक् कुहकश्चैव विशेषात् पङ्क्तिदूषकाः॥ ४३
सर्व्वे पुनरभोज्यान्ना न दानार्हाः स्वकर्म्मसु।
ब्रह्महा चाभिशस्ताश्च वर्ज्जनीयाः प्रयत्नतः॥ ४४
शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गः सन्ध्योपासनवर्ज्जितः।
महायज्ञविहीनश्च ब्राह्मणः पङ्क्तिदूषकः॥ ४५
अधीतनाशनश्चैव स्नान-दानविवर्ज्जितः।
तामसो राजसश्चैव ब्राह्मणः पङ्क्तिदूषकः॥ ४६
बहुनात्र किमुक्तेन विहितान् ये न कुर्व्वते।
निन्दितानाचरन्त्येते वर्ज्याः श्राद्धे प्रयत्नतः॥४७

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे ब्रह्म-विद्यायां श्राद्धकल्पे एकविंशोऽध्यायः॥२१॥

द्वाविंशोऽध्यायः।

व्यास उवाच।

गोमयेनोदकैर्भूमिं शोधयित्वा समाहितः।
सन्निमन्त्र्य द्विजान् सर्व्वान् साधुभिः सन्निमन्त्रयेत्॥१
श्वो भविष्यति मे श्राद्धं पूर्व्वेद्युरभिपूज्य च।
असम्भवे परेद्युर्वा यथोक्तैर्लक्षणैर्युतान्॥ २
तस्य ते पितरः श्रुत्वा श्राद्धकालमुपस्थितम्।
अन्योन्यं मनसा ध्यात्वा सम्पतन्ति मनोजवाः॥ ३
तैर्ब्राह्मणैः सहाश्नन्ति पितरो ह्यन्तरीक्षगाः।
वायुभूतास्तु तिष्ठन्ति भुक्त्वा यान्ति परां गतिम्॥४
आमन्त्रिताश्च ते विप्राः श्राद्धकाल उपस्थिते।
वसेयुर्नियताः सर्व्वे ब्रह्मचर्य्यपरायणाः॥ ५
अक्रोधनोऽत्वरोऽमत्तः सत्यवादी समाहितः।
भारं मैथुनमध्वानं श्राद्धकृद्वर्ज्जयेद्ध्रुवम्॥ ६
आमन्त्रितो ब्राह्मणो वै योऽन्यस्मै कुरुते क्षणम्।
स याति नरकं घोरं शूकरत्वं प्रयाति च॥ ७
आमन्त्रयित्वा यो मोहादन्यञ्चामन्त्रयेद्द्विजः।
स तस्मादधिकः पापी विष्ठाकीटोऽभिजायते॥ ८
श्राद्धे निमन्त्रितो विप्रो मैथुनं योऽधिगच्छति।
ब्रह्महत्यामवाप्नोति तिर्य्यग्योनौ च जायते॥ ९

निमन्त्रितस्तु यो विप्रो ह्यध्वानं याति दुर्म्मतिः ।
भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं पांशुभोजनाः ॥ १०
निमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे कुर्य्याद्धि कलहं द्विजः ।
भवन्ति पितरस्तस्य तन्मासं मलभोजनाः ॥ ११
तस्मान्निमन्त्रितः श्राद्धे नियतात्मा भवेद्विजः ।
अक्रोधनः शौचपरः कर्त्ता चैव जितेन्द्रियः ॥ १२
श्वोभूते दक्षिणां गत्वा दिशं दर्भान् समाहितः ।
समूलानाहरेद्वारि दक्षिणाग्रान् सुनिर्म्मलान् ॥ १३
दक्षिणाप्रवणं स्निग्धं विभक्तं शुभलक्षणम् ।
शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् ॥ १४
नदीतीरेषु तीर्थेषु स्वभूमौ चैव सानुषु ।
विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥ १५
पारक्ये भूमिभागे तु पितृणां नैव निर्व्वपेत् ।
स्वामिभिस्तद्विहन्येत मोहाद्यत् क्रियते नरैः ॥१६
अटव्यः पर्व्वताः पुण्यास्तीर्थान्यायतनानि च ।
सर्व्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः ॥ १७
तिलान् प्रविकिरेत् तत्र सर्व्वतो बन्धयेदजान् ।
असुरोपहतं सर्व्वं तिलैः शुध्यत्यजेन तु ॥ १८
ततोऽन्नं बहुसंस्कारं नैकव्यञ्जनमव्ययम् ।
चोष्य-पेयसमृद्धञ्च यथाशक्ति प्रकल्पयेत् ॥ १९
ततो निवृत्ते मध्याह्ने लुप्तरोम-नखान् द्विजान् ।
अवगम्य यथामार्गं प्रयच्छेद्दन्तधावनम् ॥ २०
तैलेनाभ्यञ्जनं स्नानं स्नानीयञ्च पृथग्विधम् ।
पात्रैरौदुम्बरैर्दद्याद्वैश्वदेवत्यपूर्व्वकम् ॥ २१
ततः स्नानान्निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।
पाद्यमाचमनीयञ्च सम्प्रयच्छेद्यथाक्रमम् ॥ २२
ये चात्र विश्वदेवानां विप्राः पूर्व्वं निमन्त्रिताः ।
प्राङ्मुखान्यासनान्येषां त्रिदर्भोपहतानि च ॥ २३
दक्षिणामुखमुक्तानि पितृणामासनानि च ।
दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु प्रोक्षितानि तिलोदकैः ॥ २४
तेषूपवेशयेदेतानासनं संस्पृशन्नपि ।
आसध्वमिति संजल्पन्नासीरंस्ते पृथक् पृथक् ॥ २५
द्वौ दैवे प्राङ्मुखौ पित्र्ये त्रयश्चोदङ्मुखास्तथा ।
एकैकं तत्र देवत्तु पितृमातामहेष्वपि ॥ २६
सत्क्रियां देश-कालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदम् ।
पञ्चैतान् विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् ॥ २७
अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
श्रुतशीलादिसम्पन्नमलक्षणविवर्ज्जितम् ॥ २८
उद्धृत्य पात्रे चान्नं तत् सर्व्वस्मात् प्रकृतात् ततः ।
देवतायतने वासौ निवेद्यान्यत् प्रवर्त्तयेत् ॥ २९
प्राश्येदन्नं तदग्नौ तु दद्याद्वै ब्रह्मचारिणे ।
तस्मादेकमपि श्रेष्ठं विद्वांसं भोजयेद्विजम् ॥ ३०
भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः ।
उपविष्टस्तु यः श्राद्धे कामं तमपि भोजयेत् ॥ ३१
अतिथिर्यस्य नाश्नाति न तच्छ्राद्धं प्रशस्यते ।
तस्मात् प्रयत्नाच्छ्राद्धेषु पूज्या ह्यतिथयो द्विजैः ॥ ३२
आतिथ्यरहिते श्राद्धे भुञ्जते ये द्विजातयः ।
काकयोनिं व्रजन्त्येते दाता चैव न संशयः ॥ ३३
हीनाङ्गः पतितः कुष्ठी व्रणी पुक्कश-नास्तिकौ ।
कुक्कुटः शूकर-श्वानौ वर्ज्याः श्राद्धेषु दूरतः ॥ ३४
बीभत्सुमशुचिं नग्नं मत्तं धूर्त्तं रजस्वलाम् ।
नीलकाषायवसन-पाषण्डांश्च विवर्ज्जयेत् ॥ ३५
यत् तत्र क्रियते कर्म्म पैतृकं ब्राह्मणान् प्रति ।
तत् सर्व्वमेव कर्त्तव्यं वैश्वदैवत्यपूर्व्वकम् ॥ ३६
यथोपविष्टान् सर्व्वांस्तानलङ्कुर्य्यादिभूषणैः ।
स्रग्दामभिः शिरोवेष्टैर्धूपवासोऽनुलेपनैः ॥ ३७
ततस्त्वावाहयेद्देवान् ब्राह्मणानामनुज्ञया ।
उदङ्मुखो यथान्यायं विश्वेदेवास इत्यचा ॥ ३८
द्वे पवित्रे गृहीत्वास्य भाजने क्षालिते पुनः ।
शन्नो देवी जलं क्षिप्ता यवोऽसीति यवांस्तथा ॥३९
या दिव्या इति मन्त्रेण हस्ते त्वर्घं विनिक्षिपेत् ।
प्रदद्याद्गन्ध-माल्यानि धूपादीनि च शक्तितः ॥ ४०
अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणां दक्षिणामुखः ।
आवाहनं ततः कुर्य्यादुशन्तस्त्वेत्यृचा बुधः ॥ ४१
आवाह्य तदनुज्ञातो जपेदायान्तु नस्ततः ।
शन्नो देव्योदकं पात्रे तिलोऽसीति तिलांस्तथा ॥४२
क्षिप्ता चार्घं यथापूर्व्वं दत्त्वा हस्तेषु वा पुनः ।
संस्रवांश्च ततः सर्व्वान् पात्रे कुर्य्यात् समाहितः ॥४३
पितृभ्यः स्थानमसीति न्युब्जपात्रं निधापयेत् ।
अग्नौकरिष्येत्यादाय पृच्छेदन्नं घृतप्लुतम् ।
कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातो जुहुयादुपवीतवान् ॥ ४४
यज्ञोपवीतिना होमः कर्त्तव्यः कुशपाणिना ।

प्राचीनावीतिना पित्र्यं वैश्वदेवन्तु होमयेत् ॥ ४५
दक्षिणं पातयेज्जानुं देवान् परिचरन् सदा ।
पितॄणां परिचर्य्यासु पातयेदितरं तथा ॥ ४६
सोमाय वै पितृमते स्वधा नम इति ब्रुवन् ।
अग्नये कव्य-वाहाय स्वधेति जुहुयात् ततः ॥ ४७
अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् ।
महादेवान्तिके वाथ गोष्ठे वा सुसमाहितः ॥ ४८
ततस्तैरभ्यनुज्ञातो गत्वा वै दक्षिणां दिशम् ।
गोमयेनोपलिप्याथ स्थानं कुर्य्यात् ससैकतम् ॥ ४९
मण्डलं चतुरस्रं वा दक्षिणाप्रवणं शुभम् ।
त्रिरुल्लिखेत् तस्य मध्यं दर्भेणैकेन चैव हि ॥ ५०
ततः संस्तीर्य्य तत् स्थाने दर्भान् वै दक्षिणाग्रकान् ।
त्रीन् पिण्डान् निर्व्वपेत् तत्र हविःशेषात् समाहितः ॥ ५१
न्युप्य पिण्डांस्तु तं हस्तं निमृज्याल्लेपभोजिनाम् ।
तेषु दर्भेष्वथाचम्य त्रिराचम्य शनैरसून् ।
षड्ऋतूंश्च नमस्कुर्य्यात् पितॄनेव च मन्त्रवित् ॥ ५२
उदकं निनयच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुनः ।
अवजिघ्रेच्च तान् पिण्डान् यथा न्युप्तान् समाहितः ॥ ५३
अथ पिण्डाच्च शिष्टान्नं विधिवद्भोजयेद्द्विजान् ।
मांसान्यपूपान् विविधान् दद्यात् कृशर-पायसम् ॥ ५४
सूप-शाक-फलानीक्षून् पयो दधि घृतं मधु ।
अन्नञ्चैव यथाकामं विविधं भोज्यपेयकम् ॥ ५५
यद्यदिष्टं द्विजेन्द्राणां तत् सर्व्वं विनिवेदयेत् ।
धान्यांस्तिलांश्च विविधान् शर्करा विविधास्तथा ॥ ५६
उष्णमन्नं द्विजातिभ्यो दातव्यं श्रेय इच्छता ।
अन्यत्र फलमूलेभ्यः पानकेभ्यस्तथैव च ॥ ५७
न भूमौ पातयेज्जानुं न कुप्येन्नानृतं वदेत् ।
न पादेन स्पृशेदन्नं न चैतदवधूनयेत् ॥ ५८
क्रोधेनैव च यद्दत्तं यद्दत्तं त्वरया पुनः (क) ।
यातुधाना विलुम्पन्ति जल्पता चोपपादितम् ॥ ५९
स्विन्नगात्रो न तिष्ठेत सन्निधौ च द्विजन्मनाम् ।
न चात्र श्येन-काकादीन् पक्षिणः प्रतिषेधयेत् ।
तद्रूपाः पितरस्तत्र समायान्ति बुभुक्षवः ॥ ६०
न दद्यात् तत्र हस्तेन प्रत्यक्षं लवणं तथा ।
न चायसेन पात्रेण न चैवाश्रद्धया पुनः ॥ ६१
काञ्चनेन तु पात्रेण राजतौदुम्बरेण वा ।
दत्तमक्षयतां याति खड्गेन च विशेषतः ॥ ६२
पात्रे तु मृण्मये यो वै श्राद्धे वै भोजयेद्द्विजान् ।
स याति नरकं घोरं भोक्ता चैव पुरोधसा ॥ ६३
न पङ्क्त्यां विषमं दद्यान्न याचेत न दापयेत् ।
याचिता दापिता दाता नरकान् यान्ति भीषणान् ॥ ६४
भुञ्जीरन् वाग्यताः शिष्टा न ब्रूयुःप्राकृतान् गुणान् ।
तावद्धि पितरोऽश्नन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥ ६५
नाग्रासनोपविष्टस्तु भुञ्जीत प्रथमं द्विजः ।
बहूनां पश्यतां सोऽज्ञः पङ्क्त्या हरति किल्बिषम् ॥ ६६
न किञ्चिद्वर्जयेच्छ्राद्धे नियुक्तस्तु द्विजोत्तमः ।
न मांसस्य निषेधेन न चान्यस्यान्नमीक्षयेत् ॥ ६७
यो नाश्नाति द्विजो मांसं नियुक्तः पितृकर्म्मणि ।
स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम् ॥ ६८
स्वाध्यायं श्रावयेदेषां धर्म्मशास्त्राणि चैव हि ।
इतिहास-पुराणानि श्राद्धकल्पांश्च शोभनान् ॥ ६९
ततोऽन्नमुत्सृजेद्भुक्तेष्वग्रतो विकिरन् भुवि ।
पृष्ट्वा तदन्नमित्येव तृप्तानाचामयेत् ततः ॥ ७०
आचान्ताननुजानीयादभितो रम्यतामिति ।
स्वधास्त्विति च ते ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तमनन्तरम् ॥ ७१
ततो भुक्तवतां तेषामन्नशेषं निवेदयेत् ।
यथा ब्रूयुस्तथा कुर्य्यादनुज्ञातस्तु तैर्द्विजैः ॥ ७२
पित्र्ये स्वदितमित्येव वाच्यं गोष्ठेषु सुश्रितम् ।
सम्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि ॥ ७३
विसृज्य ब्राह्मणांस्तान् वै पितृपूर्व्वन्तु वाग्यतः ।
दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन् याचेतेमान् वरान् पितॄन् ॥ ७४
दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।
श्रद्धा च नो मा व्यगमद्बहु देयञ्च नोऽस्त्विति ॥ ७५
अन्नञ्च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि ।
याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्म कञ्चन ॥ ७६
पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ।
मध्यमन्तु ततः पिण्डमद्यात् पत्नी सुतार्थिनी ॥ ७७
प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिं शेषेण तोषयेत् ।
ज्ञातिष्वपि चतुर्थेषु स्वान् भृत्यान् भोजयेत् ततः ॥ ७८
पश्चात् स्वयञ्च पत्नीभिः शेषमन्नं समाचरेत् ।

(क) क्रोधेनैव च यद्भुक्तं यद्भुक्तन्त्वयथाविधीति क्वचित् पाठः ।

नोद्वासयेत् तदुच्छिष्टं यावन्नास्तं गतो रविः ॥७९
ब्रह्मचारी भवेतान्तु दम्पती रजनीन्तु ताम् ।
दत्त्वा श्राद्धं तथा भुक्त्वा सेवते यस्तु मैथुनम् ।
महारौरवमासाद्य कीटयोनिं व्रजेत् पुनः ॥ ८०
शुचिरक्रोधनः शान्तः सत्यवादी समाहितः ।
स्वाध्यायञ्च तथाध्वानं कर्त्ता भोक्ता च वर्ज्जयेत्॥८१
श्राद्धं कृत्वा परश्राद्धे भुञ्जते ये द्विजातयः ।
महापातकिभिस्तुल्या यान्ति ते नरकान् बहून् ॥८२
एष वोऽभिहितः सम्यक् श्राद्धकल्पः समासतः ।
अनेन वर्त्तयेन्नित्यमुदासीनोऽथ तत्त्ववित् ॥ ८३
अनग्निरध्वगो वापि ब्राह्मणो व्यसनान्वितः ।
आमश्राद्धं द्विजः कुर्य्याद्वृषलस्तु सदैव हि ॥ ८४
आमश्राद्धं यथा कुर्य्याद्विधिज्ञः श्रद्धयान्वितः ।
तेनाग्नौकरणं कुर्य्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥ ८५
योऽनेन विधिना श्राद्धं कुर्य्याद्वै शान्तमानसः ।
व्यपेतकल्मषो नित्यं यतिनां वर्त्तयेत् पदम् ॥ ८६
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन श्राद्धं कुर्य्याद्विजोत्तमः ।
आराधितो भवेदीशस्तेन सम्यक् सनातनः ॥ ८७
अपि मूलैः फलैर्वापि प्रकुर्य्यान्निर्द्धनो द्विजः ।
तिलोदकैस्तर्पयित्वा पितॄन् स्नात्वा समाहितः ॥ ८८
न जीवत्पितृको दद्याद्धोमान्तं वा विधीयते ।
येषां वापि पिता दद्यात् तेषाञ्चैके प्रचक्षते ॥ ८९
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
यो यस्य म्रियते तस्मै देयं नान्यस्य तेन तु ॥ ९०
भोजयेद्वापि जीवन्तं यथाकामन्तु भक्तितः ।
न जीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिद्दद्यादिति श्रुतिः ॥ ९१
द्व्यामुष्यायणिको दद्याद्बीजि-क्षेत्रिकयोः समम् ।
अधिकारी भवेत् सोऽथ नियोगोत्पादितो यदि ॥९२
अनियुक्तात् सुतो यश्च शुक्रतो जायते त्विह ।
प्रदद्याद्बीजिने पिण्डं क्षेत्रिणे तु ततोऽन्यथा ॥ ९३
द्वौ पिण्डौ निर्व्वपत् ताभ्यां क्षेत्रिणे बीजिने तथा ।
कीर्त्तयेदथ चैवास्मिन् बीजिनं क्षेत्रिणं ततः ॥ ९४
मृताहनि तु कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं विधानतः ।
अशौचे स्वे परिक्षीणे काम्यं वै कामतः पुनः ॥ ९५
पूर्व्वाह्णे चैवकर्त्तव्यं श्रा द्धमभ्युदयार्थिना ।
देववत् सर्व्वमेवं स्याद्यवैः कार्य्या तिलक्रिया ॥९६
दर्भाश्च ऋजवः कार्य्या युग्मान् वै भोजयेद्द्विजान् ।
नान्दीमुखास्तु पितरः प्रीयन्तामिति वाचयेत् ॥ ९७
मातृश्राद्धन्तु पूर्व्वं स्यात् पितॄणां तदनन्तरम् ।
ततो मातामहानान्तु वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥ ९८
दैवपूर्व्वं प्रदद्याद्वै न कुर्य्यादप्रदक्षिणम् ।
प्राङ्मुखो निर्व्वपेत् पिण्डानुपवीती समाहितः ॥ ९९
पूर्व्वन्तु मातरः पूज्या भक्त्या वै सगणेश्वराः ।
स्थण्डिलेषु विचित्रेषु प्रतिमासु द्विजातिषु ॥ १००
पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्गन्धाद्यैर्भूषणैरपि ।
पूजयित्वा मातृगणं कुर्य्याच्छ्राद्धत्रयं द्विजः ॥ १०१
अकृत्वा मातृयागन्तु यः श्राद्धन्तु निवेशयेत् ।
तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसामिच्छन्ति मातरः ॥१०२

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे ब्रह्म-
विद्यायां श्राद्धकल्पे द्वाविंशोऽध्यायः ॥२२॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

दशाहं प्राहुराशौचं सपिण्डेषु विपश्चितः ।
मृतेषु वापि जातेषु ब्राह्मणानां द्विजोत्तमाः ॥ १
नित्यानि चैव कर्म्माणि काम्यानि च विशेषतः ।
न कुर्य्याद्विहितं किञ्चित् स्वाध्यायं मनसापि च ॥ २
शुचीनक्रोधनाञ्छान्ताञ्छालाग्नौ भावयेद्द्विजान् ।
शुष्कान्नेन फलैर्वापि वैतानान् जुहुयात् तथा ॥ ३
न स्पृशेयुरिमानन्ये न च तेभ्यः समाहरेत् ।
चतुर्थे पञ्चमे चाह्नि संस्पर्शः कथितो बुधैः ॥ ४
सूतके तु सपिण्डानां संस्पर्शो नैव दुष्यति ।
सूतकं सूतिकाञ्चैव वर्ज्जयित्वा नृणां पुनः ॥ ५
अधीयानस्तथा यज्वा वेदविच्च पिता भवेत् ।
स्पृश्याः स्युः सर्व्व एवैते स्नानान्माता दशाहतः ॥ ६
दशाहं निर्गुणे प्रोक्तमाशौचं वातिनिर्गुणे ।
एक-द्वि-त्रिगुणैर्युक्तश्चतुस्त्र्येकदिनैः शुचिः ॥ ७
दशाहात् तु परं सम्यगधीयीत जुहोति च ।
चतुर्थे तस्य संस्पर्शं मनुः प्राह प्रजापतिः ॥ ८
क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्येह मरणान्तमशौचकम् ॥ ९

त्रिरात्रं दशरात्रं वा ब्राह्मणानामशौचकम्।
प्राक् संस्कारात् त्रिरात्रं स्याद्दशरात्रं ततः परम्॥१०
ऊनद्विवार्षिके प्रेते मातापित्रोस्तदिष्यते।
त्रिरात्रेण शुचिस्त्वन्यो यदि ह्यत्यन्तनिर्गुणः॥११
अजातदन्तमरणे पित्रोरेकाहमिष्यते।
जातदन्ते त्रिरात्रं स्याद्यदि स्यातान्तु निर्गुणौ॥१२
आ दन्तजननात् सद्य आ चूड़ादेकरात्रकम्।
त्रिरात्रमौपनयनात् सपिण्डानामशौचकम्॥ १३
जातमात्रस्य बालस्य यदि स्यान्मरणं पितुः।
मातुश्च सूतकं तत् स्यात् पिता चास्पृश्य एव च॥१४
सद्यःशौचं सपिण्डानां कर्त्तव्यं सोदरस्य तु।
ऊर्द्धं दशाहादेकाहं सोदरो यदि निर्गुणः॥ १५
ततोर्द्धं दन्तजननात् सपिण्डानामशौचकम्।
एकरात्रं निर्गुणानां चौड़ादूर्द्धं त्रिरात्रकम्॥ १६
अदन्तजातमरणं सम्भवेद्यदि सत्तमाः।
एकरात्रं सपिण्डानां यदि तेऽत्यन्तनिर्गुणाः॥ १७
व्रतादेशात् सपिण्डानामर्वाक्स्नानं विधीयते।
सर्व्वेषामेव गुणिनामूर्द्धन्तु विषयः पुनः॥ १८
अर्व्वाक् षण्मासतः स्त्रीणां यदि स्याद्गर्भसंस्रवः।
तदा माससमैस्तासामशौचं दिवसैः स्मृतम्॥ १९
तत ऊर्द्धन्तु पतने स्त्रीणां स्याद्दशरात्रिकम्।
सद्यःशौचं सपिण्डानां गर्भस्रावाच्च वा ततः॥ २०
गर्भच्युतादहोरात्रं सपिण्डेऽत्यन्तनिर्गुणे।
यथेष्टाचरणे ज्ञातौ त्रिरात्रमिति निश्चयः॥ २१
यदि स्यात् सूतके सूतिर्मरणे वा मृतिर्भवेत्।
शेषेणैव भवेच्छुद्धिरहःशेषे द्विरात्रकम्॥ २२
मरणोत्पत्तियोगे तु मरणाच्छुद्धिरिष्यते।
अवृद्धिमदशौचमूर्द्धं चेत् तेन शुध्यति॥ २३
अथ चेत् पञ्चमीं रात्रिमतीत्य परतो भवेत्।
अवृद्धिमदशौचं तदा पूर्व्वेण शुध्यति॥ २४
देशान्तरगतं श्रुत्वा सूतकं शावमेव च।
तावदप्रयतो मर्त्त्यो यावच्छेषः समाप्यते॥ २५
अतीते सूतके प्रोक्तं सपिण्डानां त्रिरात्रकम्।
तथैव मरणे स्नानमूर्द्धं संवत्सराद्यदि॥ २६
वेदार्थविद्याधीयानो योऽग्निवान् वृत्तिकार्षितः।
सद्यःशौचं भवेत् तस्य सर्व्वावस्थासु सर्व्वदा॥ २७

स्त्रीणामसंस्कृतानान्तु प्रदानात् परतः सदा।
सपिण्डानां त्रिरात्रं स्यात् संस्कारे भर्त्तुरेव हि॥२८
अहस्त्वदत्तकन्यानामशौचं मरणं स्मृतम्।
ऊनद्विवर्षमरणे सद्यःशौचमुदाहृतम्॥ २९
आ दन्तात् सोदरे सद्य आ चूड़ादेकरात्रकम्।
आ प्रदानात् त्रिरात्रं स्याद्दशरात्रमतः परम्॥ ३०
मातामहानां मरणे त्रिरात्रं स्यादशौचकम्।
एकोदकानां मरणे सूतके चैतदेव हि॥ ३१
पक्षिणी योनिसम्बन्धे बान्धवेषु तथैव च।
एकरात्रं समुद्दिष्टं गुरौ सब्रह्मचारिणि॥ ३२
प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः।
गृहे मृतासु दत्तासु कन्यासु च त्र्यहं पितुः॥ ३३
परपूर्व्वासु भार्य्यासु पुत्त्रेषु कृतकेषु च।
त्रिरात्रं स्यात् तथाचार्य्य स्वभार्य्यास्वन्यगासु च॥ ३४
आचार्य्यपुत्त्रे पत्न्याञ्च अहोरात्रमुदाहृतम्।
एकाहं स्यादुपाध्याये स्वग्रामे श्रोत्रियेऽपि च॥ ३५
त्रिरात्रमसपिण्डेषु स्वगृहे संस्थितेषु च।
एकाहञ्च स्वसर्य्यां स्यादेकरात्रं तदिष्यते॥ ३६
त्रिरात्रं श्वश्रूमरणाच्छ्वशुरे चैतदेव हि।
सद्यःशौचं समुद्दिष्टं सगोत्रे संस्थिते सति॥ ३७
शुध्येद्विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः।
वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति॥ ३८
क्षत्त्रविट्शूद्रदायादा ये स्युर्विप्रस्य बान्धवाः।
तेषामशौचे विप्रस्य दशाहाच्छुद्धिरिष्यते॥ ३९
राजन्य वैश्यावप्येवं हीनवर्णासु योनिषु।
स्वमेव शौचं कुर्य्यातां विशुद्ध्यर्थमसंशयम्॥ ४०
सर्व्वं तूत्तरवर्णानामशौचं कुर्य्युरादृताः।
तद्वर्णविधिदृष्टेन स्वन्तु शौचं स्वयोनिषु॥ ४१
षड्रात्रं वा त्रिरात्रं स्यादेकरात्रं क्रमेण तु।
वैश्य-क्षत्त्रिय-विप्राणां शूद्रेष्वाशौचमेव हि॥ ४२
अर्द्धमासोऽथ षड्रात्रं त्रिरात्रं द्विजपुङ्गवाः।
शूद्र-क्षत्त्रिय-विप्राणां वैश्येष्वाशौचमिष्यते॥ ४३
षड्रात्रं वै दशाहञ्च विप्राणां वैश्य-शूद्रयोः।
अशौचं क्षत्त्रिये प्रोक्तं क्रमेण द्विजपुङ्गवाः॥ ४४
शूद्रविट्क्षत्त्रियाणान्तु ब्राह्मणस्य तथैव च।
दशरात्रेण शुद्धिः स्यादित्याह कमलापतिः॥ ४५

असपिण्डं द्विजं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।
अशित्वा च सहोषित्वा दशरात्रेण शुध्यति ॥ ४६
यद्यन्नमत्ति तेषान्तु त्रिरात्रेण ततः शुचिः ।
अनदंस्त्वन्नमह्ना तु न च तस्मिन् गृहे वसेत् ॥ ४७
सोदकेष्वथ तद्देव स्यान्मातुराप्तेषु बन्धुषु ।
दशाहेन शवस्पर्शी सपिण्डश्चैव शुध्यति ॥ ४८
यदि निर्हरति प्रेतं लोभादाक्रान्तमानसः ।
दशाहेन द्विजः शुध्येद्द्वादशाहेन भूमिपः ॥ ४९
अर्द्धमासेन वैश्यस्तु शूद्रो मासेन शुध्यति ।
षड्रात्रेणाथवा सर्व्वे त्रिरात्रेणाथवा पुनः ॥ ५०
अनाथञ्चैव निर्हृत्य ब्राह्मणं धनवर्ज्जितम् ।
स्नात्वा सम्प्राश्य च घृतं शुध्यन्ति ब्राह्मणादयः ॥ ५१
अवरश्चेद्वरं वर्णमवरञ्चावरो यदि ।
अशौचे संस्पृशेत् स्नेहात् तदाशौचेन शुध्यति ॥ ५२
प्रेतीभूतं द्विजं विप्रो योऽनुगच्छेत कामतः ।
स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ ५३
एकाहात् क्षत्त्रिये शुद्धिर्वैश्ये स्याच्च द्व्यहेन तु ।
शूद्रे दिनत्रयं प्रोक्तं प्राणायामशतं पुनः ॥ ५४
अनस्थिसञ्चिते शूद्रे रौति चेद्ब्राह्मणः स्वकैः ।
त्रिरात्रं स्यात् तथा शौचमेकाहन्त्वन्यथा स्मृतम्॥५५
अस्थिसञ्चयनादर्व्वागेकाहः क्षत्त्र-वैश्ययोः ।
अन्यथा चैव सज्योतिर्ब्राह्मणे स्नानमेव तु ॥ ५६
अनस्थिसञ्चिते विप्रो ब्राह्मणो रौति चेत् तदा ।
स्नानेनैव भवेच्छुद्धिः सचैलेन न संशयः ॥ ५७
यस्तैः सहाशनं कुर्य्याच्छयनादीनि चैव हि ।
बान्धवो वापरो वापि स दशाहेन शुध्यति ॥ ५८
यस्तेषां सममश्नाति सकृदेवापि कामतः ।
तदाशौचे निवृत्तेऽसौ स्नानं कृत्वा विशुध्यति ॥ ५९
यावत् तदन्नमश्नाति दुर्भिक्षाभिहतो नरः ।
तावन्त्यहान्यशौचं स्यात् प्रायश्चित्तं ततश्चरेत् ॥ ६०
दाहाद्यशौचं कर्त्तव्यं द्विजानामग्निहोत्रिणाम् ।
सपिण्डानाञ्च मरणे मरणादितरेषु च ॥ ६१
सपिण्डता च पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते ।
समानोदकभावस्तु जन्म-नाम्नोरवेदने ॥ ६२
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
लेपभाजस्त्रयो ज्ञेयाः सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ॥ ६३
अप्रत्तानां तथा स्त्रीणां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् ।
तासान्तु भर्त्तृसापिण्ड्यं प्राह देवः पितामहः ॥ ६४
ये चैकजाता बहवो भिन्नयोनय एव च ।
भिन्नवर्णास्तु सापिण्ड्यं भवेत् तेषां त्रिपूरुषम् ॥ ६५
कारवः शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च ।
दातारो नियमाच्चैव ब्रह्मविद्ब्रह्मचारिणौ ॥ ६६
सत्त्रिणो व्रतिनस्तावत् सद्यःशौचा उदाहृताः ।
राजा चैवाभिषिक्तश्च अन्नसत्त्रिण एव च ॥ ६७
यज्ञे विवाहकाले च दैवयागे तथैव च ।
सद्यःशौचं समाख्यातं दुर्भिक्षे चाप्युपप्लवे ॥ ६८
सदाहवहतानाञ्च विद्युता पार्थिवैर्द्विजैः ।
सद्यःशौचं समाख्यातं सर्पादिमरणे तथा ॥ ६९
अग्निमरुत्प्रपतने वीराध्वन्यप्यनाशके ।
गोब्राह्मणार्थे सन्न्यस्ते सद्यःशौचं विधीयते ॥ ७०
नैष्ठिकानां वनस्थानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
नाशौचं कीर्त्त्यते सद्भिः पतिते च तथा मृते ॥ ७१
पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः ।
नाश्रुपातो न पिण्डो वा कार्य्यं श्राद्धादिकं क्वचित्॥७२
व्यापादयेत् तथात्मानं स्वयं योऽग्निविषादिभिः ।
विहितं तस्य नाशौचं नाग्निर्नाप्युदकादिकम् ॥ ७३
अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियतेऽग्निविषादिभिः ।
तस्याशौचं विधातव्यं कार्य्यञ्चैवोदकादिकम् ॥ ७४
जाते कुमारे तदहः कामं कुर्य्यात् प्रतिग्रहम् ।
हिरण्य-धान्य-गो-वासस्तिलान्न-गुड़-सर्पिषाम्॥७५
फलानि पुष्पं शाकञ्च लवणं काष्ठमेव च ।
तोयं दधि घृतं तैलमौषधं क्षीरमेव च ।
आशौचिनो गृहाद्ग्राह्यं शुष्कान्नञ्चैव नित्यशः ॥ ७६
आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः ।
अनाहिताग्निर्गृह्येण लौकिकेनेतरो जनः ॥ ७७
देहाभावात् पलाशैस्तु कृत्वा प्रतिकृतिं पुनः ।
दाहः कार्य्यो यथान्यायं सपिण्डैः श्रद्धयान्वितैः॥७८
सकृत् प्रसिञ्चन्त्युदकं नामगोत्रेण वाग्यताः ।
दशाहं बान्धवाः सार्द्धं सर्व्वे चैवार्द्रवाससः ॥ ७९
पिण्डं प्रतिदिनं दद्युः सायं प्रातर्यथाविधि ।
प्रेताय च गृहद्वारि चतुर्थे भोजयेद्द्विजान् ॥ ८०
द्वितीयेऽहनि कर्त्तव्यं क्षुरकर्म्म सबान्धवैः ।

चतुर्थे बान्धवैः सर्व्वैरस्थ्नां सञ्चयनं भवेत् ॥ ८१
पूर्व्वान् प्रयुग्मजयेद्विप्रान् युग्मान् सम्यक्श्रद्धया शुचीन्।
पञ्चमे नवमे चैव तथैवैकादशेऽहनि।
अयुग्मान् भोजयेद्विप्रान् नवश्राद्धन्तु तद्द्विजाः ॥८२
एकादशेऽह्नि कुर्व्वीत प्रेतमुद्दिश्य भावतः।
द्वादशे वाह्नि कर्त्तव्यं नवमेऽप्यथ वाहनि ॥ ८३
एकं पवित्रमेकोऽर्घः पिण्डपात्रं तथैव च।
एवं मृताह्नि कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम् ॥ ८४
सपिण्डीकरणं प्रोक्तं पूर्णे संवत्सरे पुनः।
कुर्य्याच्चत्वारि पात्राणि प्रेतादीनां द्विजोत्तमाः ॥८५
प्रेतार्त्तं पितृपात्रेषु पात्रमासेचयेत् ततः।
ये समाना इति द्वाभ्यां पिण्डानप्येवमेव हि ॥ ८६
सपिण्डीकरणश्राद्धं देवपूर्व्वं विधीयते।
पितॄनावाहयेत् तत्र पुनः प्रेतं विनिर्द्दिशेत् ॥ ८७
ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषां स्युः पृथक् क्रियाः।
यस्तु कुर्य्यात् पृथक्पिण्डं पितृहा सोऽभिजायते॥८८
मृते पितरि वै पुत्त्रं पिण्डमब्दं समाचरेत्।
दद्याच्चान्नं सोदकुम्भं प्रत्यहं प्रेतधर्म्मतः ॥ ८९
पार्व्वणेन विधानेन सांवत्सरिकमिष्यते।
प्रतिसंवत्सरं कुर्य्याद्विधिरेष सनातनः ॥ ९०
मातापित्रोः सुतैः कार्य्यं पिण्डदानादिकञ्च यत्।
पत्नी कुर्य्यात् सुताभावे पत्न्यभावे तु सोदरः ॥ ९१
अनेनैव विधानेन जीवः श्राद्धं समाचरेत्।
कृत्वा दानादिकं सर्व्वं श्रद्धायुक्तः समाहितः ॥ ९२
एष वः कथितः सम्यग्गृहस्थानां क्रियाविधिः।
स्त्रीणान्तु भर्त्तृशुश्रूषा धर्म्मो नान्य इहेष्यते ॥ ९३
स्वधर्म्मतत्परा नित्यमीश्वरार्पितमानसाः।
प्राप्नुवन्ति परं स्थानं यदुक्तं वेदवादिभिः ॥ ९४

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे ब्रह्म-
विद्यायामशौचविधिर्नाम त्रयो-
विंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्व्विंशोऽध्यायः।

व्यास उवाच।

अग्निहोत्रन्तु जुहुयात् सायम्प्रातर्यथाविधि।
दर्शेन चैव पक्षान्ते पौर्णमासेन चैव हि ॥ १
शस्यान्ते नवशस्येष्ट्या तथर्त्त्वन्ते द्विजोऽध्वरैः।
पशुना त्वयनस्यान्ते समान्ते सौमिकैर्मखैः ॥ २
नानिष्ट्वा नवशस्येष्ट्या पशुना वाग्निमान् द्विजः।
न चान्नमद्यान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ ३
नवेनान्नेन चानिष्ट्वा पशुहव्येन चाग्नयः।
प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति नवान्नामिषगृद्धिनः ॥ ४
सावित्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्य्यात् पर्व्वसु नित्यशः।
पितॄंश्चैवाष्टकाः सर्व्वे नित्यमन्वष्टकासु च ॥ ५
एष धर्म्मः परो नित्यमपधर्म्मोऽन्य उच्यते।
त्रयाणामिह वर्णानां गृहस्थाश्रमवासिनाम् ॥ ६
नास्तिक्यादथवालस्याद्योऽग्नीन् नाधातुमिच्छति।
यजेत वा न यज्ञेन स याति नरकान् बहून् ॥ ७
तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरव-रौरवौ।
कुम्भीपाकं वैतरणीमसिपत्रवनं तथा ॥ ८
अन्यांश्च नरकान् घोरान् सम्प्राप्यान्ते स दुर्म्मतिः।
अन्त्यजानां कुले विप्राः शूद्रयोनौ च जायते ॥ ९
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन ब्राह्मणो हि विशेषतः।
आधायाग्निं विशुद्धात्मा यजेत परमेश्वरम् ॥ १०
अग्निहोत्रात् परो धर्म्मो द्विजानां नेह विद्यते।
तस्मादाराधयेन्नित्यमग्निहोत्रेण शाश्वतम् ॥ ११
यस्त्वाधायाग्निमालस्यान्न यष्टुं देवमिच्छति।
स संमूढो न सम्भाष्यः किं पुनर्नास्तिको जनः ॥ १२
यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्य्याप्तं भृत्यवृत्तये।
अधिकं वा भवेद्यस्य स सोमं पातुमर्हति ॥ १३
एष वै सर्व्वयज्ञानां सोमः प्रथम इष्यते।
सोमेनाराधयेद्देवं सोमलोकमहेश्वरम् ॥ १४
न सोमयागादधिको महेशाराधने क्रतुः।
समो वा विद्यते तस्मात् सोमेनाभ्यर्चयेत् परम् ॥ १५
पितामहेन विप्राणामादावभिहितः शुभः।
धर्म्मो विमुक्तये साक्षाच्छ्रौतः स्मार्त्तो द्विधा पुनः॥१६
श्रौतस्त्रेताग्निसम्बन्धात् स्मार्त्तः पूर्व्वं मयोदितः।
श्रेयस्करतमः श्रौतस्तस्माच्छ्रौतं समाचरेत् ॥ १७
उभावपि हितौ धर्म्मौ वेदादेव विनिःसृतौ।
शिष्टाचारस्तृतीयः स्याच्छ्रुतिस्मृत्योरलाभतः ॥ १८
धर्म्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिबृंहणः।
ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेया नित्यमात्मगुणान्विताः ॥१९

तेषामभिमतो यः स्याच्चेतसा नित्यमेव हि।
स धर्म्मः कथितः सद्भिर्नान्येषामिति धारणा ॥२०
पुराणं धर्म्मशास्त्राणि वेदानामुपबृंहणम्।
एकस्माद्ब्रह्मविज्ञानं धर्म्मज्ञानं तथैकतः ॥ २१
धर्म्मं जिज्ञासमानानां तत् प्रमाणतरं स्मृतम्।
धर्म्मशास्त्रं पुराणानि ब्रह्मज्ञानपरायणाः ॥ २२
नान्यतो जायते धर्म्मो ब्रह्मविद्या च वैदिकी।
तस्माद्धर्म्मं पुराणञ्च श्रद्धातव्यं मनीषिभिः ॥ २३

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे ब्रह्मविद्यायामग्निहोत्रादिनियमो नाम चतुर्व्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः।

व्यास उवाच।

एष वोऽभिहितः कृत्स्नो गृहस्थाश्रमवासिनः।
द्विजातेः परमो धर्म्मो वर्त्तनानि निबोधत ॥ १
द्विविधस्तु गृही ज्ञेयः साधकश्चाप्यसाधकः।
अध्यापनं याजनञ्च पूर्व्वस्याहुः प्रतिग्रहम्।
कुसीद-कृषि-वाणिज्यम्प्रकुर्व्वीतास्वयङ्कृतम् ॥ २
कृषेरभावे वाणिज्यं तदभावे कुसीदकम्।
आपत्कल्पस्त्वयं ज्ञेयः पूर्व्वोक्तो मुख्य इष्यते ॥ ३
स्वयं वा कर्षणं कुर्य्याद्वाणिज्यं वा कुसीदकम्।
कष्टा पापीयसी वृत्तिः कुसीदं तद्विवर्ज्जयेत् ॥ ४
क्षात्रवृत्तिं परां प्राहुर्न स्वयङ्कर्षणं द्विजैः।
तस्मात् क्षात्रेण वर्त्तेत वर्त्तते नापदि द्विजः ॥ ५
तेन चैवाप्यजीवंस्तु वैश्यवृत्तिः कृषिं व्रजेत्।
न कथञ्चन कुर्व्वीत ब्राह्मणः कर्म्म कर्षणम् ॥ ६
लब्धलाभः पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्चापि पूजयेत्।
ते तृप्तास्तस्य तं दोषं शमयन्ति न संशयः ॥ ७
देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च दद्याद्भागन्तु विंशकम्।
त्रिंशद्भागं ब्राह्मणानां कृषिं कुर्व्वन् न दुष्यति ॥ ८
वाणिज्ये द्विगुणं दद्यात् कुसीदी त्रिगुणं पुनः।
कृषिपालान्न दोषेण युज्यते नात्र संशयः ॥ ९
शिलोञ्छं वाप्याददीत गृहस्थः साधकः पुनः।
विद्याशिल्पादयस्त्वन्ये बहवो वृत्तिहेतवः ॥ १०
असाधकस्तु यः प्रोक्तो गृहस्थाश्रमसंस्थितः।
शिलोञ्छे तस्य कथिते द्वे वृत्ती परमर्षिभिः ॥ ११
अमृतेनाथवा जीवेन्मृतेनाप्यथवापदि।
अयाचितं स्यादमृतं मृतं भैक्षन्तु याचितम् ॥ १२
कुशूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधानक एव च।
त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव च ॥ १३
चतुर्णामपि वै तेषां द्विजानां गृहमेधिनाम्।
श्रेयान् परः परो ज्ञेयो धर्म्मतो लोकजित्तमः ॥१४
षट्कर्म्मको भवेत् तेषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते।
द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति ॥ १५
वर्त्तयंस्तु शिलोञ्छाभ्यामग्निहोत्रपरायणः।
इष्टीः पार्व्वायणान्तीयाः केवला निर्व्वपेत् सदा॥१६
न लोकवृत्तं वर्त्तेत वृत्तिहेतोः कथञ्चन।
अजिह्मामशठां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मणजीविकाम् ॥१७
याचित्वा चाथ सद्भ्योऽन्नं पितॄन् देवांस्तु तोषयेत्।
याचयेद्वा शुचिं दान्तं न तु तृप्येत् स्वयं ततः ॥ १८
यस्तु द्रव्यार्ज्जनं कृत्वा गृहस्थांस्तोषयेन्न तु।
देवान् पितॄंस्तु विधिना शुनां योनिं व्रजत्यसौ ॥१९
धर्म्मश्चार्थश्च कामश्च श्रेयो मोक्षश्चतुष्टयम्।
धर्म्माविरुद्धः कामः स्याद्ब्राह्मणानान्तु नेतरः ॥ २०
योऽर्थो धर्म्माय नात्मार्थं सोऽर्थो नार्थस्तथेतरः।
तस्मादर्थं समासाद्य दद्याद्वै जुहुयाद्द्विजः ॥ २१

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे ब्रह्मविद्यायां द्विविधगृहिवृत्तिकथनं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः।

व्यास उवाच।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि दानधर्म्ममनुत्तमम्।
ब्रह्मणाभिहितं पूर्व्वमृषीणां ब्रह्मवादिनाम् ॥ १
अर्थानामुचिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम्।
दानमित्यभिनिर्द्दिष्टं भुक्ति-मुक्तिफलप्रदम् ॥ २
यद्ददाति विशिष्टेभ्यः शिष्टेभ्यः श्रद्धया युतः।
तद् वित्तमहं मन्ये शेषं कस्यापि रक्षति ॥ ३
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं दानमुच्यते।

चतुर्थं विमलं प्रोक्तं सर्व्वदानोत्तमोत्तमम् ॥ ४
अहन्यहनि यत्किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे।
अनुद्दिश्य फलं तस्माद्ब्राह्मणाय तु नित्यकम् ॥ ५
यत् तु पापोपशान्त्यर्थं दीयते विदुषां करे।
नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठितम् ॥ ६
अपत्यविजयैश्वर्य्यस्वर्गार्थं यत् प्रदीयते।
दानं तत् काम्यमाख्यातमृषिभिर्धर्म्मचिन्तकैः ॥ ७
यदीश्वरप्रीणनार्थं ब्रह्मवित्सु प्रदीयते।
चेतसा धर्म्मयुक्तेन दानं तद्विमलं शिवम् ॥ ८
दानधर्म्मं निषेवेत पात्रमासाद्य शक्तितः।
उत्पत्स्यते हि तत् पा यत् तारयति सर्व्वतः ॥ ९
कुटुम्बभक्तवसनाद्देयं यदतिरिच्यते।
अन्यथा दीयते यद्धि न तद्दानं फलप्रदम् ॥ १०
श्रोत्रियाय कुलीनाय विनीताय तपस्विने।
व्रतस्थाय दरिद्राय प्रदेयं भक्तिपूर्व्वकम् ॥ ११
यस्तु दद्यान्महीं भक्त्या ब्राह्मणायाहिताग्नये।
स याति परमं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति ॥ १२
इक्षुभिः सन्ततां भूमिं यव-गोधूमशालिनीम्।
ददाति वेदविदुषे यः स भूयो न जायते ॥ १३
गोचर्म्ममात्रामपि वा यो भूमिं सम्प्रयच्छति।
ब्राह्मणाय दरिद्राय सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १४
भूमिदानात् परं दानं विद्यते नेह किञ्चन।
अन्नदानं तेन तुल्यं विद्यादानं ततोऽधिकम् ॥ १५
यो ब्राह्मणाय शान्ताय शुचये धर्म्मशालिने।
ददाति विद्यां विधिना ब्रह्मलोके महीयते ॥ १६
दद्यादहरहस्त्वन्नं श्रद्धया ब्रह्मचारिणे।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो ब्रह्मणः स्थानमाप्नुयात् ॥ १७
गृहस्थायान्नदानेन फलं नाप्नोति मानवः।
आममेवास्य दातव्यं दत्त्वाप्नोति परां गतिम् ॥ १८
वैशाख्यां पौर्णमास्यान्तु ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा।
उपोष्य विधिना शान्तान् शुचीन् प्रयतमानसः ॥ १९
पूजयित्वा तिलैः कृष्णैर्मधुना च विशेषतः।
गन्धादिभिः समभ्यर्च्च्य वाचयित्वा स्वयं वदेत् ॥ २०
प्रीयतां धर्म्मराजेति यद्वा मनसि वर्त्तते।
यावज्जीवं कृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ २१
कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिषी।
ददाति यस्तु विप्राय सर्व्वं तरति दुष्कृतम् ॥ २२
कृतान्नमुदकुम्भञ्च वैशाख्याञ्च विशेषतः।
निर्द्दिश्य धर्म्मराजाय विप्रेभ्यो मुच्यते भयात् ॥ २३
सुवर्णतिलयुक्तैस्तु ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा।
तर्पयेदुदपात्राणि ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ २४
माघमासे तमिस्रे तु द्वादश्यां समुपोषितः।
शुक्लाम्बरधरः कृष्णैस्तिलैर्हुत्वा हुताशनम् ॥ २५
प्रदद्याद्ब्राह्मणेभ्यस्तु तिलानेव समाहितः।
जन्मप्रभृति यत् पापं सर्व्वं तरति वै द्विजः ॥ २६
अमावास्यामनुप्राप्य ब्राह्मणाय तपस्विने।
यत्किञ्चिद्देवदेवेशं दद्याद्दोद्दिश्य शङ्करम् ॥ २७
प्रीयतामीश्वरः सोमो महादेवः सनातनः।
सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥ २८
यस्तु कृष्णचतुर्द्दश्यां स्नात्वा देवं पिनाकिनम्।
आराधयेद्द्विजमुखे न तस्यास्ति पुनर्भवः ॥ २९
कृष्णाष्टम्यां विशेषेण धार्म्मिकाय द्विजातये।
स्नात्वाभ्यर्च्च्य यथान्यायं पादप्रक्षालनादिभिः ॥ ३०
प्रीयतां मे महादेवो दद्याद्द्रव्यं स्वकीयकम्।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ३१
द्विजैः कृष्णचतुर्द्दश्यां कृष्णाष्टम्यां विशेषतः।
अमावास्यान्तु वै भक्तैः पूजनीयस्त्रिलोचनः ॥ ३२
एकादश्यां निराहारो द्वादश्यां पुरुषोत्तमम्।
अर्च्चयेद्ब्राह्मणमुखे स गच्छेत् परमं पदम् ॥ ३३
एषा तिथिर्वैष्णवी स्याद्द्वादशी शुक्लपक्षके।
तस्यामाराधयेद्देवं प्रयत्नेन जनार्द्दनम् ॥ ३४
यत्किञ्चिद्देवमीशानमुद्दिश्य ब्राह्मणे शुचौ।
दीयते विष्णवे वापि तदनन्तफलं स्मृतम् ॥ ३५
यो हि यां देवतामिच्छेत् समाराधयितुं नरः।
ब्राह्मणान् पूजयेद्विद्वान् स तस्यास्तोषहेतुतः ॥ ३६
द्विजानां वपुरास्थाय नित्यं तिष्ठन्ति देवताः।
पूज्यन्ते ब्राह्मणालाभे प्रतिमादिष्वपि क्वचित् ॥ ३७
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन तत्तत् फलमभीप्सुभिः।
द्विजेषु देवता नित्यं पूजनीया विशेषतः ॥ ३८
विभूतिकामः सततं पूजयेद्वै पुरन्दरम्।
ब्रह्मवर्च्चसकामस्तु ब्रह्माणं ब्रह्मकामुकः ॥ ३९
आरोग्यकामोऽथ रविं धेनुकामो हुताशनम्।

कर्म्मणां सिद्धिकामस्तु पूजयेद्वै विनायकम् ॥ ४०
भोगकामस्तु शशिनं बलकामः समीरणम् ।
मुमुक्षुः सर्व्वसंसारात् प्रयत्नेनार्च्चयेद्धरिम् ॥ ४१
यस्तु योगं तथा मोक्षमिच्छेत् तज्ज्ञानमैश्वरम् ।
सोऽर्च्चयेद्वै विरूपाक्षं प्रयत्नेन महेश्वरम् ॥ ४२
यो वाञ्छति महाभोगान् ज्ञानानि च महेश्वरम् ।
स पूजयति भूतेशं केशवञ्चापि भोगिनम् ॥ ४३
वारिदस्तृप्तिमाप्नोति धनमक्षयमन्नदः ।
तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥ ४४
भूमिदः सर्व्वमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।
गृहदोऽग्र्याणि वेश्मानि रूप्यदो रूपमुत्तमम् ॥४५
वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्वदो यानमुत्तमम् ।
अनडुहः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रध्नस्य विष्टपम् ॥ ४६
यान-शय्याप्रदो भार्य्यामैश्वर्य्यमभयप्रदः ।
धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्म शाश्वतम् ॥४७
धान्यान्यपि यथाशक्ति विप्रेषु प्रतिपादयेत् ।
वेदवित्सु विशिष्टेषु प्रेत्य स्वर्गं समश्नुते ॥ ४८
गवां घासप्रदानेन सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
इन्धनानां प्रदानेन दीप्ताग्निर्जायते नरः ॥ ४९
फलमूलानि शाकानि भोज्यानि विविधानि च ।
प्रदद्याद्ब्राह्मणेभ्यस्तु मुदा युक्तः सदा भवेत् ॥ ५०
औषधं स्नेहमाहारं रोगिणे रोगशान्तये ।
ददानो रोगरहितः सुखी दीर्घायुरेव च ॥ ५१
असिपत्रवनं दुर्गं क्षुरधारासमन्वितम् ।
तीव्रतापञ्च तरति छत्त्रोपानत्प्रदो नरः ॥ ५२
यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे ।
तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥ ५३
अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्र-सूर्य्ययोः ।
संक्रान्त्यादिषु कालेषु दत्तं भवति चाक्षयम् ॥ ५४
प्रयागादिषु तीर्थेषु पुण्येष्वायतनेषु च ।
दत्त्वा चाक्षयमाप्नोति नदीषु च नदेषु च ॥ ५५
दानधर्म्मात् परो धर्म्मो भूतानां नेह विद्यते ।
तस्माद्विप्राय दातव्यं श्रोत्रियाय द्विजातिभिः ॥ ५६
स्वर्गायुर्भूतिकामेन तथा पापोपशान्तये ।
मुमुक्षुणा च दातव्यं ब्राह्मणेभ्यस्तथान्वहम् ॥५७
दीयमानन्तु यो मोहाद्गोविप्राग्निसुरेषु च ।
निवारयति पापात्मा तिर्य्यग्योनिं व्रजेत् तु सः ॥५८
यस्तु द्रव्यार्ज्जनं कृत्वा नार्च्चयेद्ब्राह्मणान् सुरान् ।
सर्व्वस्वमपहृत्यैनं राष्ट्राद्विप्रतिवासयेत् ॥ ५९
यस्तु दुर्भिक्षवेलायामन्नाद्यं न प्रयच्छति ।
म्रियमाणेषु विप्रेषु (क) ब्रह्महा स तु गर्हितः ॥ ६०
तस्मान्न प्रतिगृह्णीयान्न वै देयञ्च तस्य हि ।
अङ्कयित्वा स्वकाद्राष्ट्रात् तं राजा विप्रवासयेत् ॥६१
यस्त्वसद्भ्यो ददातीह स्वद्रव्यं ब्रह्मसाधनम् ।
स पूर्व्वाभ्यधिकः पापी नरके पच्यते नरः ॥ ६२
स्वाध्यायवन्तो ये विप्रा विद्यावन्तो जितेन्द्रियाः ।
सत्य-संयमसंयुक्तास्तेभ्यो दद्याद्द्विजोत्तमाः ॥ ६३
सुभुक्तमपि विद्वांसं धार्म्मिकं भोजयेद्द्विजम् ।
न तु मूर्खमवृत्तस्थं दशरात्रमुपोषितम् ॥ ६४
सन्निकृष्टमतिक्रम्य श्रोत्रियं यः प्रयच्छति ।
स तेन कर्म्मणा पापी दहत्यासप्तमं कुलम् ॥ ६५
यदि स्यादधिको विप्रः शीलविद्यादिभिः स्वयम् ।
तस्मै यत्नेन दातव्यमतिक्रम्यापि सन्निधिम् ॥ ६६
योऽर्च्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्च्चितमेव वा ।
तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकन्तु विपर्य्यये ॥ ६७
न वार्य्यपि प्रयच्छेत नास्तिके हैतुकेऽपि च ।
न पाषण्डेषु सर्व्वेषु नावेदविदि धर्म्मवित् ॥ ६८
अपूपञ्च हिरण्यञ्च गामश्वं पृथिवीं तिलान् ।
अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति काष्ठवत् ॥ ६९
द्विजातिभ्यो धनं लिप्सेत् प्रशस्तेभ्यो द्विजोत्तमः ।
अपि राजन्य-वैश्याभ्यां न तु शूद्रात् कथञ्चन ॥ ७०
वृत्तिसङ्कोचमन्विच्छेन्नेहेत धनविस्तरम् ।
धनलोभप्रसक्तस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥ ७१
वेदानधीत्य सकलान् यज्ञांश्चावाप्य सर्व्वशः ।
न तां गतिमवाप्नोति सङ्कोचाद्यामवाप्नुयात् ॥७२
प्रतिग्रहरुचिर्न स्याद्यात्रार्थन्तु धनं हरेत् ।
स्थित्यर्थादधिकं गृह्णन् ब्राह्मणो यात्यधोगतिम्॥७३
यस्तु याचनको नित्यं न स स्वर्गस्य भाजनम् ।
उद्वेजयति भूतानि यथा चौरस्तथैव सः ॥ ७४
गुरून् भृत्यांश्चोज्जिहीर्षन्नर्च्चिष्यन् देवतातिथीन् ।
सर्व्वतः प्रतिगृह्णीयान्न तु तृप्येत् स्वयं ततः ॥ ७५

(क) सत्स्वप्यिति क्वचित् पाठः ।

एवं गृहस्थो युक्तात्मा देवतातिथिपूजकः।
वर्त्तमानः संयतात्मा याति तत् परमं पदम् ॥ ७६
पुत्रे निधाय वा सर्व्वं गत्वारण्यन्तु तत्त्ववित्।
एकाकी विचरेन्नित्यमुदासीनः समाहितः ॥ ७७
एष वः कथितो धर्म्मो गृहस्थानां द्विजोत्तमाः।
ज्ञात्वा तु तिष्ठेन्नियतं तथानुष्ठापयेद्द्विजान् ॥ ७८

इति देवमनादिमेकमीशं
गृहधर्म्मेण समर्च्चयेदजस्रम्।
समतीत्य सर्व्वभूतयोनिं
प्रकृतिं परं न याति जन्म ॥ ७९

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे
ब्रह्मविद्यायां दानधर्म्मादिकथनं नाम
षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः।

व्यास उवाच।

एवं गृहाश्रमे स्थित्वा द्वितीयं भागमायुषः।
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत् सदारः साग्निरेव वा ॥ १
निक्षिप्य भार्य्यां पुत्त्रेषु गच्छेद्वनमथापि वा।
दृष्ट्वापत्यस्य चापत्यं जर्ज्जरीकृतविग्रहः ॥ २
शुक्लपक्षस्य पूर्व्वाह्णे प्रशस्ते चोत्तरायणे।
गत्वारण्यं नियमवांस्तपः कुर्य्यात् समाहितः ॥ ३
फल-मूलानि पूतानि नित्यमाहारमाहरेत्।
यताहारो भवेत् तेन पूजयेत् पितृ-देवताः ॥ ४
पूजयेदतिथीन् नित्यं स्नात्वा चाभ्यर्च्चयेत् सुरान्।
गृहानागत्य चाश्नीयादष्टौ ग्रासान् समाहितः ॥ ५
जटां वै बिभृयान्नित्यं नख-रोमाणि नोत्सृजेत्।
स्वाध्यायं सर्व्वदा कुर्य्यान्नियच्छेद्वाचमन्यतः ॥ ६
अग्निहोत्रञ्च जुहु[यात्] पञ्च यज्ञान् समाचरेत्।
मुन्यन्नैर्विविधैर्वन्यैः शाक-मूल-फलेन च ॥ ७
चीरवासा भवेन्नित्यं स्नाति त्रिषवणं शुचिः।
सर्व्वभूतानुकम्पी स्यात् प्रतिग्रहविवर्ज्जितः ॥ ८
दर्शपौर्णमासेन यजेत नियतं द्विजः।
ऋक्षेष्वाग्रयणे चैव चातुर्म्मास्यानि चाहरेत् ॥ ९
उत्तरायणञ्च क्रमशो दक्षस्यायनमेव च।
वासन्तैः शारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः ॥ १०
पुरोडाशांश्चरूंश्चैव विविधान्निर्व्वपेत् पृथक्।
देवताभ्यश्च तद्धुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः ॥ ११
शेषं समुपभुञ्जीत लवणञ्च स्वयं कृतम्।
वर्ज्जयेन्मधु-मांसानि भौमानि कवकानि च ॥ १२
भूस्तृणं शिग्रुकञ्चैव श्लेष्मातकफलानि च।
न फालकृष्टमश्नीयादुत्सृष्टमपि केनचित् ॥ १३
न ग्रामजातान्यार्त्तोऽपि पुष्पाणि च फलानि च।
श्रावणेनैव विधिना वह्निं परिचरेत् सदा ॥ १४
न द्रुह्येत् सर्व्वभूतानि निर्द्वन्द्वो निर्भयो भवेत्।
न नक्तं किञ्चिदश्नीयाद्रात्रौ ध्यानपरो भवेत् ॥ १५
जितेन्द्रियो जितक्रोधस्तत्त्वज्ञानविचिन्तकः।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं न पत्नीमपि संश्रयेत् ॥ १६
यस्तु पत्न्या वनं गत्वा मैथुनं कामतश्चरेत्।
तद्व्रतं तस्य लुप्येत प्रायश्चित्तीयते द्विजः ॥ १७
तत्र यो जायते गर्भो न संस्पृश्यो द्विजातिभिः।
न च वेदेऽधिकारोऽस्य तद्वंशेऽप्येवमेव हि ॥ १८
अधः शयीत नियतं सावित्रीजपतत्परः।
शरण्यः सर्व्वभूतानां संविभागरतः सदा ॥ १९
परिवादं मृषावादं निद्रालस्यं विवर्ज्जयेत्।
एकाग्निरनिकेतः स्यात् प्रोक्षितां भूमिमाश्रयेत् ॥ २०
मृगैः सह चरेद्वासं तैः सहैव च संविशेत्।
शिलायां वा शर्करायां शयीत सुसमाहितः ॥ २१
सद्यःप्रक्षालको वा स्यान्माससञ्चयिकोऽपि वा।
षण्मासनिचयो वा स्यात् समानिचय एव च ॥ २२
त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्व्वसञ्चितम्।
जीर्णानि चैव वासांसि शाक-मूल-फलानि च ॥ २३
दन्तोलूखलिको वा स्यात् कापोतीं वृत्तिमाश्रयेत्।
अश्मकुट्टो भवेद्वापि कालपक्वभुगेव च ॥ २४
नक्तञ्चान्नं समश्नीयाद्दिवा चाहृत्य शक्तितः।
चतुर्थकालिको वा स्यात् स्याद्वा चाष्टमकालिकः ॥ २५
चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्त्तयेत्।
पक्षे पक्षे समश्नीयाद्यवागूं क्वथितां सकृत् ॥ २६
पुष्प-मूल-फलैर्वापि केवलैर्वर्त्तयेत् सदा।
स्वाभाविकैः स्वयंशीर्णैर्वैखानसमते स्थितः ॥ २७
भूमौ वा परिवर्त्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्दिनम्।

स्थानासनाभ्यां विहरेन्न क्वचिद्धैर्य्यमुत्सृजेत् ॥ २८
ग्रीष्मे पञ्चतपास्तद्वद्वर्षास्वभ्रावकाशकः।
आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्द्धयंस्तपः ॥ २९
उपस्पृश्य त्रिषवणं पितृदेवांश्च तर्पयेत्।
एकपादेन तिष्ठेत मरीचीन् वा पिबेत् तदा ॥ ३०
पञ्चाग्निर्धूमपो वा स्यादुष्मपः सोमपोऽथवा।
पयः पिबेच्छुक्लपक्षे कृष्णपक्षे च गोमयम् ॥ ३१
शीर्णपर्णाशनो वा स्यात् कृच्छ्रैर्वा वर्त्तयेत् सदा।
योगाभ्यासरतश्चैव रुद्राध्यायी भवेत् सदा।
अथर्व्वशिरसोऽध्येता वेदान्ताभ्यासतत्परः ॥ ३२
यमान् सेवेत सततं नियमांश्चाप्यतन्द्रितः।
कृष्णाजिनी सोत्तरीयः शुक्लयज्ञोपवीतवान् ॥ ३३
अथ चाग्नीन् समारोप्य स्वात्मनि ध्यानतत्परः।
अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मोक्षपरो भवेत् ॥ ३४
तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत्।
गृहमेधिषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥ ३५
ग्रामादाहृत्य चाश्नीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन्।
प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥ ३६
विविधाश्चोपनिषद आत्मसंसिद्धये जपेत्।
विद्याविशेषान् सावित्रीं रुद्राध्यायं तथैव च ॥ ३७
महाप्रस्थानिकं वासौ कुर्य्यादनशनन्तु वा।
अग्निप्रवेशमन्यद्वा ब्रह्मार्पणविधौ स्थितः ॥ ३८

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे
ब्रह्मविद्यायां वानप्रस्थाश्रमधर्म्मो
नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥२७॥

अष्टाविंशोऽध्यायः।

व्यास उवाच।

एवं वनाश्रमे स्थित्वा तृतीयं भागमायुषः।
चतुर्थमायुषो भागं सन्न्यासेन नयेत् क्रमात् ॥ १
अग्नीनात्मनि संस्थाप्य द्विजः प्रव्रजितो भवेत्।
योगाभ्यासरतः शान्तो ब्रह्मविद्यापरायणः ॥ २
यदा मनसि सञ्जातं वैतृष्ण्यं सर्व्ववस्तुषु।
तदा सन्न्यासमिच्छन्ति पतितः स्याद्विपर्य्यये ॥ ३
प्राजापत्यां निरूप्येष्टिमाग्नेयीमथवा पुनः।
दान्तः पक्वः कषायोऽसौ ब्रह्माश्रममुपाश्रयेत् ॥ ४
ज्ञानसन्न्यासिनः केचिद्वेदसन्न्यासिनः परे।
कर्म्मसन्न्यासिनस्त्वन्ये त्रिविधाः परिकीर्त्तिताः ॥ ५
यः सर्व्वसङ्गनिर्म्मुक्तो निर्द्वन्द्वश्चैव निर्भयः।
प्रोच्यते ज्ञानसन्न्यासी स्वात्मन्येव व्यवस्थितः ॥ ६
वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः।
प्रोच्यते वेदसन्न्यासी मुमुक्षुर्विजितेन्द्रियः ॥ ७
यस्त्वग्नीनात्मसात् कृत्वा ब्रह्मार्पणपरो द्विजः।
स ज्ञेयः कर्म्मसन्न्यासी महायज्ञपरायणः ॥ ८
त्रयाणामपि चैतेषां योगी त्वभ्यधिको मतः।
न तस्य विद्यते कार्य्यं न लिङ्गं वा विपश्चितः ॥ ९
निर्म्ममो निर्भयः शान्तो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः।
जीर्णकौपीनवासाः स्यान्नग्नो वा ध्यानतत्परः ॥ १०
ब्रह्मचारी मितग्रासी ग्रामात् लन्नं समाहरेत्।
अध्यात्ममतिरासीत निरपेक्षो निरामिषः।
आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥ ११
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम्।
कालमेव प्रतीक्षेत निदेशं भृतको यथा ॥ १२
नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कदाचन।
एवं ज्ञानपरो योगी ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १३
एकवासाथवा विद्वान् कौपीनाच्छादनस्तथा।
मुण्डी शिखी वाथ भवेत् त्रिदण्डी निष्परिग्रहः ॥१४
काषायवासाः सततं ध्यानयोगपरायणः।
ग्रामान्ते वृक्षमूले वा वसेद्देवालयेऽपि वा ॥ १५
समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः।
भैक्ष्येण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेत् क्वचित् ॥ १६
यस्तु मोहेन वान्यस्मादेकान्नादी भवेद्यतिः।
न तस्य निष्कृतिः काचिद्धर्म्मशास्त्रेषु कथ्यते ॥ १७
राग-द्वेषविमुक्तात्मा समलोष्टाश्मकाञ्चनः।
प्राणिहिंसानिवृत्तश्च मौनी स्यात् सर्व्वनिस्पृहः ॥१८
दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत्।
सत्यपूतां वदेद्वाणीं मनःपूतं समाचरेत् ॥ १९
नैकत्र निवसेद्देशे वर्षाभ्योऽन्यत्र भिक्षुकः।
स्नान-शौचरतो नित्यं कमण्डलुकरः शुचिः ॥ २०
ब्रह्मचर्य्यरतो नित्यं वनवासरतो भवेत्।
मोक्षशास्त्रेषु निरतो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ २१

दम्भाहङ्कारनिर्म्मुक्तो निन्दा-पैशुन्यवर्ज्जितः।
आत्मज्ञानगुणोपेतो यतिर्मोक्षमवाप्नुयात्॥ २२
अभ्यसेत् सततं वेदं प्रणवाख्यं सनातनम्।
स्नात्वाचम्य विधानेन शुचिर्देवालयादिषु॥ २३
यज्ञोपवीती शान्तात्मा कुशपाणिः समाहितः।
धौतकाषायवसनो भस्मच्छन्नतनूरुहः॥ २४
अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव वा।
आध्यात्मिकञ्च सततं वेदान्ताभिहितञ्च यत्॥ २५
पुत्रेषु चाथ निवसन् ब्रह्मचारी यतिर्मुनिः।
वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं स याति परमां गतिम्॥ २६
अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं ततः परम्।
क्षमा दया च सन्तोषो व्रतान्यस्य विशेषतः॥ २७
वेदान्तज्ञाननिष्ठो वा पञ्च यज्ञान् समाहितः।
कुर्य्यादहरहः स्नात्वा भिक्षान्नेनैव तेन हि॥ २८
होममन्त्रान् जपेन्नित्यं होमकाले समाहितः।
स्वाध्यायञ्चान्वहं कुर्य्यात् सावित्रीं सन्ध्ययोर्जपेत्॥२९
ध्यायीत सततं देवमेकान्ते परमेश्वरम्।
एकान्तं वर्ज्जयेन्नित्यं कामं क्रोधं परिग्रहम्॥ ३०
एकवासा द्विवासा वा शिखी यज्ञोपवीतवान्।
कमण्डलुधरो विद्वांस्त्रिदण्डी याति तत्परम्॥ ३१

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे ब्रह्म-
विद्यायां यतिधर्म्मो नामाष्टा-
विंशोऽध्यायः॥ २८॥

एकोनत्रिंशोऽध्यायः।

व्यास उवाच।

एवं स्वाश्रमनिष्ठानां यतीनां नियतात्मनाम्।
भैक्ष्येण वर्त्तनं प्रोक्तं फल-मूलैरथापि वा॥ १
एकं कालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्येत विस्तरे।
भैक्ष्यप्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति॥ २
सप्तागारं चरेद्भैक्षमलाभे तु पुनश्चरेत्।
प्रक्षाल्य पात्रे भुञ्जीत अद्भिः प्रक्षालयेत् पुनः॥ ३
अथवान्यदुपादाय पात्रे भुञ्जीत नित्यशः।
भुक्त्वा तत् संत्यजेत् पात्रं यात्रामात्रमलोलुपः॥ ४
विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवर्ज्जने।
वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत्॥ ५
गोदोहमात्रं तिष्ठेत कालं भिक्षुरधोमुखः।
भिक्षेत्युक्त्वा सकृत् तूष्णीमश्नीयाद्वाग्यतः शुचिः॥ ६
प्रक्षाल्य पाणी पादौ च समाचम्य यथाविधि।
आदित्ये दर्शयित्वान्नं भुञ्जीत प्राङ्मुखोऽत्तरः॥ ७
हुत्वा प्राणाहुतीः पञ्च ग्रासानष्टौ समाहितः।
आचम्य देवं ब्रह्माणं ध्यायीत परमेश्वरम्॥ ८
अलाबुपात्रं दार्व्वञ्च मृण्मयं वैणवं ततः।
चत्वारि यतिपात्राणि मनुराह प्रजापतिः॥ ९
प्राग्रात्रे पररात्रे च मध्यरात्रे तथैव च।
सन्ध्यास्वह्नि विशेषेण चिन्तयेन्नित्यमीश्वरम्॥ १०
कृत्वा हृत्पद्मनिलये विश्वाख्यं विश्वसम्भवम्।
आत्मानं सर्व्वभूतानां परस्तात् तमसि स्थितम्॥११
सर्व्वस्याधारमव्यक्तमानन्दं ज्योतिरव्ययम्।
प्रधानपुरुषातीतमाकाशकुहरं शिवम्॥ १२
तदन्तः सर्व्वभावानामीश्वरं ब्रह्मरूपिणम्।
ध्यायेदनादिमध्यान्तमानन्दाद्यगुणालयम्॥ १३
महान्तं पुरुषं ब्रह्म ब्रह्माणं सत्यमव्ययम्।
सितेतरारुणाकारं महेशं विश्वरूपिणम्॥ १४
ओङ्कारेणाथ चात्मानं संस्थाप्य परमात्मनि।
आकाशे देवमीशानं ध्यायीताकाशमध्यगम्॥ १५
कारणं सर्व्वभावानामानन्दैकसमाश्रयम्।
पुराणं पुरुषं शुभ्रं ध्यायन् मुच्येत बन्धनात्॥ १६
यद्वा गुहायां प्रकृतौ जगत्संमोहनालये।
विचिन्त्य परमं व्योम सर्व्वभूतैककारणम्॥ १७
जीवनं सर्व्वभूतानां यत्र लोकः प्रलीयते।
आनन्दं ब्रह्मणः सूक्ष्मं यत् पश्यन्ति मुमुक्षवः॥ १८
तन्मध्ये निहितं ब्रह्म केवलं ज्ञानलक्षणम्।
अनन्तं सत्यमीशानं विचिन्त्यासीत संयतः॥ १९
गुह्याद्गुह्यतमं ज्ञानं यतीनामेतदीरितम्।
योऽनुतिष्ठेत सततं सोऽश्नुते योगमैश्वरम्॥ २०
तस्माज्ज्ञानरतो नित्यमात्मविद्यापरायणः।
ज्ञानं समभ्यसेद्ब्राह्मं येन मुच्येत बन्धनात्॥ २१
मत्वा पृथक् स्वमात्मानं सर्व्वस्मादेव केवलम्।
आनन्दमजरं ज्ञानं ध्यायीत च पुनः परम्॥ २२
यस्माद्भवन्ति भूतानि यद्गत्वा नेह जायते।

स तस्मादीश्वरो देवः परस्ताद्योऽधितिष्ठति ॥ २३
यदन्तरे तद्गगनं शाश्वतं शिवमव्ययम् ।
यदंशस्तत्परो यस्तु स देवः स्यान्महेश्वरः ॥ २४
व्रतानि यानि भिक्षूणां तथैवोपव्रतानि च ।
एकैकातिक्रमे तेषां प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ २५
उपेत्य तु स्त्रियं कामात् प्रायश्चित्तं समाहितः ।
प्राणायामसमायुक्तं कुर्य्यात्सान्तपनं शुचिः ॥ २६
ततश्चरेत नियमात् कृच्छ्रं संयतमानसः ।
पुनराश्रममागम्य चरेद्भिक्षुरतन्द्रितः ॥ २७
न नर्म्मयुक्तमनृतं हिनस्तीति मनीषिणः ।
तथापि च न कर्त्तव्यं प्रसङ्गो ह्येष दारुणः ॥ २८
एकरात्रोपवासश्च प्राणायामशतं तथा ।
उक्त्वानृतं प्रकर्त्तव्यं यतिना धर्म्मलिप्सुना ॥ २९
परमापद्गतेनापि न कार्य्यं स्तेयमन्यतः ।
स्तेयादभ्यधिकः कश्चिन्नास्त्यधर्म्म इति श्रुतिः ॥ ३०
हिंसा चैषा परा दिष्टा या चात्मज्ञाननाशिका ।
यदेतद्द्रविणं नाम प्राणा ह्येते बहिश्चराः ॥ ३१
स तस्य हरति प्राणान् यो यस्य हरते धनम् ।
एतत् कृत्वा स दुष्टात्मा भिन्नवृत्तो व्रताच्युतः ॥ ३२
भूयो निर्व्वेदमापन्नश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ।
विधिना शास्त्रदृष्टेन संवत्सरमिति श्रुतिः ।
भूयो निर्व्वेदमापन्नश्चरेद्भिक्षुरतन्द्रितः ॥ ३३
अकस्मादेव हिंसान्तु यदि भिक्षुः समाचरेत् ।
कुर्य्यात् कृच्छ्रातिकृच्छ्रन्तु चान्द्रायणमथापि वा ॥ ३४
स्कन्देदिन्द्रियदौर्ब्बल्यात् स्त्रियं दृष्ट्वा यतिर्य्यदि ।
तेन धारयितव्या वै प्राणायामास्तु षोड़श ।
दिवास्कन्ने त्रिरात्रं स्यात् प्राणायामशतं तथा ॥ ३५
एकान्ने मधुमांसे च नवश्राद्धे तथैव च ।
प्रत्यक्षलवणे चोक्तं प्राजापत्यं विशोधनम् ॥ ३६
ध्याननिष्ठस्य सततं नश्यते सर्व्वपातकम् ।
तस्मान्महेश्वरं ज्ञात्वा तद्ध्यानपरमो भवेत् ॥ ३७
यद्ब्रह्म परमं ज्योतिः प्रतिष्ठाक्षरमव्ययम् ।
योऽन्तरा परमं ब्रह्म स विज्ञेयो महेश्वरः ॥ ३८
एष देवो महादेवः केवलः परमः शिवः ।
तदेवाक्षरमद्वैतं तदादित्यान्तरं परम् ॥ ३९
यस्मान्महीयते देवः स्वधाम्नि ज्ञानसंस्थिते ।
आत्मयोगाह्वये तत्त्वे महादेवस्ततः स्मृतः ॥ ४०
नान्यं देवं महादेवाद्व्यतिरिक्तं प्रपश्यति ।
तमेवात्मानमन्वेति यः स याति परं पदम् ॥ ४१
मन्यन्ते ये स्वमात्मानं विभिन्नं परमेश्वरात् ।
न ते पश्यन्ति तं देवं वृथा तेषां परिश्रमः ॥ ४२
एकमेव परंब्रह्म विज्ञेयं तत्त्वमव्ययम् ।
स देवस्तु महादेवो नैतद्विज्ञाय बध्यते ॥ ४३
तस्माद्यजेत नियतं यतिः संयतमानसः ।
ज्ञानयोगरतः शान्तो महादेवपरायणः ॥ ४४
एष वः कथितो विप्रा यतीनामाश्रमः शुभः ।
पितामहेन विभुना मुनीनां पूर्व्वमीरितः ॥ ४५
नापुत्रशिष्यःयोगिभ्यो दद्यादिदमनुत्तमम् ।
प्रोक्तं स्वयम्भुवा ज्ञानं यतिधर्म्माश्रयं शुभम् ॥ ४६

इति यतिनियमानामेतदुक्तं विधानं
पशुपतिपरितोषे यद्भवेदेकहेतुः ।
न भवति पुनरेषामुद्भवो वा विनाशः
प्रणिहितमनसा ये नित्यमेवाचरन्ति ॥ ४७

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे ब्रह्मविद्यायां यतिधर्म्मो नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् ।
हिताय सर्व्वविप्राणां पापानामपनुत्तये ॥ १
अकृत्वा विहितं कर्म्म कृत्वा निन्दितमेव च ।
दोषमाप्नोति पुरुषः प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥ २
प्रायश्चित्तमकृत्वा तु न तिष्ठेद्ब्राह्मणः क्वचित् ।
यद्ब्रूयुर्ब्राह्मणाः शान्ता विद्वांसस्तत् समाचरेत् ॥ ३
वेदार्थवित्तमः शान्तो धर्म्मकामोऽग्निमान् द्विजः ।
स एव स्यात् परो धर्म्मो यमेकोऽपि व्यवस्यति ॥ ४
अनाहिताग्नयो विप्रास्त्रयो वेदार्थपारगाः ।
यद्ब्रूयुर्धर्म्मकामास्ते तज्ज्ञेयं धर्म्मसाधनम् ॥ ५
अनेकधर्म्मशास्त्रज्ञा ऊहापोहविशारदाः ।
वेदाध्ययनसम्पन्नाः सप्तैते परिकीर्त्तिताः ॥ ६

मीमांसा-न्यायतत्त्वज्ञा वेदान्तकुशला द्विजाः।
एकविंशतिविख्याताः प्रायश्चित्तं वदन्ति वै ॥ ७
ब्रह्महा मद्यपः स्तेनो गुरुतल्पग एव च।
महापातकिनस्त्वेते यश्चैतैः सह संविशेत् ॥ ८
संवत्सरन्तु पतितः संसर्गं कुरुते तु यः।
यानशय्यासनैर्नित्यं जानन् वै पतितो भवेत् ॥ ९
याजनं योनिसम्बन्धं तथैवाध्यापनं द्विजः।
कृत्वा सद्यः पतेज्ज्ञानात् सहभोजनमेव च ॥ १०
अविज्ञायाथ यो मोहात् कुर्य्यादध्यापनं द्विजः।
संवत्सरेण पतति सहाध्ययनमेव च ॥ ११
ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटिं कृत्वा वने वसेत्।
भिक्षेदात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम् ॥ १२
ब्राह्मणावसथान् सर्व्वान् देवागाराणि वर्ज्जयेत्।
विनिन्दन् स्वयमात्मानं ब्राह्मणं तञ्च संस्मरन् ॥ १३
असङ्कल्पितयोग्यानि सप्तागाराणि संविशेत्।
विधूमे शनकैर्नित्यं व्यङ्गारे भुक्तवर्ज्जने ॥ १४
एककालं चरेद्भैक्षं दोषं विख्यापयन् नृणाम्।
वन्यमूलफलैर्वापि वर्त्तयेद्धैर्य्यमाश्रितः ॥ १५
कपालपाणिः खट्वाङ्गी ब्रह्मचर्य्यपरायणः।
पूर्णे तु द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ १६
अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तमिदं शुभम्।
कामतो मरणाच्छुद्धिर्ज्ञेया नान्येन केनचित् ॥ १७
कुर्य्यादनशनं वाथ भृगोः पतनमेव वा।
ज्वलितं वा विशेदग्निं जलं वा प्रविशेत् स्वयम् ॥ १८
ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सम्यक् प्राणान् परित्यजेत्।
ब्रह्महत्यापनोदार्थमन्तरा वा मृतस्य तु ॥ १९
दीर्घामयाविनं विप्रं कृत्वानामयमेव वा।
दत्त्वा चान्नं सुविदुषे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ २०
अश्वमेधावभृथके स्नात्वा वै शुध्यते द्विजः।
सर्व्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणाय प्रदाय च ॥ २१
सरस्वत्यास्त्वरुणाया सङ्गमे लोकविश्रुते।
शुध्येत् त्रिषवणस्नानात् त्रिरात्रोपोषितो द्विजः ॥२२
गत्वा रामेश्वरं पुण्यं स्नात्वा चैव महोदधौ।
ब्रह्मचर्य्यादिभिर्युक्तो दृष्ट्वा रुद्रं विमोचयेत् ॥ २३
कपालमोचनं नाम तीर्थं देवस्य शूलिनः।
स्नात्वाभ्यर्च्च्य पितॄन् देवान् ब्रह्महत्यां व्यपोहति॥२४
यत्र देवाधिदेवेन भैरवेणामितौजसा।
कपालं स्थापितं पूर्व्वं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ २५
समभ्यर्च्च्य महादेवं तत्र भैरवरूपिणम्।
तर्पयित्वा पितॄन् स्नात्वा मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ २६

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे
ब्रह्मविद्यायां प्रायश्चित्तकथने
त्रिंशोऽध्यायः ॥३०॥

एकत्रिंशोऽध्यायः।

ऋषय ऊचुः।

कथं देवेन रुद्रेण शङ्करेणामितौजसा।
कपालं ब्रह्मणः पूर्व्वं स्थापितं देहजं भुवि ॥ १

व्यास उवाच।

शृणुध्वमृषयः पुण्यां कथां पापप्रणाशिनीम्।
माहात्म्यं देवदेवस्य महादेवस्य धीमतः ॥ २
पुरा पितामहं देवं मेरुशृङ्गे महर्षयः।
प्रोचुः प्रणम्य लोकादिं किमेकं तत्त्वमव्ययम् ॥ ३
स मायया महेशस्य मोहितो लोकसम्भवः।
अविज्ञाय परं भावं स्वात्मानं प्राह धर्षिणाम् ॥ ४
अहं धाता जगद्योनिः स्वयम्भूरेक ईश्वरः।
अनादि मत्परं ब्रह्म मामभ्यर्च्च्य विमुच्यते ॥ ५
अहं हि सर्व्वदेवानां प्रवर्त्तक-निवर्त्तकः।
न विद्यते चाभ्यधिको मत्तो लोकेषु कश्चन ॥ ६
तस्यैवं मन्यमानस्य यज्ञो नारायणांशजः।
प्रोवाच प्रहसन् वाक्यं रोषताम्रविलोचनः ॥ ७
किं कारणमिदं ब्रह्मन् वर्त्तते तव साम्प्रतम्।
अज्ञानयोगयुक्तस्य न त्वेतदुचितं तव ॥ ८
अहं धाता हि लोकानां यज्ञो नारायणः प्रभुः।
न मामृतेऽस्य जगतो जीवनं सर्व्वदा क्वचित् ॥ ९
अहमेव परं ज्योतिरहमेव परा गतिः।
मत्प्रेरितेन भवता सृष्टं भुवनमण्डलम् ॥ १०
एवं विवदतोर्मोहात् परस्परजयैषिणोः।
आजग्मुर्यत्र तौ देवौ वेदाश्चत्वार एव हि ॥ ११
अन्वीक्ष्य देवं ब्रह्माणं यज्ञात्मानञ्च संस्थितम्।
प्रोचुः संविग्नहृदया याथात्म्यं परमेष्ठिनः ॥ १२

ऋग्वेद उवाच ।

यस्यान्तःस्थानि भूतानि यस्मात् सर्व्वं प्रवर्त्तते ।
यदाहुस्तत्परं तत्त्वं स देवः स्यान्महेश्वरः ॥ १३

यजुर्व्वेद उवाच ।

यो यज्ञैरखिलैरीशो योगेन च समर्च्यते ।
यमाहुरीश्वरं देवं स देवः स्यान्महेश्वरः ॥ १४

सामवेद उवाच ।

येनेदं भ्राम्यते विश्वं यदाकाशान्तरं शिवम् ।
योगिभिश्चिन्त्यते तत्त्वं महादेवः स शङ्करः ॥ १५

अथर्व्ववेद उवाच ।

यं प्रपश्यन्ति देवेशं यतन्तो यतयः परम् ।
महेशं पुरुषं रुद्रं स देवो भगवान् भवः ॥ १६
एवं स भगवान् ब्रह्मा वेदानामीरितं शुभम् ।
श्रुत्वा विहस्य विश्वात्मा ततश्चाह विमोहितः ॥१७

पितामह उवाच ।

कथं तत् परमं ब्रह्म सर्व्वसङ्गविवर्ज्जितम् ।
रमते भार्य्यया सार्द्धं प्रमथैश्चातिवर्द्धितम् ॥ १८
इतीरितेऽथ भगवान् प्रणवात्मा सनातनः ।
अमूर्त्तो मूर्त्तिमान् भूत्वा वचः प्राह पितामहम् ॥१९

प्रणव उवाच ।

न ह्येष भगवान् पत्न्या स्वात्मनो व्यतिरिक्तया ।
कदाचिद्रमते रुद्रस्तादृशो हि महेश्वरः ॥ २०
अयं स भगवानीशः स्वयंज्योतिः सनातनः ।
स्वानन्दभूता कथिता देवी नागन्तुका शिवा ॥ २१
इत्येवमुक्तेऽपि तदा यज्ञमूर्त्तेरजस्य च ।
नाज्ञानमगमन्नाशमीश्वरस्यैव मायया ॥ २२
तदन्तरे महाज्योतिर्विरिञ्चो विश्वभावनः ।
प्रादर्शयदद्भुतं दिव्यं पूरयन् गगनान्तरम् ॥ २३
तन्मध्यसंस्थितं ज्योतिर्मण्डलं तेजसोज्ज्वलम् ।
व्योममध्यगतं दिव्यं प्रादुरासीद्द्विजोत्तमाः ॥ २४
स दृष्ट्वा वदनं दिव्यमूर्द्ध्वं लोकपितामहः ।
तजसं मण्डलं घोरमलोकयदनिन्दितम् ॥ २५
प्रजज्वालातिकोपेन ब्रह्मणः पञ्चमं शिरः ।
क्षणादपश्यत् स महान् पुरुषो नीललोहितः ॥२६
त्रिशूली पिङ्गलो देवो नागयज्ञोपवीतवान् ।
तं प्राह भगवान् ब्रह्मा शङ्करं नीललोहितम् ॥ २७
जानामि पूर्व्वं भगवान् ललाटादिव शङ्करम् ।
प्रादुर्भूतं महेशान मामतः शरणं व्रज ॥ २८
श्रुत्वा सगर्व्ववचनं पद्मयोनेरथेश्वरः ।
प्राहिणोत् पुरुषं कालं भैरवं लोकदाहकम् ॥ २९
स कृत्वा सुमहद्युद्धं ब्रह्मणा कालभैरवः ।
प्रचकर्त्तास्य वदनं विरिञ्चस्याथ पञ्चमम् ॥ ३०
निकृत्तवदनो देवो ब्रह्मा देवेन शम्भुना ।
ममार चेशो योगेन जीवितं प्राप विश्वकृत् ॥ ३१
अथान्वपश्यद्गीशानं मण्डलान्तरसंस्थितम् ।
समासीनं महादेव्या महादेवं त्रिलोचनम् ॥ ३२
भुजङ्गराजवलयं चन्द्रावयवभूषणम् ।
कोटिसूर्य्यप्रतीकाशं जटाजूटविराजितम् ॥ ३३
शार्दूलचर्म्मवसनं दिव्यमालासमन्वितम् ।
त्रिशूलपाणिं दुष्प्रेक्ष्यं योगिनं भूतिभूषणम् ॥ ३४
यमन्तरा योगनिष्ठाः प्रपश्यन्ति हृदीश्वरम् ।
तमादिमेकं ब्रह्माणं महादेवं ददर्श ह ॥ ३५
यस्य सा परमा देवी शक्तिराकाशसंश्रिता ।
सोऽनन्तैश्वर्य्ययोगात्मा महेशो दृश्यते किल ॥ ३६
यस्याशेषजगद्बीजं विलयं याति मोहनम् ।
सकृत् प्रणाममात्रेण स रुद्रः खलु दृश्यते ॥ ३७
येऽथ नाचारनिरतास्तद्भक्ताश्चैव केवलम् ।
विलोचयति लोकात्मा नायको दृश्यते किल ॥ ३८
यस्य ब्रह्मादयो देवा ऋषयो ब्रह्मवादिनः ।
अर्च्चयन्ति सदा लिङ्गं स शिवः खलु दृश्यते ॥ ३९
यस्याशेषजगत्सूतिर्विज्ञानतनुरीश्वरः ।
न मुञ्चति सदा पार्श्वं शङ्करोऽसौ च दृश्यते ॥ ४०
विद्यासहायो भगवान् यस्यासौ मण्डलान्तरम् ।
हिरण्यगर्भपुत्त्रोऽसावीश्वरो दृश्यते परः ॥ ४१
पुष्पं वा यदि वा पत्रं यत्पादयुगले जलम् ।
दत्त्वा तरति संसारं रुद्रोऽसौ दृश्यते किल ॥ ४२
तत्सन्निधाने सकलं नियच्छति सनातनः ।
कालं किल नियोगात्मा कालः कालो हि दृश्यते ॥ ४३
जीवनं सर्व्वलोकानां त्रिलोकस्यैव भूषणम् ।
सोमः स दृश्यते देवः सोमो यस्य विभूषणम् ॥ ४४
देव्या सह सदा साक्षाद्यस्य योगस्वभावतः ।
गीयते परमा मुक्तिर्महादेवः स दृश्यते ॥ ४५

योगिनो योगतत्त्वज्ञा वियोगाभिमुखानिशम्।
योगं ध्यायन्ति देव्यासौ स योगी दृश्यते किल ॥ ४६
सोऽनुवीक्ष्य महादेवं महादेव्या सनातनम्।
वरासने समासीनमवाप परमां स्मृतिम् ॥ ४७
लब्ध्वा माहेश्वरीं दिव्यां संस्मृतिं भगवानजः।
तोषयामास वरदं सोमं सोमार्द्धभूषणम् ॥ ४८

ब्रह्मोवाच।

नमो देवाय महते महादेव्यै नमो नमः।
नमः शिवाय शान्ताय शिवायै सततं नमः ॥ ४९
नमोऽस्तु ब्रह्मणे तुभ्यं विद्यायै ते नमो नमः।
महेशाय नमस्तुभ्यं मूलप्रकृतये नमः ॥ ५०
नमो विज्ञानदेहाय चितये ते नमो नमः।
नमोऽस्तु कालकालाय ईश्वरायै नमो नमः ॥ ५१
नमो नमोऽस्तु रुद्राय रुद्राण्यै ते नमो नमः।
नमो नमस्ते कालाय मायायै ते नमो नमः ॥ ५२
नियन्त्रे सर्व्वकार्य्याणां क्षोभिकायै नमो नमः।
नमोऽस्तु ते प्रकृतये नमो नारायणाय च ॥ ५३
योगदायै नमस्तुभ्यं योगिनां गुरवे नमः।
नमः संसारनाशाय संसारोत्पत्तये नमः ॥ ५४
नित्यानन्दाय विभवे नमोऽस्त्वानन्दमूर्त्तये।
नमः कार्य्यविहीनाय विश्वप्रकृतये नमः ॥ ५५
ओङ्कारमूर्त्तये तुभ्यं तदन्तःसंस्थिताय च।
नमस्ते व्योमसंस्थाय व्योमशक्त्यै नमो नमः ॥ ५६
इति सोमाष्टकेनेशं प्रणिपत्य पितामहः।
पपात दण्डवद्भूमौ गृणन् वै शतरुद्रियम् ॥ ५७
अथ देवो महादेवः प्रणतार्त्तिहरो हरः।
प्रोवाचोत्थाप्य हस्ताभ्यां प्रीतोऽस्मि तव साम्प्रतम् ५८
दत्त्वास्मै परमं योगमैश्वर्य्यमतुलं महत्।
प्रोवाचाग्रस्थितं रुद्रं नीललोहितमीश्वरम् ॥ ५९
एष ब्रह्मास्य जगतः सम्पूज्यः प्रथमः स्थितः।
आत्मना रक्षणीयस्ते गुणज्येष्ठः पिता तव ॥ ६०
अयं पुराणः पुरुषो न हन्तव्यस्त्वयानघ।
स योगैश्वर्य्यमाहात्म्यान्मामेव परमं गतः ॥ ६१
अयञ्च यज्ञो गर्व्वोऽसौ सगर्व्वो भवतानघ।
शासितव्यो विरिञ्चस्य धारणीयं शिरस्त्वया ॥ ६२
ब्रह्महत्यापनोदार्थं व्रतं लोके प्रदर्शयन्।
चरस्व सततं भिक्षां संस्थापय सुरद्विजान् ॥ ६३
इत्येतदुक्त्वा वचनं भगवान् परमेश्वरः।
स्थानं स्वाभाविकं दिव्यं ययौ तत् परमं पदम् ॥ ६४
ततः स भगवानीशः कपर्द्दी नीललोहितः।
ग्राहयामास वदनं ब्रह्मणः कालभैरवम् ॥ ६५
चर त्वं पापनाशार्थं व्रतं लोके हितावहम्।
कपालहस्तो भगवान् भिक्षां गृह्णातु सर्व्वतः ॥ ६६
उक्त्वैवं प्राहिणोत् कन्यां ब्रह्महत्येति विश्रुताम्।
दंष्ट्राकरालवदनां ज्वालामालाविभूषणाम् ॥ ६७
यावद्वाराणसीं दिव्यां पुरीमेष गमिष्यति।
तावत् त्वं भीषणे कालमनुगच्छ त्रिशूलिनम् ॥ ६८
एवमाभाष्य कालाग्निं प्राह लोकमहेश्वरम्।
अटस्व लोकानखिलान् भैक्षार्थी मन्नियोगतः ॥ ६९
यदा द्रक्ष्यसि देवेशं नारायणमनामयम्।
तदासौ वक्ष्यति स्पष्टमुपायं पापशोधनम् ॥ ७०
स देवदेवतावाक्यमाकर्ण्य भगवान् हरः।
कपालपाणिर्विश्वात्मा चचार भुवनत्रयम् ॥ ७१
आस्थाय विकृतं वेशं दीप्यमानं स्वतेजसा।
श्रीमत् पवित्रं रुचिरं लोचनत्रयसंयुतम् ॥ ७२
कोटिसूर्य्यप्रतीकाशैः प्रमथैश्चातिगर्व्वितैः।
भाति कालाग्निनयनो महादेवः समावृतः ॥ ७३
पीत्वा तदमृतं दिव्यमानन्दं परमेष्ठिनः।
लीलाविलासबहुलो लोकानागच्छतीश्वरः ॥ ७४
तं दृष्ट्वा कालवदनं शङ्करं कालभैरवम्।
रूपलावण्यसम्पन्नं नारीकुलमगादनु ॥ ७५
गायन्ति विविधं गीतं नृत्यन्ति पुरतः प्रभोः।
सस्मितं प्रेक्ष्य वदनं चक्रुर्भ्रूभङ्गमेव च ॥ ७६
स देव-दानवादीनां देशानभ्येत्य शूलधृक्।
जगाम विष्णोर्भुवनं यत्रास्ते पुरुषोत्तमः ॥ ७७
सम्प्राप्य दिव्यभवनं शङ्करो लोकशङ्करः।
सहैव भूतप्रवरः प्रवेष्टुमुपचक्रमे ॥ ७८
अविज्ञाय परं भावं दिव्यं तत् पारमेश्वरम्।
न्यवारयत् त्रिशूलाङ्कं द्वारपालो महाबलः ॥ ७९
शङ्ख-चक्र-गदापाणिः पीतवासा महाभुजः।
विष्वक्सेन इति ख्यातो विष्णोरंशसमुद्भवः ॥ ८०
अथैनं शङ्करगणो युयुधे विष्णुसम्भवम्।

भीषणो भैरवादेशात् कालवेग इति स्मृतः ॥ ८१
विजित्य तं कालवेगं क्रोधसंरक्तलोचनः ।
दुद्रावाभिमुखं रुद्रं चिक्षेप च सुदर्शनम् ॥ ८२
अथ देवो महादेवस्त्रिपुरारिस्त्रिशूलभृत् ।
तमापतन्तं सावज्ञमालोकयदमित्रजित् ॥ ८३
तदन्तरे महद्भूतं युगान्तदहनोपमम् ।
शूलेनोरसि निर्भिद्य पातयामास तं भुवि ॥ ८४
स शूलाभिहतोऽत्यर्थं त्यक्त्वा स्वं परमं बलम् ।
तत्याज जीवितं दृष्ट्वा मृत्युं व्याधिहता इव ॥ ८५
निहत्य विष्णुपुरुषं सार्द्धं प्रमथपुङ्गवैः ।
विवेश चान्तरगृहं समादाय कलेवरम् ॥ ८६
वीक्ष्य तं जगतो हेतुमीश्वरं भगवान् हरिः ।
शिरां ललाटात् संभिद्य रक्तधारामपातयत् ॥ ८७
गृहाण भिक्षां भगवन् मदीयाममितद्युते ।
न विद्यतेऽन्या ह्युचिता तव त्रिपुरमर्द्दन ॥ ८८
न सम्पूर्णं कपालं तद्ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
दिव्यं वर्षसहस्रन्तु सा च धारा प्रवाहिता ॥ ८९
अथाब्रवीत् कालरुद्रं हरिर्नारायणः प्रभुः ।
संस्तूय विविधैर्भावैर्बहुमानपुरःसरम् ॥ ९०
किमर्थमेतद्वदनं ब्रह्मणो भवता धृतम् ।
प्रोवाच वृत्तमखिलं देवदेवो महेश्वरः ॥ ९१
समाहूय हृषीकेशो ब्रह्महत्यामथाच्युतः ।
प्रार्थयामास भगवान् विमुञ्चेति त्रिशूलिनम् ॥ ९२
न तत्याजाथ सा पार्श्वं व्याहृतापि मुरारिणा ।
चिरं ध्यात्वा जगद्योनिं शङ्करं प्राह सर्व्ववित् ॥ ९३
व्रजस्व भगवन् दिव्यां पुरीं वाराणसीं शुभाम् ।
यत्राखिलजगद्दोषात् क्षिप्रं नाशयतीश्वरः ॥ ९४
ततः सर्व्वाणि गुह्यानि तीर्थान्यायतनानि च ।
जगाम लीलया देवो लोकानां हितकाम्यया ॥ ९५
संस्तूयमानः प्रमथैर्महायोगैरितस्ततः ।
नृत्यमानो महायोगी हस्तन्यस्तकलेवरः ॥ ९६
तमभ्यधावद्भगवान् हरिर्नारायणः प्रभुः ।
समास्थाय परं रूपं नृत्यदर्शनलालसः ॥ ९७
निरीक्षमाणो गोविन्दं वृषेन्द्राङ्कितशासनः ।
सस्मयोऽनन्तयोगात्मा नृत्यति स्म पुनःपुनः ॥ ९८
अथ सानुचरो रुद्रः सहरिर्धर्म्मवाहनः ।
भेजे महादेवपुरीं वाराणसीति विश्रुताम् ॥ ९९
प्रविष्टमात्रे विश्वेशे ब्रह्महत्या कपर्द्दिनि ।
हाहेत्युक्त्वा सनादं वै पातालं प्राप दुःखिता ॥ १००
प्रविश्य परमं स्थानं कपालं ब्रह्मणो हरः ।
गणानामग्रतो देवः स्थापयामास शङ्करः ॥ १०१
स्थापयित्वा महादेवो ददौ तच्च कलेवरम् ।
उक्त्वा स जीवमस्त्वीति विष्णवेऽसौ घृणानिधिः ॥ १०२
ये स्मरन्ति ममाजस्रं कापालं वेषमुत्तमम् ।
तेषां विनश्यति क्षिप्रमिहामुत्र च पातकम् ॥ १०३
आगम्य तीर्थप्रवरे स्नानं कृत्वा विधानतः ।
तर्पयित्वा पितॄन् देवान् मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ १०४
अशाश्वतं जगज्ज्ञात्वा येऽस्मिन् स्थाने वसन्ति वै ।
देहान्ते तत् परं ज्ञानं ददामि परमं पदम् ॥ १०५
इतीदमुक्त्वा भगवान् समालिङ्ग्य जनार्द्दनम् ।
सहैव प्रमथेशानैः क्षणादन्तरधीयत ॥ १०६
स लब्ध्वा भगवान् कृष्णो विष्वक्सेनं त्रिशूलिनः ।
स्वं देशमगमत् तूर्णं गृहीत्वा परमं वपुः ॥ १०७
एतद्वः कथितं पुण्यं महापातकनाशनम् ।
कपालमोचनं तीर्थं स्थाणोः प्रियतरं शुभम् ॥ १०८
य इमं पठतेऽध्यायं ब्राह्मणानां समीपतः ।
मानसैर्वाचिकैः पापैः कायिकैश्च प्रमुच्यते ॥ १०९

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे कपालमोचनमाहात्म्यं नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥३१॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

सुरापस्तु सुरां तप्तामग्निवर्णां स्वयं पिबेत् ।
निर्द्दग्धकायः स तया मुच्यते च द्विजोत्तमः ॥ १
गोमूत्रमग्निवर्णं वा गोशकृद्रसमेव वा ।
पयो घृतं जलं वाथ मुच्यते पातकात् ततः ॥ २
जलार्द्रवासाः प्रयतो ध्यात्वा नारायणं हरिम् ।
ब्रह्महत्याव्रतञ्चाथ चरेत् कृत्योपशान्तये ॥ ३
सुवर्णस्तेयकृद्विप्रो राजानमभिगम्य तु ।
स्वकर्म्म ख्यापयन् ब्रूयान्मां भवाननुशास्त्विति ॥ ४

गृहीत्वा मुषलं राजा सकृद्धन्यात् तु तं स्वयम् ।
वधेन शुध्यते स्तेनो ब्राह्मणस्तपसाथवा ॥ ५
स्कन्धेनादाय मुषलं लगुडं वापि खादिरम् ।
शक्तिञ्चादाय तीक्ष्णाग्रामायसं दण्डमेव वा ॥ ६
राजा तेन च गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता ।
आचक्षाणेन तत् पापमेतत्कर्म्मास्मि शाधि माम् ॥ ७
शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते ।
अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्नोति किल्बिषम् ॥ ८
तपसापनोत्तुमिच्छंस्तु सुवर्णस्तेयजं मलम् ।
चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणो व्रतम् ॥ ९
स्नात्वाश्वमेधावभृथे पूतः स्यादथवा द्विजः ।
प्रदद्याद्वाथ विप्रेभ्यः स्वात्मतुल्यं हिरण्यकम् ॥ १०
चरेद्वा वत्सरं कृच्छ्रं ब्रह्मचर्य्यपरायणः ।
ब्राह्मणः स्वर्णहारी तु तत्पापस्यापनुत्तये ॥ ११
गुरोर्भार्य्यां समारुह्य ब्राह्मणः काममोहितः ।
आलिङ्गयेत् स्त्रियं तप्तां दीप्तां कार्ष्णायसीं कृताम् ॥ १२
स्वयं वा शिश्न-वृषणावुत्कृत्याधाय चाञ्जलौ ।
अभिगच्छेद्दक्षिणाशामा निपातादजिह्मगः ॥ १३
गुर्व्वर्थं वा हतः शुध्येच्चरेद्वा ब्रह्महं व्रतम् ।
शाखां वा कण्टकोपेतां परिष्वज्याथ वत्सरम् ।
अधः शयीत नियतो मुच्यते गुरुतल्पगः ॥ १४
कृच्छ्रं वाब्दं चरेद्विप्रश्चीरवासाः समाहितः ।
अश्वमेधावभृथके स्नात्वा वा शुध्यते द्विजः ॥ १५
कालेऽष्टमे वा भुञ्जानो ब्रह्मचारी सदाव्रती ।
स्थानाशनाभ्यां विहरंस्त्रिरह्नोऽभ्युपयन्नपः ॥ १६
अधःशायी त्रिभिर्वर्षैस्तद्व्यपोहति पातकम् ।
चान्द्रायणानि वा कुर्य्यात् पञ्च चत्वारि वा पुनः ॥ १७
पतितैः सम्प्रयुक्तात्मानामथ वक्ष्यामि निष्कृतिम् ।
पतितेन तु संसर्गं यो येन कुरुते द्विजः ।
स तत्पापापनोदार्थं तस्यैव व्रतमाचरेत् ॥ १८
तप्तकृच्छ्रं चरेद्वाथ संवत्सरमतन्द्रितः ।
षाण्मासिके तु संसर्गे प्रायश्चित्तार्द्धमर्हति ॥ १९
एभिर्व्रतैरपोहन्ति महापातकिनो मलम् ।
पुण्यतीर्थाभिगमनात् पृथिव्यां वाथ निष्कृतिः ॥ २०
ब्रह्महत्यां सुरापानं स्तेयं गुर्व्वङ्गनागमम् ।
कृत्वा तैश्चापि संसर्गं ब्राह्मणः कामचारतः ॥ २१
कुर्य्यादनशनं विप्रः पुण्यतीर्थे समाहितः ।
ज्वलन्तं वा विशेदग्निं ध्यात्वा देवं कपर्द्दिनम् ॥ २२
न ह्यन्या निष्कृतिर्दृष्टा मुनिभिर्धर्म्मवादिभिः ।
तस्मात् पुण्येषु तीर्थेषु दहन् वापि स्वदेहकम् ॥ २३
गत्वा दुहितरं विप्रः स्वसारं वा स्नुषामपि ।
प्रविशेज्ज्वलनं दीप्तं मतिपूर्व्वमिति स्थितिः ॥ २४
मातृष्वसां मातुलानीं तथैव च पितृष्वसाम् ।
भागिनेयीं समारुह्य कुर्य्यात् कृच्छ्रातिकृच्छ्रकम् ॥ २५
चान्द्रायणं वा कुर्व्वीत तस्य पापस्य शान्तये ।
ध्यायन् देवं जगद्योनिमनादिनिधनं हरिम् ॥ २६
भ्रातृभार्य्यां समारुह्य कुर्य्यात् तत्पापशान्तये ।
चान्द्रायणानि चत्वारि पञ्च वा सुसमाहितः ॥ २७
पितृष्वस्रेयीं गत्वा तु स्वस्रीयां मातुरेव च ।
मातुलस्य सुतां वापि गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ २८
सखिभार्य्यां समारुह्य गत्वा श्यालीं तथैव च ।
अहोरात्रोषितो भूत्वा तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥ २९
उदक्या गमने विप्रस्त्रिरात्रेण विशुध्यति ।
चाण्डालीगमने चैव तप्तकृच्छ्रत्रयं विदुः ।
शुद्धिः सान्तपनेन स्यान्नान्यथा निष्कृतिः स्मृता ॥ ३०
मातृगोत्रां समारुह्य समानप्रवरां तथा ।
चान्द्रायणेन शुध्येत प्रयतात्मा समाहितः ॥ ३१
ब्राह्मणो ब्राह्मणीं गत्वा कृच्छ्रमेकं समाचरेत् ।
कन्यकां दूषयित्वा तु चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥ ३२
अमानुषीषु पुरुष उदक्यायामयोनिषु ।
रेतः सिक्त्वा जले चैव कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥ ३३
बन्धकीगमने विप्रस्त्रिरात्रेण विशुध्यति ।
गवि मैथुनमासेव्य चरेच्चान्द्रायणव्रतम् ॥ ३४
अजावीमैथुनं कृत्वा प्राजापत्यं चरेद्द्विजः ।
पतितां च स्त्रियं गत्वा त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ॥ ३५
पुल्कसीगमने चैव कृच्छ्रं चान्द्रायणं चरेत् ॥ ३६
नटीं शैलूषकीञ्चैव रजकीं वेणुजीविनीम् ।
गत्वा चान्द्रायणं कुर्य्यात् तथा चर्म्मोपजीविनीम् ॥ ३७
ब्रह्मचारी स्त्रियं गच्छेत् कथञ्चित् काममोहितः ।
सप्तागारं चरेद्भैक्षं वसित्वा गर्द्दभाजिनम् ॥ ३८
उपस्पृशेत् त्रिषवणं स्वपापं परिकीर्त्तयन् ।
संवत्सरेण चैकेन तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ॥ ३९

ब्रह्महत्याव्रतञ्चापि षण्मासानाचरेद्यती ।
मुच्यते ह्यवकीर्णी तु ब्राह्मणानुमते स्थितः ॥ ४०
सप्तरात्रमकृत्वा तु भैक्षचर्य्याग्निपूजनम् ।
रेतसश्च समुत्सर्गे प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ ४१
ओङ्कारपूर्व्विकाभिस्तु महाव्याहृतिभिः सदा ।
संवत्सरन्तु यश्नानो नक्तं भिक्षाशनः शुचिः ॥ ४२
सावित्रीञ्च जपेच्चैव नित्यं क्रोधविवर्ज्जितः ।
नदीतीरेषु तीर्थेषु तस्मात् पापाद्विमुच्यते ॥ ४३
हत्वा तु क्षत्रियं विप्रः कुर्य्याद्ब्रह्महणो व्रतम् ।
अकामतो वै षण्मासान् दद्यात् पञ्चशतं गवाम् ॥ ४४
अब्दं चरेद्ध्यानयुतो वनवासी समाहितः ।
प्राजापत्यं सान्तपनं तप्तकृच्छ्रन्तु वा स्वयम् ॥ ४५
प्रमादात् कामतो वैश्यं कुर्य्यात् संवत्सरत्रयम् ।
गोसहस्रन्तु पादन्तु कुर्य्याद्ब्रह्महणो व्रतम् ।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ वा कुर्य्याच्चान्द्रायणमथापि वा ॥४६
संवत्सरं व्रतं कुर्य्याच्छूद्रं हत्वा प्रमादतः ।
गोसहस्रार्द्धपादञ्च दद्यात् तत्पापशान्तये ॥ ४७
अष्टौ वर्षाणि षट् त्रीणि कुर्य्याद्ब्रह्महणो व्रतम् ।
हत्वा तु क्षत्रियं वैश्यं शूद्राञ्चैव यथाक्रमम् ॥ ४८
निहत्य ब्राह्मणीं विप्रस्त्वष्टवर्षं व्रतं चरेत् ।
राजकन्यां वर्षषट्कं वैश्यां संवत्सरत्रयम् ॥ ४९
संवत्सरेण शुध्येत शूद्रां हत्वा द्विजोत्तमः ।
वैश्यां हत्वा द्विजातिस्तु किञ्चिद्दद्याद्द्विजातये ॥ ५०
अन्त्यजानां वधे चैव कुर्य्याच्चान्द्रायणं व्रतम् ।
पराकेणाथवा शुद्धिरित्याह भगवान् मनुः ॥ ५१
मण्डूकं नकुलं काकं बिडूवराहञ्च मूषकम् ।
श्वानं हत्वा द्विजः कुर्य्यात् षोड़शांशं महाव्रतम् ॥५२
पयः पिबेत् त्रिरात्रन्तु श्वानं हत्वा ह्यतन्द्रितः ।
मार्ज्जारं वाथ नकुलं योजनञ्चाध्वनो व्रजेत् ॥ ५३
कृच्छ्रं द्वादशरात्रन्तु कुर्य्यादश्ववधे द्विजः ।
अर्च्चां कार्ष्णायसीं दद्यात् सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः ॥५४
पलालभारकं षण्ढे सीसकञ्चैकमाषकम् ।
घृतकुम्भं वराहे तु तिलद्रोणन्तु तित्तिरे ॥ ५५
शुके द्विहायनं वत्सं क्रौञ्चं हत्वा त्रिहायनम् ।
हत्वा हंसं बलाकाञ्च बकं बर्हिणमेव च ॥ ५६
वानरं श्येन-भासौ च स्पर्शयेद्ब्राह्मणाय गाम् ।
क्रव्यादांस्तु मृगान् हत्वा धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् ॥५७
अक्रव्यादान् वत्सतरीमुष्ट्रं हत्वा तु कृष्णलम् ।
किञ्चिद्देव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे ॥ ५८
अनस्थाञ्चैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्यति ।
फलदानान्तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्शतम् ॥ ५९
गुल्म-वल्ली-लतानान्तु पुष्पितानाञ्च वीरुधाम् ।
अन्येषाञ्चैव वृक्षाणां सरसानाञ्च सर्व्वशः ॥ ६०
फलपुष्पोद्भवानाञ्च घृतप्राशो विशोधनम् ।
हस्तिनाञ्च वधे दृष्टं तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥ ६१
चान्द्रायणं पराकं वा गां हत्वा तु प्रमादतः ।
मतिपूर्व्ववधे चास्याः प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ६२

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे
ब्रह्मविद्यायां प्रायश्चित्तनियमे
द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥३२॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

मनुष्याणान्तु हरणं कृत्वा स्त्रीणां गृहस्य च ।
वापी-कूपजलानाञ्च शुध्येच्चान्द्रायणेन तु ॥ १
द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वान्यवेश्मनः ।
चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं तन्निर्य्यात्यात्मशुद्धये ॥ २
धान्यान्नधनचौर्य्यन्तु कृत्वा कामाद्द्विजोत्तमः ।
स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्रार्द्धेन विशुध्यति ॥ ३
भक्ष्य-भोज्योपहरणे यानशय्यासनस्य च ।
पुष्प-मूल-फलानाञ्च पञ्चगव्यं विशोधनम् ॥ ४
तृण-काष्ठ-द्रुमाणाञ्च शुष्कान्नस्य गुड़स्य च ।
चैल-चर्म्मामिषाणाञ्च त्रिरात्रं स्यादभोजनम् ॥ ५
मणि-मुक्ता-प्रवालानां ताम्रस्य रजतस्य च ।
अयःकांस्योपलानाञ्च द्वादशाहं कणादनम् ॥ ६
कार्पासकीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च ।
पुष्पगन्धौषधीनाञ्च पिबेच्चैव त्र्यहं पयः ॥ ७
नरमांसाशनं कृत्वा चान्द्रायणमथाचरेत् ।
काकञ्चैव तथा श्वानं जग्ध्वा हस्तिनमेव वा ।
वराहं कुक्कुटं वाथ तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ॥ ८
क्रव्यादानाञ्च मांसानि पुरीषं मूत्रमेव वा ।

गो-गोमायु-कपीनाञ्च तदेव व्रतमाचरेत्।
उपोष्य द्वादशाहञ्च कुष्माण्डैर्जुहुयाद्घृतम् ॥ ९
नकुलोलूक-मार्ज्जारान् जग्ध्वा सान्तपनं चरेत् ॥ १०
श्वापदोष्ट्र-खरान् जग्ध्वा तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति।
प्रकुर्य्याच्चैव संस्कारं पूर्व्वेण विधिनैव तु ॥ ११
वकञ्चैव बलाकाञ्च हंसं कारण्डवं तथा।
चक्रवाकपलं जग्ध्वा द्वादशाहमभोजनम् ॥ १२
कपोतं टिट्टिभाञ्चैव शुकं सारसमेव च।
उलूकं जालपादञ्च जग्ध्वाप्येतद्व्रतं चरेत् ॥ १३
शिशुमारं तथा चाषं मत्स्यमांसं तथैव च।
जग्ध्वा चैव कटाहारमेतदेव व्रतं चरेत् ॥ १४
कोकिलञ्चैव मत्स्यादान् मण्डूकं भुजगं तथा।
गोमूत्रयावकाहारो मासेनैकेन शुध्यति ॥ १५
जलेचरांश्च जलजान् प्रणुदानथ विष्किरान्।
रक्तपादांस्तथा जग्ध्वा सप्ताहञ्चैतदाचरेत् ॥ १६
शुनो मांसं शुष्कमांसमात्मार्थञ्च तथा कृतम्।
भुक्त्वा मासं चरेदेतत् तत्पापस्यापनुत्तये ॥ १७
वार्त्ताकं मूलकं शिग्रुं कुटकं चटकं तथा।
प्राजापत्यं चरेज्जग्ध्वा शङ्खं कुम्भीकमेव वा ॥ १८
पलाण्डुं लशुनञ्चैव भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्।
नालिकां तण्डुलीयञ्च प्राजापत्येन शुध्यति ॥ १९
अश्मान्तकं तथा पातं तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति।
प्राजापत्येन शुद्धिः स्यात् कुसुम्भस्य च भक्षणे ॥ २०
अलाबुं किंशुकञ्चैव भुक्त्वाप्येतद्व्रतं चरेत्।
उदुम्बरञ्च कामेन तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ॥ २१
वृथाकृसर-संयाव-पायसापूपसङ्कुलम्।
भुक्त्वा चैवंविधन्त्वन्यत् त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥ २२
पीत्वा क्षीराण्यपेयानि ब्रह्मचारी समाहितः।
गोमूत्रयावकाहारो मासेनैकेन शुध्यति ॥ २३
अनिर्द्दशाहं गोक्षीरं माहिषञ्चाजमेव च।
सन्धिन्याश्च विवत्सायाः पिबन् क्षीरमिदं चरेत् ॥ २४
एतेषाञ्च विकाराणि पीत्वा मोहेन मानवः।
गोमूत्रयावकाहारः सप्तरात्रेण शुध्यति ॥ २५
भुक्त्वा चैव नवश्राद्धे मृतके सूतके तथा।
चान्द्रायणेन शुध्येत ब्राह्मणः सुसमाहितः ॥ २६
यस्याग्नौ हूयते नित्यमन्नस्याग्रं न दीयते।
चान्द्रायणं चरेत् सम्यक् तस्यान्नप्राशने द्विजः ॥ २७
अभोज्यानान्तु सर्व्वेषां भुक्त्वा चान्नमुपस्कृतम्।
अन्त्यावसायिनाञ्चैव तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ॥ २८
चण्डालान्नं द्विजो भुक्त्वा सम्यक् चान्द्रायणं चरेत्।
बुद्धिपूर्व्वन्तु कृच्छ्राब्दं पुनः संस्कारमेव च ॥ २९
असुरामद्यपानेन कुर्य्याच्चान्द्रायणव्रतम्।
अभोज्यान्नन्तु भुक्त्वा तु प्राजापत्येन शुध्यति ॥ ३०
विण्मूत्रप्राशनं कृत्वा रेतसश्चैतदाचरेत्।
अनादिष्टे तु चैकाहं सर्व्वत्र तु यथार्थतः ॥ ३१
विड्वराह-खरोष्ट्राणां गोमायोः कपि-काकयोः
प्राश्य मूत्र-पुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणं चरेत् ॥ ३२
अज्ञानात् प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंसृष्टमेव च।
पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ ३३
क्रव्यादां पक्षिणाञ्चैव प्राश्य पुरीषकम्।
महासान्तपनं मोहात् तथा कुर्य्याद्द्विजोत्तमः ॥ ३४
भास-मण्डूक-कुररे विष्किरे कृच्छ्रमाचरेत्।
प्राजापत्येन शुध्येत ब्राह्मणोच्छिष्टभोजने ॥ ३५
क्षत्त्रिये तप्तकृच्छ्रं स्याद्वैश्ये चैवातिकृच्छ्रकम्।
शूद्रोच्छिष्टं द्विजो भुक्त्वा कुर्य्याच्चान्द्रायणव्रतम् ॥ ३६
सुराया भाण्डके वारि पीत्वा चान्द्रायणं चरेत्।
समुच्छिष्टं द्विजो भुक्त्वा त्रिरात्रेण विशुध्यति।
गोमूत्रयावकाहारः पीतशेषञ्च वा गवाम् ॥ ३७
अपो मूत्रपुरीषाद्यैर्दूषिताः प्राशयेद्यदि।
तदा सान्तपनं कृच्छ्रं व्रतं पापविशोधनम् ॥ ३८
चाण्डालकूप-भाण्डेषु यदि ज्ञानात् पिबेज्जलम्।
चरेत् सान्तपनं कृच्छ्रं ब्राह्मणः पापशोधनम् ॥ ३९
चण्डालेन तु संस्पृष्टं पीत्वा वारि द्विजोत्तमः।
त्रिरात्रव्रतसुक्तेन पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ ४०
महापातकिसंस्पर्शे भुक्त्वा स्नात्वा द्विजो यदि।
बुद्धिपूर्व्वन्तु मूढात्मा तप्तकृच्छ्रं समाचरेत् ॥ ४१
स्पृष्ट्वा महापातकिनं चण्डालं वा रजस्वलाम्।
प्रमादाद्भोजनं कृत्वा त्रिरात्रेण विशुध्यति ॥ ४२
स्नानार्हो यदि भुञ्जीत अहोरात्रेण शुध्यति।
बुद्धिपूर्व्वन्तु कृच्छ्रेण भगवानाह पद्मजः ॥ ४३
भुक्त्वा पर्य्युषितादीनि गवादिप्रतिदूषिताम्।
भुक्त्वोपवासं कुर्व्वीत कृच्छ्रपादमथापि वा ॥ ४४

संवत्सरान्ते कृच्छ्रन्तु चरेद्विप्रः पुनःपुनः ।
अज्ञानभुक्तशुद्ध्यर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ॥ ४५
व्रात्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्त्यकर्म्म च ।
अभिचारमहीनञ्च त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति ॥ ४६
ब्राह्मणादिहतानान्तु कृत्वा दाहादिकं द्विजः ।
गोमूत्रयावकाहारः प्राजापत्येन शुध्यति ॥ ४७
तलाभ्यक्तोऽथ वान्तो वा कुर्य्यान्मूत्र-पुरीषके ।
अहोरात्रेण शुध्येत श्मश्रुकर्म्मणि मैथुने ॥ ४८
एकाहेन विवाहाग्निं परिहार्य्य द्विजोत्तमः ।
त्रिरात्रेण विशुध्येत त्रिरात्रात् षड़हः परम् ॥ ४९
दशाहं द्वादशाहं वा परिहार्य्य प्रमादतः ।
कृच्छ्रं चान्द्रायणं कुर्य्यात् तत्पापस्योपशान्तये ॥५०
पतिताद्द्रव्यमादाय तदुत्सर्गेण शुध्यति ।
चरेच्च विधिना कृच्छ्रमित्याह भगवान् मनुः ॥ ५१
अनाशकान्निवृत्तास्तु प्रव्रज्यावसितास्तथा ।
चरेयुस्त्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चन्द्रायणानि च ॥५२
पुनश्च जातकर्म्मादिसंस्कारैः संस्कृता द्विजाः ।
शुध्येयुस्तद्व्रतं सम्यक् चरेयुर्धर्म्मदर्शिनः ॥ ५३
अनुपासितसन्ध्यस्तु तदहर्जापको वसेत् ।
अनश्नन् संयतमना रात्रौ चेद्रात्रिमेव हि ॥ ५४
अकृत्वा समिदाधानं शुचिः स्नात्वा समाहितः ।
गायत्र्यष्टसहस्रस्य जप्यं कुर्य्याद्विशुद्धये ॥ ५५
उपवासी चरेत् सन्ध्यां गृहस्थो हि प्रमादतः ।
स्नात्वा विशुध्यते सद्यः परिश्रान्तश्च संयमात् ॥ ५६
वेदोदितानि नित्यानि कर्म्माणि च विलोप्य तु ।
स्नातको व्रतलोपन्तु कृत्वा चोपवसेद्दिनम् ॥ ५७
संवत्सरं चरेत् कृच्छ्रमग्न्युत्सादी द्विजोत्तमः ।
चान्द्रायणं चरेद्व्रात्यो गोप्रदानेन शुध्यति ॥ ५८
नास्तिक्यं यदि कुर्व्वीत प्राजापत्यं चरेद्द्विजः ।
देवद्रोहं गुरुद्रोहं तप्तकृच्छ्रेण शुध्यति ॥ ५९
उष्ट्रान्नकालता मासं संहिताजप एव च ।
होमाश्च शाकला नित्यमपाङ्क्तानां विशोधनम् ॥ ६०
नीलं रक्तं वसित्वा च ब्राह्मणो वस्त्रमेव हि ।
अहोरात्रोषितः स्नातः पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ ६१
उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानञ्च कामतः ।
त्रिरात्रेण विशुध्येत्तु नग्नो वा प्रविशेज्जलम् ॥ ६२
वेदधर्म्मपुराणानां चण्डालस्य तु भाषणे ।
चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यान्न ह्यन्या तस्य निष्कृतिः॥६३
उद्बन्धनादिनिहतं संस्पृश्य ब्राह्मणः क्वचित् ।
चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यात् प्राजापत्येन वा पुनः ॥६४
उच्छिष्टो यद्यनाचान्तश्चाण्डालादीन् स्पृशेद्द्विजः ।
प्रमादाद्वै जपेत् स्नात्वा गायत्र्यष्टसहस्रकम् ॥ ६५
द्रुपदानां शतं वापि ब्रह्मचारी समाहितः ।
त्रिरात्रोपोषितः सम्यक् पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ ६६
चाण्डालपतितादींश्च कामाद्यः संस्पृशेद्द्विजः ।
उच्छिष्टस्तत्र कुर्व्वीत प्राजापत्यं विशुद्धये ॥ ६७
चाण्डाल-सूतकि-शवांस्तथा नारीं रजस्वलाम् ।
स्पृष्ट्वा स्नायाद्विशुद्ध्यर्थं प्राह देवः पितामहः ॥६८
चाण्डाल-सूतकि-शवैः संस्पृष्टं संस्पृशेद्यदि ।
ततः स्नात्वाथ आचम्य जपं कुर्य्यात् समाहितः ॥६९
तत्स्पृष्टस्पर्शिनं स्पृष्ट्वा बुद्धिपूर्व्वं द्विजोत्तमः ।
स्नात्वाचामेद्विशुद्ध्यर्थं प्राह देवः पितामहः ॥ ७०
भुञ्जानस्य तु विप्रस्य कदाचित् संस्रवेद्गुदम् ।
कृत्वा शौचं ततः स्नायादुपोष्य जुहुयाद्घृतम् ॥७१
चाण्डालन्तु शवं स्पृष्ट्वा कृच्छ्रं कृत्वा विशुध्यति ।
दृष्ट्वाऽभ्यक्तस्त्वसंस्पृश्य अहोरात्रेण शुध्यति ॥ ७२
सुरां स्पृष्ट्वा द्विजः कुर्य्यात् प्राणायामत्रयं शुचिः ।
पलाण्डुं लशुनञ्चैव घृतं प्राश्य ततः शुचिः ॥ ७३
ब्राह्मणस्तु शुना दष्टस्त्र्यहं सायं पयः पिबेत् ।
नाभेरूर्द्ध्वन्तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ॥ ७४
स्यादेतत् त्रिगुणं बाह्वोर्मूर्द्ध्नि च स्याच्चतुर्गुणम् ।
स्नात्वा जपेद्वा सावित्रीं श्वभिर्दष्टो द्विजोत्तमः ॥७५
अनिर्व्वर्त्त्य महायज्ञान् यो भुङ्क्ते तु द्विजोत्तमः ।
अनातुरः सति धने कृच्छ्रार्द्धेन विशुध्यति ॥ ७६
आहिताग्निरुपस्थानं न कुर्य्याद्यस्तु पर्व्वणि ।
ऋतौ न गच्छेद्भार्य्यां वा सोऽपि कृच्छ्रार्द्धमाचरेत्७७
विनाद्भिरप्सु नाप्यार्त्तशरीरं सन्निवेश्य च ।
सचेलो जलमाप्लुत्य गामालभ्य विशुध्यति ॥ ७८
बुद्धिपूर्व्वन्त्वभ्युदिते जपेदन्तर्ज्जले द्विजः ।
गायत्र्यष्टसहस्रन्तु त्र्यहञ्चोपवसेद्व्रती ॥ ७९
अनुगम्येच्छया शूद्रं प्रेतीभूतं द्विजोत्तमः ।
गायत्र्यष्टसहस्रञ्च जपं कुर्य्यान्नदीषु च ॥ ८०

कृत्वा तु यपथान् विप्रो विप्रस्यावधिसंयुतम्।
स चैव यावकान्नेन कुर्य्याच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥ ८१
पङ्क्तौ विषमदानन्तु कृत्वा कृच्छ्रेण शुध्यति।
छायां श्वपाकस्यारुह्य स्नात्वा सम्प्राशयेद्घृतम्॥८२
ईक्षेदादित्यमशुचिर्दृष्ट्वा म्लेच्छान्नमेव वा।
मानुषञ्चास्थि संस्पृश्य स्नानं कृत्वा विशुध्यति ॥ ८३
कृत्वा तु मिथ्याध्ययनं चरेद्भैक्षन्तु वत्सरम्।
कृतघ्नो ब्राह्मणगृहे पञ्चसंवत्सरव्रती ॥ ८४
हुङ्कारं ब्राह्मणस्योक्त्वा त्वङ्कारञ्च गरीयसः।
स्नात्वा नाश्नन्नहःशेषं प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥ ८५
ताड़यित्वा तृणेनापि कण्ठे बद्धाथ वाससा।
विवादे चापि निर्ज्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥ ८६
अवगूर्य्य चरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने।
कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ कुर्व्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम्॥८७
गुरोराक्रोशमनृतं कृत्वा कुर्य्याद्विशोधनम्।
एकरात्रं निराहारस्तत्पापस्यापनुत्तये ॥ ८८
देवर्षीणामभिमुखं ष्ठीवनाक्रोशने कृते।
उल्कया च दहेज्जिह्वां दातव्यञ्च हिरण्यकम् ॥ ८९
देवोद्यानेषु यः कुर्य्यान्मूत्रोच्चारं सकृद्द्विजः।
छिन्द्याच्छिश्नं विशुद्ध्यर्थं चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ॥ ९०
देवतायतने मूत्रं कृत्वा मोहाद्द्विजोत्तमः।
शिश्नस्योत्कर्त्तनं कृत्वा चान्द्रायणमथाचरेत् ॥ ९१
देवतानामृषीणाञ्च देवानाञ्चैव कुत्सनम्।
कृत्वा सम्यक् प्रकुर्व्वीत प्राजापत्यं द्विजोत्तमः ॥ ९२
तैस्तु सम्भाषणं कृत्वा स्नात्वा देवं समर्चयेत्।
दृष्ट्वा वीक्षेत भास्वन्तं स्मृत्वा विश्वेश्वरं स्मरेत् ॥९३
यः सर्व्वभूताधिपतिं विश्वेशानं विनिन्दति।
न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्त्तुं वर्षशतैरपि ॥ ९४
चान्द्रायणं चरेत् पूर्व्वं कृच्छ्रञ्चैवातिकृच्छ्रकम्।
प्रपन्नः शरणं देवं तस्मात् पापाद्विमुच्यते ॥ ९५
सर्व्वस्वदानं विधिवत् पातकानां विशोधनम्।
चान्द्रायणञ्च विधिना कृच्छ्रञ्चैवाति कृच्छ्रकम् ॥ ९६
पुण्यक्षेत्राभिगमनं सर्व्वपापविनाशनम्।
देवताभ्यर्चनं नृणामशेषाघविनाशनम् ॥ ९७
अमावास्यां तिथिं प्राप्य यः समाराधयेद्भवम्।
ब्राह्मणान् पूजयित्वा तु सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९८

कृष्णाष्टम्यां महादेवौं तथा कृष्णचतुर्द्दशीम्।
सम्पूज्य ब्राह्मणमुखे सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९९
त्रयोदश्यां तथा रात्रौ सोपहारं त्रिलोचनम्।
दृष्ट्वेशं प्रथमे यामे मुच्यते सर्व्वपातकैः ॥ १००
उपोषितश्चतुर्द्दश्यां कृष्णपक्षे समाहितः।
यमाय धर्म्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च।
वैवस्वताय कालाय सर्व्वपापक्षयाय च ॥ १०१
प्रत्येकं तिलसंयुक्तान् दद्यात् सप्तोदकाञ्जलीन्।
स्नात्वा दद्याच्च पूर्व्वाह्णे मुच्यते सर्व्वपातकैः ॥ १०२
ब्रह्मचर्य्यमधःशय्या उपवासो द्विजार्च्चनम्।
व्रतेष्वेतेषु कुर्व्वीत शान्तः संयतमानसः ॥ १०३
अमावास्यायां ब्रह्माणं समुद्दिश्य पितामहम्।
ब्राह्मणांस्त्रीन् समभ्यर्च्च्य मुच्यते सर्व्वपातकैः ॥१०४
षष्ठ्यामुपोषितो देवं शुक्लपक्षे समाहितः।
सप्तम्यामर्च्चयेद्भानं मुच्यते सर्व्वपातकैः ॥ १०५
भरण्याञ्च चतुर्थ्याञ्च शनैश्चरदिने यमम्।
पूजयेत् सप्तजन्मोत्थैर्मुच्यते सर्व्वपातकैः ॥ १०६
एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्च्य जनार्द्दनम्।
द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य महापापैः प्रमुच्यते ॥ १०७
तपो जपस्तीर्थसेवा देव-ब्राह्मणपूजनम्।
ग्रहणादिषु कालेषु महापातकशोधनम् ॥ १०८
यः सर्व्वपापयुक्तोऽपि पुण्यतीर्थेषु मानवः।
नियमेन त्यजेत् प्राणान् मुच्यते सर्व्वपातकैः ॥१०९
ब्रह्मघ्नं वा कृतघ्नं वा महापातकदूषितम्।
भर्त्तारमुद्धरेन्नारी प्रविष्टा सह पावकम् ॥ ११०
एतदेव परं स्त्रीणां प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः।
सर्व्वपापसमुद्भूतो नात्र कार्य्या विचारणा ॥ १११
पतिव्रता तु या नारी भर्त्तृशुश्रूषणे रता।
न तस्या विद्यते पापमिह लोके परत्र च ॥ ११२
पतिव्रता धर्म्मरता भद्राण्येव न संशयः।
नास्याः पराभवं कर्त्तुं शक्नोतीह जनः क्वचित् ॥११३
यथा रामस्य सुभगा सीता त्रैलोक्यविश्रुता।
पत्नी दाशरथेर्देवी विजिग्ये राक्षसेश्वरम् ॥ ११४
रामस्य भार्य्यां सुभगां रावणो राक्षसेश्वरः।
सीतां विशालनयनां चकमे कालनोदितः ॥ ११५
गृहीत्वा मायया वेषं चरन्तीं विजने वने।

समाहर्त्तुं मतिं चक्रे तापसः किल भाविनीम्॥ ११६
विज्ञाय सा च तद्भावं स्मृत्वा दाशरथिं पतिम्।
जगाम शरणं वह्निमावसथ्यं शुचिस्मिता॥ ११७
उपतस्थे महायोगं सर्व्वलोकविदाहकम्।
कृताञ्जलिं रामपत्नी साक्षात् पतिमिवाच्युतम्॥११८
नमस्यामि महायोगं कृशानुं गह्वरं परम्।
दाहकं सर्व्वभूतानामीशानं कालरूपिणम्॥ ११९
नमस्ये पावकं देवं साक्षिणं विश्वतोमुखम्।
आत्मानं दीप्तवपुषं सर्व्वभूतहृदि स्थितम्॥ १२०
प्रपद्ये शरणं वह्निं ब्रह्मण्यं ब्रह्मरूपिणम्।
योगिनं कृत्तिवसनं भूतेशं परमं पदम्॥ १२१
तं प्रपद्ये जगन्मूर्त्तिं प्रभवं सर्व्वतेजसाम्।
महायोगीश्वरं वह्निमादित्यं परमेष्ठिनम्॥ १२२
प्रपद्ये शरणं रुद्रं महाग्रासं त्रिशूलिनम्।
कालाग्निं योगिनामीशं भोग-मोक्षफलप्रदम्॥१२३
प्रपद्ये त्वां विरूपाक्षं भूर्भुवःस्वःस्वरूपिणम्।
हिरण्मये गृहे गुप्तं महान्तममितौजसम्॥ १२४
वैश्वानरं प्रपद्येऽहं सर्व्वभूतेष्ववस्थितम्।
हव्य-कव्यवहं देवं प्रपद्ये वह्निमीश्वरम्॥ १२५
प्रपद्ये तत् परं तत्त्वं वरेण्यं सवितुः शिवम्।
भर्गमग्निं परंज्योती रक्ष मां हव्यवाहन॥ १२६
इति वह्न्यष्टकं जप्त्वा रामपत्नी यशस्विनी।
ध्यायन्ती मनसा तस्थौ राममुन्मीलितेक्षणा॥ १२७
अथावसथ्याद्भगवान् हव्यवाहो महेश्वरः।
आविरासीत् सुदीप्तात्मा तेजसा निर्द्दहन्निव॥ १२८
सृष्ट्वा मायामयीं सीतां स रावणवधेच्छया।
सीतामादाय रामेष्टां पावकोऽन्तरधीयत॥ १२९
तां दृष्ट्वा तादृशीं सीतां रावणो राक्षसेश्वरः।
समादाय ययौ लङ्कां सागरान्तरसंस्थिताम्॥१३०
कृत्वाथ रावणवधं रामो लक्ष्मणसंयुतः।
समादायाभवत् सीतां शङ्काकुलितमानसः॥ १३१
सा प्रत्ययाय भूतानां सीता मायामयी पुनः।
विवेश पावकं दीप्तं ददाह ज्वलनोऽपि ताम्॥१३२
दग्ध्वा मायामयीं सीतां भगवानुग्रदीधितिः।
रामायादर्शयत् सीतां पावकोऽभूत् सुरप्रियः॥ १३३
प्रगृह्य भर्त्तुश्चरणौ कराभ्यां सा सुमध्यमा।
चकार प्रणतिं भूमौ रामाय जनकात्मजा॥ १३४
दृष्ट्वा हृष्टमना रामो विस्मयाकुललोचनः।
ननाम वह्निं शिरसा तोषयामास राघवः॥ १३५
उवाच वह्निं भगवन् किमेषा वीरवर्णिनि।
दग्धा भगवता पूर्व्वं दृष्टा मत्पार्श्वमागता॥ १३६
तमाह देवो लोकानां दाहको हव्यवाहनः।
यथावृत्तं दाशरथिं भूतानामेव सन्निधौ॥ १३७
इयं सा मिथिलेशेन पार्व्वतीं रुद्रवल्लभाम्।
आराध्य लब्धा तपसा देव्याश्चात्यन्तवल्लभा॥ १३८
भर्त्तुः शुश्रूषणोपेता सुशीलेयं पतिव्रता।
भवानीपार्श्वमानीता मया रावणकाम्यिता॥ १३९
या नीता राक्षसेशेन सीता सा भस्मतां गता।
मया मायामयी सृष्टा रावणस्य वधाय सा॥ १४०
यदर्थं भवता दृष्टो रावणो राक्षसेश्वरः।
मायोपसंहृता चैव हतो लोकविनाशनः॥ १४१
गृहाण विमलामेनां जानकीं वचनान्मम।
पश्य नारायणं देवं स्वात्मानं प्रभवाव्ययम्॥ १४२
इत्युक्त्वा भगवांश्चण्डो विश्वार्च्चिर्विश्वतोमुखः।
मानितो राघवेणाग्निर्भूतैश्चान्तरधीयत॥ १४३
एतत् पतिव्रतानां वै माहात्म्यं कथितं मया।
स्त्रीणां सर्व्वाघशमनं प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम्॥ १४४
अशेषपापसंयुक्तः पुरुषोऽपि सुसंयतः।
स्वदेहं पुण्यतीर्थेषु त्यक्त्वा मुच्येत किल्बिषात्॥ १४५
पृथिव्यां सर्व्वतीर्थेषु स्नात्वा पुण्येषु वा द्विजः।
मुच्यते पातकैः सर्व्वैः सञ्चितैरपि पूरुषः॥ १४६
इत्येष मानवो धर्म्मो युष्माकं कथितो मया।
महेशाराधनार्थाय ज्ञानयोगश्च शाश्वतः॥ १४७
योऽनेन विधिना युक्तं ज्ञानयोगं समाचरेत्।
स पश्यति महादेवं नान्यः कल्पशतैरपि॥ १४८
स्थापयेद्यः परं धर्म्मं ज्ञानं तत् पारमेश्वरम्।
न तस्मादधिको लोके स योगी परमो मतः॥ १४९
यः संस्थापयितुं शक्तो न कुर्य्यान्मोहितो जनः।
स योगयुक्तोऽपि मुनिर्नात्यर्थं भगवत्प्रियः॥ १५०
तस्मात् सदैव दातव्यं ब्राह्मणेषु विशेषतः।
धर्म्मयुक्तेषु शान्तेषु श्रद्धया चान्वितेषु वै॥ १५१
यः पठेद्भवतां नित्यं संवादं मम चैव हि।

सर्व्वपापविनिर्मुक्तो गच्छेत परमां गतिम् ॥ १५२
श्राद्धे वा दैविके कार्य्ये ब्राह्मणानाञ्च सन्निधौ।
पठेत नित्यं सुमनाः श्रोतव्यञ्च द्विजातिभिः ॥ १५३
योऽर्थं विचार्य्य युक्तात्मा श्रावयेद्वा द्विजान् शुचीन्।
स दोषकञ्चुकं त्यक्त्वा याति दिव्यं महेश्वरम् ॥ १५४
एतावदुक्त्वा भगवान् व्यासः सत्यवतीसुतः।
समाश्वास्य मुनीन् सूतं जगाम च यथागतम् ॥१५५

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे ब्रह्मविद्यायां प्रायश्चित्तविवेको नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः।

ऋषय ऊचुः।

तीर्थानि यानि लोकेऽस्मिन् विश्रुतानि महान्त्यपि।
तानि त्वं कथयास्माकं रोमहर्षण साम्प्रतम् ॥ १

रोमहर्षण उवाच।

शृणुध्वं कथयिष्येऽहं तीर्थानि विविधानि च।
कथितानि पुराणेषु मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ २
यत्र स्नानं जपो होमः श्राद्ध-दानादिकं कृतम्।
एकैकशो मुनिश्रेष्ठाः पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥ ३
पञ्चयोजनविस्तीर्णं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः।
प्रयागं प्रथितं तीर्थं यस्य माहात्म्यमीरितम् ॥ ४
अन्यच्च तीर्थप्रवरं कुरूणां देववन्दितम्।
ऋषीणामाश्रमैर्जुष्टं सर्व्वपापविशोधनम् ॥ ५
तत्र स्नात्वा विशुद्धात्मा दम्भ-मात्सर्य्यवर्ज्जितः।
ददाति यत् किञ्चिदपि पुनात्युभयतः कुलम् ॥ ६
परं गुह्यं गयातीर्थं पितॄणाञ्चातिदुर्लभम्।
कृत्वा पिण्डप्रदानन्तु न भूयो जायते नरः ॥ ७
सकृद्गयाभिगमनं कृत्वा पिण्डं ददाति यः।
तारिताः पितरस्तेन यास्यन्ति परमां गतिम् ॥ ८
तत्र लोकहितार्थाय रुद्रेण परमात्मना।
शिलातले पदं न्यस्तं तत्र पितॄन् प्रसादयेत् ॥ ९
गयाभिगमनं कर्त्तुं यः शक्तो नाभिगच्छति।
शोचन्ति पितरस्तं वै वृथा तस्य परिश्रमः ॥ १०
गायन्ति पितरो गाथाः कीर्त्तयन्ति महर्षयः।
गयां यास्यति यः कश्चित्सोऽस्मान् सन्तारयिष्यति ११
यदि स्यात् पातकोपेतः स्वधर्म्मपरिवर्ज्जितः।
गयां यास्यति वंशोत्थः सोऽस्मान् सन्तारयिष्यति १२
एष्टव्या बहवः पुत्त्राः शीलवन्तो गुणान्विताः।
तेषान्तु समवेतानां यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ॥ १३
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन ब्राह्मणस्तु विशेषतः।
प्रदद्याद्विधिवत् पिण्डान् गयां गत्वा समाहितः॥१४
धन्यास्तु खलु ते मर्त्त्या गयायां पिण्डदायिनः।
कुलान्युभयतः सप्त समुद्धृत्याप्नुयुः परम् ॥ १५
अन्यच्च तीर्थप्रवरं सिद्धावासमुदाहृतम्।
प्रभासमिति विख्यातं यत्रास्ते भगवान् भवः ॥ १६
तत्र स्नानं ततः श्राद्धं ब्राह्मणानाञ्च पूजनम्।
कृत्वा लोकमवाप्नोति ब्रह्मणोऽक्षयमुत्तमम् ॥ १७
तीर्थं त्र्यम्बकं नाम सर्व्वदेवनमस्कृतम्।
पूजयित्वा तत्र रुद्रं ज्योतिष्टोमफलं लभेत् ॥ १८
सुपर्णाख्यं महादेवं समभ्यर्च्य कपर्द्दिनम्।
ब्राह्मणान् पूजयित्वा च गाणपत्यं लभेद्ध्रुवम् ॥ १९
सोमेश्वरं तीर्थवरं रुद्रस्य परमेष्ठिनः।
सर्व्वव्याधिहरं पुण्यं रुद्रसालोक्यकारणम् ॥ २०
तीर्थानां परमं तीर्थं विजयं नाम शोभनम्।
तत्र लिङ्गं महेशस्य विजयं नाम विश्रुतम् ॥ २१
षण्मासनियताहारो ब्रह्मचारी समाहितः।
उषित्वा तत्र विप्रेन्द्रा प्रयान्ति परमं पदम् ॥ २२
अन्यच्च तीर्थप्रवरं पूर्व्वदेशेषु शोभनम्।
एकाम्रं देवदेवस्य गाणपत्यफलप्रदम् ॥ २३
दत्त्वात्र शिवभक्तानां किञ्चिच्छश्वन्महीं शुभाम्।
सार्व्वभौमो भवेद्राजा मुमुक्षुर्मोक्षमाप्नुयात् ॥ २४
महानदीजलं पुण्यं सर्व्वपापविनाशनम्।
ग्रहणे तदुपस्पृश्य मुच्यते सर्व्वपातकैः ॥ २५
अन्या च विरजा नाम नदी त्रैलोक्यविश्रुता।
तस्यां स्नात्वा नरो विप्रा ब्रह्मलोके महीयते ॥ २६
तीर्थं नारायणस्यान्यन्नाम्ना तु पुरुषोत्तमम्।
तत्र नारायणः श्रीमानास्ते परमपूरुषः ॥ २७
पूजयित्वा परं विष्णुं स्नात्वा तत्र द्विजोत्तमः।
ब्राह्मणान् पूजयित्वा तु विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ २८
तीर्थानां परमं तीर्थं गोकर्णं नाम विश्रुतम्।
सर्व्वपापहरं शम्भोर्निवासः परमेष्ठिनः ॥ २९

दृष्ट्वा लिङ्गन्तु देवस्य गोकर्णेश्वरमुत्तमम् ।
ईप्सितांल्लभते कामान् रुद्रस्य दयितो भवेत् ॥ ३०
उत्तरञ्चापि गोकर्णं लिङ्गं देवस्य शूलिनः ।
महादेवञ्चार्चयित्वा शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥ ३१
तत्र देवो महादेवः स्थाणुरित्यभिविश्रुतः ।
तं दृष्ट्वा सर्व्वपापेभ्यस्तत्क्षणान्मुच्यते नरः ॥ ३२
अन्यत् कुब्जाश्रमं पुण्यं स्थानं विष्णोर्महात्मनः ।
सम्पूज्य पुरुषं विष्णुं श्वेतद्वीपे महीयते ॥ ३३
यत्र नारायणो देवो रुद्रेण त्रिपुरारिणा ।
कृत्वा यज्ञस्य मथनं दक्षस्य तु विसर्ज्जितः ॥ ३४
समन्ताद्योजनं चैवं सिद्धर्षिगणसेवितम् ।
पुण्यमायतनं विष्णोस्तत्रास्ते पुरुषोत्तमः ॥ ३५
अन्यत् कोकामुखं विष्णोस्तीर्थमद्भुतकर्म्मणः ।
मृतोऽत्र पातकैर्मर्त्त्यो विष्णुसारूप्यमाप्नुयात् ॥ ३६
शालग्रामं महातीर्थं विष्णोः प्रीतिविवर्द्धनम् ।
प्राणांस्तत्र नरस्त्यक्त्वा हृषीकेशं प्रपश्यति ॥ ३७
अश्वतीर्थमिति ख्यातं सिद्धावाससुपावनम् ।
आस्ते हयशिरा नित्यं तत्र नारायणः स्वयम् ॥ ३८
तीर्थं त्रैलोक्यविख्यातं (क) ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
पुष्करं सर्व्वपापघ्नं मृतानां ब्रह्मलोकदम् ॥ ३९
मनसा संस्मरेद्यस्तु पुष्करं वै द्विजोत्तमः ।
पूयते पातकैः सर्व्वैः शक्रेण सह मोदते ॥ ४०
तत्र देवाः सगन्धर्व्वाः सयक्षोरगराक्षसाः ।
उपासते सिद्धसङ्घा ब्रह्माणं पद्मसम्भवम् ॥ ४१
तत्र स्नात्वा लभेच्छुद्धो ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।
पूजयित्वा द्विजवर ब्रह्माणं सम्प्रपश्यति ॥ ४२
तत्राभिगम्य देवेशं पुरुहूतमनिन्दितम् ।
तद्रूपो जायते मर्त्त्यः सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ ४३
सप्तगोदावरं तीर्थं ब्रह्माद्यैः परिसेवितम् ।
पूजयित्वा तत्र रुद्रमश्वमेधफलं लभेत् ॥ ४४
यत्र मङ्कणको रुद्रं प्रपन्नः परमेश्वरम् ।
आराधयामास हरं पञ्चाक्षरपरायणः ॥ ४५
नमः शिवायेति मुनिजपन् पञ्चाक्षरन्त्विदम् ।
आराधयामास शिवं तपसा गोवृषध्वजम् ॥ ४६
प्रजज्वालाथ तपसा मुनिर्मङ्कणकस्तदा ।
ननर्त्त हर्षवेगेण ज्ञात्वा रुद्रं समागतम् ।
तं प्राह भगवान् रुद्रः किमर्थं नर्त्तितं त्वया ॥ ४७
दृष्ट्वापि देवमीशानं नृत्यति स्म पुनःपुनः ।
सोऽन्वीक्ष्य भगवानीशः सगर्व्वं गर्व्वशान्तये ॥ ४८
स्वकं देहं विदार्य्यासौ भस्मराशिमदर्शयत् ।
पश्येनं मच्छरीरोत्थं भस्मापि त्वं द्विजोत्तम ।
माहात्म्यमेतत् तपसस्त्वादृशोऽन्योऽपि विद्यते ॥ ४९
यः सगर्व्वं हि भवता नर्त्तितं मुनिपुङ्गव ।
न युक्तं तापसस्यैतत् त्वत्तोऽप्यभ्यधिको ह्यहम् ॥ ५०
इत्याभाष्य मुनिश्रेष्ठं स रुद्रः किल विश्वदृक् ।
आस्थाय परमं भावं ननर्त्त जगतो हरः ॥ ५१
सहस्रशीर्षा भूत्वा स सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
दंष्ट्राकरालवदनो ज्वालामाली भयङ्करः ॥ ५२
सोऽन्वपश्यदथेशस्य पार्श्वे तस्य त्रिशूलिनः ।
विशाललोचनामेकां देवीं चारुविलासिनीम् ॥ ५३
सूर्य्यायुतसमाकारां प्रसन्नवदनां शिवाम् ।
सस्मितं प्रेक्ष्य विश्वेशं तिष्ठन्तीममितद्युतिम् ॥ ५४
दृष्ट्वा सन्त्रस्तहृदयो वेपमानो मुनीश्वरः ।
ननाम शिरसा रुद्रं रुद्राध्यायं जपन् वशी ॥ ५५
प्रसन्नो भगवानीशस्त्र्यम्बको भक्तवत्सलः ।
पूर्व्ववेषं स जगृहे देवी चान्तर्हिताभवत् ॥ ५६
आलिङ्ग्य भक्तं प्रणतं देवदेवः स्वयं शिवः ।
न भेतव्यं त्वया वत्स प्राह किं ते ददाम्यहम् ॥ ५७
प्रणम्य मूर्द्ध्ना गिरिशं हरं त्रिपुरसूदनम् ।
विज्ञापयामास तदा हृष्टः प्रहृष्टमना मुनिः ॥ ५८
नमोऽस्तु ते महादेव महेश्वर नमोऽस्तु ते ।
किमेतद्भगवद्रूपं सुघोरं विश्वतोमुखम् ॥ ५९
का च सा भगवत्पार्श्वे राजमाना व्यवस्थिता ।
अन्तर्हितेव सहसा सर्व्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ ६०
इत्युक्तो व्याजहारेशस्तदा मङ्कणकं हरः ।
महेशः स्वात्मनो योगं देवीञ्च त्रिपुरानलः ॥ ६१
अहं सहस्रनयनः सर्व्वात्मा सर्व्वतोमुखः ।
दाहकः सर्व्वपापानां कालः कालहरो हरः ॥ ६२
मयैव प्रर्य्यते विश्वं चेतनाचेतनात्मकम् ।

(क) इतः परं क्वचित् पुस्तके—
सिद्धावासं सुशोभनं तत्रास्ति पुण्यदं तीर्थमिति
पाददयमधिक दृश्यते ।

सोऽन्तर्यामी स पुरुषो ह्यहं वै पुरुषोत्तमः ॥ ६३
तस्य सा परमा माया प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका।
प्रोच्यते मुनिभिः शक्तिर्जगद्योनिः सनातनी ॥ ६४
स एष मायया विश्वं व्यामोहयति विश्ववित्।
नारायणः परोऽव्यक्तो मायारूप इति श्रुतिः॥ ६५
एवमेतज्जगत् सर्व्वं सर्व्वदा स्थापयाम्यहम्।
योजयामि प्रकृत्याहं पुरुषं पञ्चविंशकम् ॥ ६६
तथा स सङ्गतो देवः कूटस्थः सर्व्वगोऽमलः।
सृजत्यशेषमेवेदं स्वमूर्त्तेः प्रकृतेरजः ॥ ६७
स देवो भगवान् ब्रह्मा विश्वरूपः पितामहः ॥ ६८
तवैतत् कथितं सम्यक् स्रष्टृत्वं परमेष्ठिनः।
एकोऽहं भगवान् कालो ह्यनादिश्चान्तकृद्विभुः ॥ ६९
समास्थाय परं भावं प्रोक्तो रुद्रो मनीषिभिः।
ममैव सा परा शक्तिर्देवी विद्येति विश्रुता।
दृष्टो हि भवता नूनं विद्यादेहः स्वयं ततः ॥ ७०
एवमेतानि तत्त्वानि प्रधानपुरुषेश्वरः।
विष्णुर्ब्रह्मा च भगवान् रुद्रः काल इति श्रुतिः ॥ ७१
त्रयमेतदनाद्यन्तं ब्रह्मण्येव व्यवस्थितम्।
तदात्मकं तदव्यक्तं तदक्षरमिति श्रुतिः ॥ ७२
आत्मानन्दपरं तत्त्वं चिन्मात्रं परमं पदम्।
आकाशं निष्कलं ब्रह्म तस्मादन्यन्न विद्यते ॥ ७३
एवं विज्ञाय भवता भक्तियोगाश्रयेण तु।
सम्पूज्यो वन्दनीयोऽहं ततस्तं पश्य शोश्वरम् ॥ ७४
एतावदुक्त्वा भगवान् जगामादर्शनं हरः।
तत्रैव भक्तियोगेन रुद्रमाराधयन्मुनिः ॥ ७५
एतत् पवित्रमतुलं तीर्थं ब्रह्मर्षिसेवितम्।
संसेव्य ब्राह्मणो विद्वान् मुच्यते सर्व्वपातकैः ॥ ७६

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे तीर्थोपाख्याने चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः।

सूत उवाच।

अन्यत् पवित्रं विपुलं तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम्।
रुद्रकोटिरिति ख्यातं रुद्रस्य परमेष्ठिनः ॥ १
पुरा पुण्यतमे काले देवदर्शनतत्पराः।
कोटिब्रह्मर्षयो दान्तास्तं देशमगमन् परम् ॥ २
अहं द्रक्ष्यामि गिरिशं पूर्व्वमेव पिनाकिनम्।
अन्योन्यं भक्तियुक्तानां विवादोऽभून्महान् किल॥३
तेषां भक्तिं तदा दृष्ट्वा गिरिशो योगिनां गुरुः।
कोटिरूपोऽभवद्रुद्रो रुद्रकोटिस्ततः स्मृतः ॥ ४
ते स्म सर्व्वे महादेवं हरं गिरिगुहाशयम्।
पश्यन्तः पार्व्वतीनाथं हृष्टपुष्टधियोऽभवन् ॥ ५
अनाद्यन्तं महादेवं पूर्व्वमेवाहमीश्वरम्।
दृष्टवानिति भक्त्या ते रुद्रन्यस्तधियोऽभवन् ॥ ६
अथान्तरीक्षे विमलं पश्यन्ति स्म महत्तरम्।
ज्योतिस्तत्रैव ते सर्व्वे न्यलीयन्त परं पदम् ॥ ७
यतः स देवोऽध्युषितस्तीर्थं पुण्यतमं शुभम्।
दृष्ट्वा रुद्रं समभ्यर्च्य रुद्रसामीप्यमाप्नुयात् ॥ ८
अन्यच्च तीर्थप्रवरं नाम्ना मधुवनं शुभम्।
तत्र गत्वा नियमवानिन्द्रस्यार्द्धासनं लभेत् ॥ ९
अथान्या पद्मनगरी (क) देशः पुण्यतमः शुभः।
तत्र गत्वा पितॄन् पूज्य कुलानां तारयेच्छतम् ॥ १०
कालञ्जरं महातीर्थं लोके रुद्रो महेश्वरः।
कालं जरितवान् देवो यत्र भक्तप्रियो हरः ॥ ११
श्वेतो नाम शिवे भक्तो राजर्षिप्रवरः पुरा।
तदाशीस्तन्नमस्कारः पूजयामास शूलिनम् ॥ १२
संस्थाप्य विधिना लिङ्गं भक्तियोगपुरःसरः।
जजाप रुद्रमनिशं तत्र संन्यस्तमानसः ॥ १३
सितं कालोऽथ दीप्तात्मा शूलमादाय भीषणम्।
नेतुमभ्यागतो देशं स राजा यत्र तिष्ठति ॥ १४
वीक्ष्य राजा भयाविष्टः शूलहस्तं समागतम्।
कालं कालकरं घोरं भीषणं चण्डदीपितम् ॥ १५
उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां स्पृष्ट्वासौ लिङ्गमुत्तमम्।
ननाम शिरसा रुद्रं जजाप शतरुद्रियम् ॥ १६
जपन्तमाह राजानं नमन्तमसकृद्भवम्।
एह्येहीति पुरः स्थित्वा कृतान्तः प्रहसन्निव ॥ १७
तमुवाच भयाविष्टो राजा रुद्रपरायणः।
एकमीशार्च्चनरतं विहायान्यान् स निसूदय ॥ १८
इत्युक्तवन्तं भगवानब्रवीद्भीतमानसम्।
रुद्रार्च्चनरतो वान्यो मद्वशे को न तिष्ठति ॥ १९

(क) पुष्पनगरीति पाठान्तरम्।

एवमुक्त्वा स राजानं कालो लोकप्रकाशनः।
बबन्ध पाश राजापि जजाप शतरुद्रियम् ॥ २०
अथान्तरीक्षे विपुलं दीप्यमानं
तेजोराशिं भूतभर्त्तुः पुराणम्।
ज्वालामालासंवृतं व्याप्य विश्वं
प्रादुर्भूतं संस्थितं सन्ददर्श ॥ २१
तन्मध्येऽसौ पुरुषं रुक्मवर्णं
देव्या देवं चन्द्रलेखोज्ज्वलाङ्गम्।
तेजोरूपं पश्यति स्मातिहृष्टो
मेने चास्मन्नाथ आगच्छतीति ॥ २२
आगच्छन्तं नातिदूरेऽथ दृष्ट्वा
कालो रुद्रं देवदेव्या महेशम्।
व्यपेतभीरखिलेशैकनाथं
राजर्षिस्तं नेतुमभ्याजगाम ॥ २३
आलोक्यासौ भगवानुग्रकर्म्मा
देवो रुद्रो भूतभर्त्ता पुराणः।
एवं भक्तं सत्वरं मां स्मरन्तं
देहीतीमं कालरूपं ममेति ॥ २४
श्रुत्वा वाक्यं गोपतेरुग्रभावः
कालात्मासौ मन्यमानः स्वभावम्।
बद्ध्वा भक्तं पुनरेवाथ पाशैः
क्रुद्धो रुद्रस्याभिदुद्राव वेगात् ॥ २५
प्रेक्ष्यायान्तं शैलपुत्रीमथेशः
सोऽन्वीक्ष्यान्ते विश्वमायाविधिज्ञः।
सावज्ञं वै वामपादेन कालं
राज्ञश्चैनं पश्यतो व्याजघान ॥ २६
ममार सोऽतिभीषणो महेशपादघातितः।
रराज देवतापतिः सहोमया पिनाकधृक् ॥ २७
निरीक्ष्य देवमीश्वरं प्रहृष्टमानसो हरम्।
ननाम साम्बमव्ययं स राजपुङ्गवस्तदा ॥ २८
नमो भवाय हेतवे हराय विश्वसम्भवे।
नमः शिवाय धीमते नमोऽपवर्गदायिने ॥ २९
नमो नमो नमोऽस्तु ते महाविभूतये नमः।
विभागहीनरूपिणे नमो नराधिपाय ते ॥ ३०
नमोऽस्तु ते गणेश्वर प्रपन्नदुःखनाशन।
अनादिनित्यभूतये वराहशृङ्गधारिणे ॥ ३१
नमो वृषध्वजाय ते कपालमालिने नमः।
नमो महानटाय ते शिवाय हे हराय ते (क) ॥ ३२
अथानुगृह्य शङ्करः प्रणामतत्परं नृपम्।
स्वगाणपत्यमव्ययं स्वरूपतामथो ददौ ॥ ३३
सहोमया सपार्षदः सराजपुङ्गवो हरः।
मुनीशसिद्धवन्दितः क्षणाददृश्यतामगात् ॥ ३४
काले महेशनिहते लोकनाथः पितामहः।
अयाचत वरं रुद्रं सजीवोऽयं भवत्विति ॥ ३५
नास्ति कश्चिदपीशान दोषलेशो वृषध्वज।
कृतान्तस्यैव भवता तत्कार्य्ये विनियोजितः ॥ ३६
स देवदेववचनाद्देवदेवेश्वरो हरः।
तथास्त्वित्याह विश्वात्मा सोऽपि तादृग्विधोऽभवत् ॥ ३७
इत्येतत् परमं तीर्थं कालञ्जरमिति श्रुतिः।
गत्वाभ्यर्च्य महादेवं गाणपत्यञ्च विन्दति ॥ ३८

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे तीर्थोपाख्याने कालवधे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः।

सूत उवाच।

इदमन्यत् परं स्थानं गुह्याद्गुह्यतरं महत्।
महादेवस्य देवस्य महालय इति श्रुतिः ॥ १
तत्र देवाधिदेवेन रुद्रेण त्रिपुरारिणा।
शिलातले पदं न्यस्तं नास्तिकानां निदर्शनम् ॥ २
तत्र पाशुपताः शान्ता भस्मोद्धूलितविग्रहाः।
उपासते महादेवं वेदाध्ययनतत्पराः ॥ ३
स्नात्वा तत्र पदं शार्व्वं दृष्ट्वा भक्तिपुरःसरम्।
नमस्कृत्वाथ शिरसा रुद्रसामीप्यमाप्नुयात् ॥ ४
अन्यच्च देवदेवस्य स्थानं शम्भोर्महात्मनः।
केदारमिति विख्यातं सिद्धानामालयं शुभम् ॥ ५
तत्र स्नात्वा महादेवमभ्यर्च्य वृषकेतनम्।
पीत्वा चैवोदकं शुद्धं गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ ६
श्राद्ध-दानादिकं कृत्वा ह्यक्षयं लभते फलम्।
द्विजातिप्रवरैर्जुष्टं योगिभिर्जितमानसैः ॥ ७

(क) इतः परं—"विभूतिभूषणाय ते नमो महाजटाय ते" इति पद्यार्द्धमधिकं क्वचित्।

तीर्थं प्लक्षावतरणं सर्व्वपापविनाशनम् ।
तत्राभ्यर्च्य श्रीनिवासं विष्णुलोके महीयते ॥ ८
अन्यच्च मगधारण्यं स्वर्गलोकगतिप्रदम् ।
अक्षयं विन्दते स्वर्गं तत्र गत्वा द्विजोत्तमः ॥ ९
तीर्थं कनखलं पुण्यं महापातकनाशनम् ।
यत्र देवेन रुद्रेण यज्ञो दक्षस्य नाशितः ॥ १०
तत्र गङ्गामुपस्पृश्य शुचिर्भावसमन्वितः ।
मुच्यते सर्व्वपापैस्तु ब्रह्मलोके वसेन्नरः ॥ ११
महातीर्थमिति ख्यातं पुण्यं नारायणप्रियम् ।
तत्राभ्यर्च्य हृषीकेशं श्वेतद्वीपं निगच्छति ॥ १२
अन्यच्च तीर्थप्रवरं नाम्ना श्रीपर्व्वतं शुभम् ।
अत्र प्राणान् परित्यज्य रुद्रस्य दयितो भवेत् ॥ १३
तत्र सन्निहितो रुद्रो देव्या सह महेश्वरः ।
स्नान-पिण्डादिकं तत्र दत्तमक्षय्यमुत्तमम् ॥ १४
गोदावरी नदी पुण्या सर्व्वपापप्रणाशनी ।
तत्र स्नात्वा पितॄन् देवांस्तर्पयित्वा यथाविधि ।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १५
पवित्रसलिला पुण्या कावेरी विपुला नदी ।
तस्यां स्नात्वोदकं कृत्वा मुच्यते सर्व्वपातकैः ॥ १६
त्रिरात्रोपोषितेनाथ एकरात्रोषितेन वा (क) ।
द्विजातीनान्तु कथितं तीर्थानामिह सेवनम् ॥ १७
यस्य वाङ्मनसे शुद्धे हस्त-पादौ च संयतौ ।
अलोलुपो ब्रह्मचारी तीर्थानां फलमाप्नुयात् ॥ १८
स्वामितीर्थं महातीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
तत्र सन्निहितो नित्यं स्कन्दोऽमरनमस्कृतः ॥ १९
स्नात्वा कुमारधारायां कृत्वा देवादितर्पणम् ।
आराध्य षण्मुखं देवं स्कन्देन सह मोदते ॥ २०
नदी त्रैलोक्यविख्याता ताम्रपर्णीति नामतः ।
तत्र स्नात्वा पितॄन् भक्त्या तर्पयित्वा यथाविधि ।
पापकर्त्तॄनपि पितॄंस्तारयेन्नात्र संशयः ॥ २१
चन्द्रतीर्थमिति ख्यातं कावेर्याः प्रभवेऽक्षयम् ।
तीर्थं तत्र भवेद्दत्तं मृतानां सद्गतिप्रदम् ॥ २२
विन्ध्यपादे प्रपश्यन्ति देवदेवं सदाशिवम् ।
भक्त्या ये ते न पश्यन्ति यमस्य वदनं द्विजाः ॥ २३

(क) इतः परं—विमुक्तः सर्व्वपापेभ्यो रुद्रलोकमवाप्नुयादित्यधिकः पाठः क्वचिद्दृश्यते ।

देविकायां वृषो नाम तीर्थं सिद्धनिषेवितम् ।
तत्र स्नात्वोदकं कृत्वा योगसिद्धिञ्च विन्दति ॥ २४
दशाश्वमेधिकं तीर्थं सर्व्वपापविनाशनम् ।
दशानामश्वमेधानां तत्राप्नोति फलं नरः ॥ २५
पुण्डरीकं तथा तीर्थं ब्राह्मणैरुपशोभितम् ।
तत्राभिगम्य युक्तात्मा पौण्डरीकफलं लभेत् ॥ २६
तीर्थेभ्यः परमं तीर्थं ब्रह्मतीर्थमिति श्रुतम् ।
ब्रह्माणमर्चयित्वात्र ब्रह्मलोके महीयते ॥ २७
सरस्वत्या विनशनं प्लक्षप्रस्रवणं शुभम् ।
व्यासतीर्थमिति ख्यातं मैनाकश्च नगोत्तमः ।
यमुनाप्रभवश्चैव सर्व्वपापविनाशनः ॥ २८
पितॄणां दुहिता देवी गन्धकालीति विश्रुता ।
तस्यां स्नात्वा दिवं यान्ति मृतो जातिस्मरो भवेत्२९
कुबेरतुङ्गं पापघ्नं सिद्ध-चारणसेवितम् ।
प्राणांस्तत्र परित्यज्य कुबेरानुचरो भवेत् ॥ ३०
उमातुङ्गमिति ख्यातं यत्र सा रुद्रवल्लभा ।
तत्राभ्यर्च्य महादेवीं गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ३१
भृगुतुङ्गे तपस्तप्तं श्राद्धं दानं तथा कृतम् ।
कुलान्युभयतः सप्त पुनातीति मतिर्मम ॥ ३२
काश्यपस्य महातीर्थं कालसर्पिरिति श्रुतम् ।
तत्र श्राद्धानि देयानि नित्यं पापक्षयेच्छया ॥ ३३
दशार्णायां तथा दानं श्राद्धं होमस्तपो जपः ।
अक्षयञ्चाव्ययञ्चैव कृतं भवति सर्व्वदा ॥ ३४
तीर्थं द्विजातिभिर्जुष्टं नाम्ना वै कुरुजाङ्गलम् ।
दत्त्वात्र दानं विधिवद्ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३५
वैतरण्यां महातीर्थे स्वर्णवेद्यां तथैव च ।
ब्रह्मपृष्ठे च शिरसि (क) ब्रह्मणः परमे शुभे ॥ ३६
भरतस्याश्रमे पुण्ये पुण्ये श्राद्धवने शुभे ।
महाह्रदे च कौशिक्यां दत्तं भवति चाक्षयम् ॥ ३७
मुञ्जपृष्ठे पदं न्यस्तं महादेवेन धीमता ।
हिताय सर्व्वभूतानां नास्तिकानां निदर्शनम् ॥ ३८
अल्पेनापि तु कालेन नरो धर्म्मपरायणः ।
पाप्मानमुत्सृजेदाशु जीर्णां त्वचमिवोरगः ॥ ३९
नाम्ना कनकनन्देति तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
उदीच्यां मुञ्जपृष्ठस्य ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ।

(क) धर्म्मपृष्ठे च सरसीति पाठान्तरम् ।

तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति कुशीला वा द्विजातयः ॥४०
हृतं वापि सदा श्राद्धमक्षयं समुदाहृतम् ।
ऋणैस्त्रिभिर्नरः स्नात्वा मुच्यते क्षीणकल्मषः ॥ ४१
मानसे सरसि स्नात्वा शक्रस्यार्द्धासनं लभेत् ।
उत्तरं मानसं गत्वा सिद्धिं प्राप्नोत्यनुत्तमाम् ॥ ४२
तस्मिन् निर्व्वर्त्तयेच्छ्राद्धं यथाशक्ति यथाबलम् ।
स कामान् लभते दिव्यान् मोक्षोपायञ्च विन्दति॥४३
पर्व्वतो हिमवान् नाम नानाधातुविभूषितः ।
योजनानां सहस्राणि साशीतिस्त्वायतो गिरिः ॥४४
सिद्ध-चारणसङ्कीर्णो देवर्षिगणसेवितः ।
तत्र पुष्करिणी रम्या सुषुम्णा नाम नामतः ॥ ४५
तत्र गत्वा द्विजो विद्वान् ब्रह्महत्यां विमुञ्चति ।
श्राद्धं भवति चाक्षय्यं तत्र दत्तं महोदयम् ।
तारयेच्च पितॄन् सम्यग्दश पूर्व्वान् दशापरान् ॥ ४६
सर्व्वत्र हिमवान् पुण्यो गङ्गा पुण्या समन्ततः ।
नद्यः समुद्रगाः पुण्याः समुद्रश्च विशेषतः ॥ ४७
बदर्य्याश्रममासाद्य मुच्यते सर्व्वकिल्बिषात् ।
तत्र नारायणो देवो नरेणास्ते सनातनः ॥ ४८
अक्षयं तत्र दानं स्याज्जप्यं वापि तथाविधम् ।
महादेवप्रियं तीर्थं पावनं तद्विशेषतः ।
तारयेच्च पितॄन् सर्व्वान् दत्त्वा श्राद्धं समाहितः॥४९
देवदारुवनं पुण्यं सिद्ध-गन्धर्व्वसेवितम् ।
महता देवदेवेन तत्र दत्तं महाफलम् ॥ ५०
मोहयित्वा मुनीन् सर्व्वान् समस्तैः सम्प्रपूजितः ।
प्रसन्नो भगवानीशो मुनीन्द्रान् प्राह भावितान् ॥ ५१
इहाश्रमवरे रम्ये निवसिष्यथ सर्व्वदा ।
मद्भावनासमायुक्तास्ततः सिद्धिमवाप्स्यथ ॥ ५२
येऽत्र मामर्च्चयन्तीह लोके धर्म्मपरायणाः ।
तेषां ददामि परमं गाणपत्यं हि शाश्वतम् ॥ ५३
अत्र नित्यं वसिष्यामि सह नारायणेन तु ।
प्राणानिह नरस्त्यक्त्वा न भूयो जन्म चाप्नुयात् ॥ ५४
संस्मरन्ति च ये तीर्थं देशान्तरगता जनाः ।
तेषाञ्च सर्व्वपापाणि नाशयामि द्विजोत्तमाः ॥ ५५
श्राद्धं दानं तपो होमः पिण्डनिर्व्वपणं तथा ।
ध्यानं जपश्च नियमः सर्व्वमत्राक्षयं कृतम् ॥ ५६
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन द्रष्टव्यं हि द्विजातिभिः ।
देवदारुवनं पुण्यं महादेवनिषेवितम् ॥ ५७
यत्रेश्वरो महादेवो विष्णुर्वा पुरुषोत्तमः ।
तत्र सन्निहिता गङ्गा तीर्थान्यायतनानि च ॥ ५८

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे तीर्थो-
पाख्याने षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

कथं दारुवनं प्राप्तो भगवान् गोवृषध्वजः ।
मोहयामास विप्रेन्द्रान् सूत तद्वक्तुमर्हसि ॥ १

सूत उवाच ।

पुरा दारुवने रम्ये देव-सिद्धनिषेविते ।
सपुत्त्र-दारा मुनयस्तपश्चेरुः सहस्रशः ॥ २
प्रवृत्तं विविधं कर्म्म प्रकुर्व्वाणा यथाविधि ।
यजन्ति विविधैर्यज्ञैस्तपन्ति च महर्षयः ॥ ३
तेषां प्रवृत्तिविन्यस्त-चेतसामथ शूलभृत् ।
व्याख्यापयन् महादोषं ययौ दारुवनं हरः ॥ ४
कृत्वा विश्वगुरुं विष्णुं पार्श्वे देवो महेश्वरः ।
ययौ निवृत्तविज्ञान-स्थापनार्थञ्च शङ्करः ॥ ५
आस्थाय विपुलं वेषमूनविंशतिवत्सरः ।
लीलालसो महाबाहुः पीनाङ्गश्चारुलोचनः ॥ ६
चामीकरवपुः श्रीमान् पूर्णचन्द्रनिभाननः ।
मत्तमातङ्गगमनो दिग्वासा जगदीश्वरः ॥ ७
जातरूपमयीं मालां सर्व्वरत्नैरलङ्कृताम् ।
दधानो भगवानीशः समागच्छति सस्मितः ॥ ८
योऽनन्तः पुरुषो योनिर्लोकानामव्ययो हरिः ।
स्त्रीवेषं विष्णुरास्थाय सोऽनुगच्छति शूलिनम् ॥९
सम्पूर्णचन्द्रवदनं पीनोन्नतपयोधरम् ।
शुचिस्मितं सुप्रसन्नं रणन्नूपुरकद्वयम् ॥ १०
सुपीतवसनं दिव्यं श्यामलं चारुलोचनम् ।
उदारहंसगमनं विलासि सुमनोहरम् ॥ ११
एवं स भगवानीशो देवदारुवने हरः ।
चचार हरिणा सार्द्धं मायया मोहयन् जगत् ॥ १२
दृष्ट्वा चरन्तं विश्वेशं तत्र तत्र पिनाकिनम् ।
मायया मोहिता नार्य्यो देवदेवं समन्वयुः ॥ १३

विस्रस्तवस्त्राभरणास्त्यक्त्वा लज्जां पतिव्रताः।
सहैव तेन कामार्त्ता विलासिन्यश्चरन्ति हि ॥ १४
ऋषीणां पुत्त्रका ये स्युर्युवानो जितमानसाः।
अन्वगच्छन् हृषीकेशं सर्व्वे कामप्रपीड़िताः ॥ १५
गायन्ति नृत्यन्ति विलासयुक्ता
नारीगणा नायकमेकमीशम्।
दृष्ट्वा सपत्नीकमतीव कान्त-
मिष्टं तथालिङ्गितमाचरन्ति ॥ १६
ते सन्निपत्य स्मितमाचरन्ति
गायन्ति गीतानि मुनीशपुत्त्राः।
आलोक्य पद्मापतिमादिदेवं
भ्रूभङ्गमन्ये विचरन्ति तेन ॥ १७
आसामथैषामपि वासुदेवो
मायी मुरारिर्मनसि प्रविष्टः।
करोति भोगान् मनसि प्रवृत्तिं
मायानुभूतान् स इतीव सम्यक् ॥ १८
विभाति विश्वामरविश्वनाथः
समाधव-स्त्रीगणसन्निविष्टः।
अशेषशक्त्या समयं निविष्टो
यथैकशक्त्या सह देवदेवः ॥ १९
करोति नित्यं परमं प्रधान
तदा विरूढ़ः पुनरेव भूयः।
ययौ समारुह्य हरिः स्वभावं
तमीदृशं नाम तमादिदेवम् ॥ २०
दृष्ट्वा नारीकुलं रुद्रं पुत्त्रानपि च केशवम्।
मोहयन्तं मुनिश्रेष्ठाः कोपं सन्दधिरे भृशम् ॥ २१
अतीव परुषं वाक्यं प्रोचुर्देवं कपर्द्दिनम्।
शेपुश्च शापैर्विविधैर्मायया तस्य मोहिताः ॥ २२
तपांसि तेषां सर्व्वेषां प्रत्याहन्यन्त शङ्करे।
यथादित्यप्रतीकाशे तारका नभसि स्थिताः ॥ २३
तं भत्स्य तापसा विप्राः समेत्य वृषभध्वजम्।
को भवानिति देवेशं पृच्छन्ति स्म विमोहिताः ॥ २४
सोऽब्रवीद्भगवानीशस्तपश्चर्त्तुमिहागतः।
इदानीं भार्य्यया देशे भवद्भिरिह सुव्रताः ॥ २५
तस्य ते वाक्यमाकर्ण्य भृग्वाद्या मुनिपुङ्गवाः।
ऊचुर्गृहीत्वा वसनं त्यक्त्वा भार्य्यां तपश्चर ॥ २६
अथोवाच विहस्येशः पिनाकी नीललोहितः।
सम्प्रेक्ष्य जगतां योनिं पार्श्वस्थञ्च जनार्द्दनम् ॥ २७
कथं भवद्भिरुदितं स्वभार्य्यापोषणोत्सुकैः।
त्यक्तव्या मम भार्य्येति धर्म्मज्ञैः शान्तमानसैः ॥ २८

ऋषय ऊचुः।

व्यभिचाररता भार्य्याः सन्त्याज्याः पतिनेरिताः।
अस्माभिरेषा सुभगा तादृशी त्यागमर्हति ॥ २९

महादेव उवाच।

न कदाचिदियं विप्रा मनसाप्यन्यमिच्छति।
नाहमेनामपि तथा विमुञ्चामि कदाचन ॥ ३०

ऋषय ऊचुः।

दृष्ट्वा व्यभिचरन्तीह ह्यस्माभिः पुरुषाधम।
उक्तं ह्यसत्यं भवता गम्यतां क्षिप्रमेव हि ॥ ३१
एवमुक्ते महादेवः सत्यमेव मयेरितम्।
भवतां प्रतिभात्येषेत्युक्त्वासौ विचचार ह ॥ ३२
सोऽगच्छद्धरिणा सार्द्धं मुनीन्द्रस्य महात्मनः।
वसिष्ठस्याश्रमं पुण्यं भिक्षार्थी परमेश्वरः ॥ ३३
दृष्ट्वा समागतं देवं भिक्षमाणमरुन्धती।
वसिष्ठस्य प्रिया भक्त्या प्रत्युद्गम्य ननाम तम् ॥ ३४
प्रक्षाल्य पादौ विमलं दत्त्वा चासनमुत्तमम्।
सम्प्रेक्ष्य शिथिलं गात्रमभिघातहतं द्विजैः ॥ ३५
सन्धयामास भैषज्यैर्विषण्णवदना सती।
चकार महतीं पूजां प्रार्थयामास भार्य्यया ॥ ३६
को भवान् कुत आयातः किमाचारो भवानिति।
उच्यतामाह भगवान् सिद्धानां प्रवरो ह्यहम् ॥ ३७
यदेतन्मण्डलं शुद्धं भाति ब्रह्ममयं सदा।
एषैव देवता मह्यं धारयामि सदैव तु ॥ ३८
इत्युक्त्वा प्रययौ श्रीमाननुगृह्य पतिव्रताम्।
ताड़याञ्चक्रिरे दण्डैर्लोष्टिभिर्मुष्टिभिर्द्विजाः ॥ ३९
दृष्ट्वा चरन्तं गिरिशं नग्नं विकृतलक्षणम्।
प्रोचुरेतद्भवाँल्लिङ्गमुत्पाटय तु दुर्म्मते ॥ ४०
तानब्रवीन्महायोगी करिष्यामीति शङ्करः।
युष्माकं मामके लिङ्गे यदि द्वेषोऽभिजायते ॥ ४१
इत्युक्त्वोत्पाटयामास भगवान् भगनेत्रहा।
नापश्यंस्तत् क्षणात्तेशं केशवं लिङ्गमेव च ॥ ४२

तदोत्पाता बभूवुर्हि लोकानां भयशंसिनः ।
नाराजत सहस्रांशुश्चचाल पृथिवी पुनः ।
निष्प्रभाश्च ग्रहाः सर्व्वे चुक्षुभे च महोदधिः ॥ ४३
अपश्यच्चानसूयात्रेः स्वप्नं भार्य्या पतिव्रता ।
कथयामास विप्राणां भयादाकुलितेन्द्रिया ॥ ४४
तेजसा भासयन् कृत्स्नं नारायणसहायवान् ।
भिक्षमाणः शिवो नूनं दृष्टोऽस्माकं गृहेष्विति ॥ ४५
तस्या वचनमाकर्ण्य शङ्कमाना महर्षयः ।
सर्व्वे जग्मुर्महायोगं ब्रह्माणं विश्वसम्भवम् ॥ ४६
उपास्यमानममलैर्योगिभिर्ब्रह्मवित्तमैः ।
चतुर्व्वेदैर्मूर्त्तिमद्भिः सावित्र्या सहितं प्रभुम् ॥ ४७
आसीनमासने रम्ये नानाश्चर्य्यसमन्विते ।
प्रभासहस्रकलिले ज्ञानैश्वर्य्यादिसंयुते ॥ ४८
विभ्राजमानं वपुषा सस्मितं सुभ्रु लोचनम् ।
चतुर्म्मुखं महाबाहुं छन्दोमयमजं परम् ॥ ४९
विलोक्य देववपुषं प्रसन्नवदनं शुचिम् ।
शिरोभिर्धरणौ गत्वा तोषयामासुरीश्वरम् ॥ ५०
तान् प्रसन्नो महादेवश्चतुर्मूर्त्तिश्चतुर्म्मुखः ।
व्याजहार मुनिश्रेष्ठाः किमागमनकारणम् ॥ ५१
तस्य ते वृत्तमखिलं ब्रह्मणः परमात्मनः ।
ज्ञापयाञ्चक्रिरे सर्व्वे कृत्वा शिरसि चाञ्जलिम् ॥५२

ऋषय ऊचुः ।

कश्चिद्दारुवनं पुण्यं पुरुषोऽतीवशोभनः ।
भार्य्यया चारुसर्व्वाङ्ग्या प्रविष्टो नग्न एव हि ॥ ५३
मोहयामास वपुषा नारीणां कुलमीश्वरः ।
कन्यकानां प्रिया चास्य दूषयामास पुत्त्रकान् ॥ ५४
अस्माभिर्विविधाः शापाः प्रदत्ताश्च पराहताः ।
ताड़ितोऽस्माभिरत्यर्थं लिङ्गन्तु विनिपातितम् ॥ ५५
अन्तर्हितश्च भगवान् सभार्य्यो लिङ्गमेव च ।
उत्पाताश्चाभवन् घोराः सर्व्वभूतभयङ्कराः ॥ ५६
क एष पुरुषो देव भीताः स्मः पुरुषोत्तम ।
भवन्तमेव शरणं प्रपन्ना वयमच्युत ॥ ५७
त्वं हि वेत्सि जगत्यस्मिन् यत्किञ्चिदिह चेष्टितम् ।
अनुग्रहेण युक्तेन तदास्माननुपालय ॥ ५८
विज्ञापितो मुनिगणैर्विश्वात्मा कमलोद्भवः ।
ध्यात्वा देवं त्रिशूलाङ्कं कृताञ्जलिरभाषत ॥ ५९

ब्रह्मोवाच ।

हा कष्टं भवतामद्य जातं सर्व्वार्थनाशनम् ।
धिग्बलं धिक् तपश्चर्य्या मिथ्यैव भवतामिह ॥ ६०
सम्प्राप्य पुण्यसंस्थानां निधीनां परमं निधिम् ।
उपेक्षितं वृथाचारैर्भवद्भिरिह मोहितैः ॥ ६१
काङ्क्षन्ति योगिनो नित्यं यतन्तो यतयो निधिम् ।
यमेव तं समासाद्य हा भवद्भिरुपेक्षितम् ॥ ६२
यं समासाद्य देवानामैश्वर्य्यमखिलं ध्रुवम् ।
तमासाद्याक्षयं देवं हा भवद्भिरुपेक्षितम् (क) ॥ ६३
यमर्च्चयित्वा सततं विश्वेशत्वमिदं मम ।
स देवोपेक्षितो दृष्ट्वा निधानं भाग्यवर्ज्जिताः ॥ ६४
यस्मिन् समाहितं दिव्यमैश्वर्य्यं यत्तदव्ययम् ।
तमासाद्य निधिं ब्रह्म हा भवद्भिर्वृथाकृतम् ॥ ६५
एष देवो महादेवो विज्ञेयस्तु महेश्वरः ।
न तस्य परमं किञ्चित् पदं समधिगम्यते ॥ ६६
देवतानामृषीणां वा पितॄणाञ्चापि शाश्वतः ।
सहस्रयुगपर्य्यन्ते प्रलये सर्व्वदेहिनाम् ॥ ६७
संहरत्येष भगवान् कालो भूत्वा महेश्वरः ।
एष चैव प्रजाः सर्व्वाः सृजत्येकः स्वतेजसा ॥ ६८
एष चक्री चक्रवर्त्ती श्रीवत्सकृतलक्षणः ।
योगी कृतयुगे देवस्त्रेतायां यज्ञ एव च ।
द्वापरे भगवान् कालो धर्म्मकेतुः कलौ युगे ॥ ६९
रुद्रस्य मूर्त्तयस्तिस्रो याभिर्विश्वमिदं ततम् ।
तमो ह्यग्नी रजो ब्रह्मा सत्त्वं विष्णुरिति स्मृतिः॥७०
मूर्त्तिरन्या स्मृता चास्य दिग्वासा वै शिवा ध्रुवा ।
यत्र तिष्ठति तद्ब्रह्म योगेन तु समन्वितम् ॥ ७१
या चास्य पार्श्वगा भार्य्या भवद्भिरभिभाषिता ।
स हि नारायणो देवः परमात्मा सनातनः ॥ ७२
तस्मात् सर्व्वमिदं जातं तत्रैव च लयं व्रजेत् ।
स एष मोचयेत् कृत्स्नं स एष च परा गतिः ॥ ७३
सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
एकशृङ्गो महानात्मा पुराणात्माक्षरो हरिः ॥ ७४
चतुर्व्वेदश्चतुर्म्मूर्त्तिस्त्रिगुणः परमेश्वरः ।

(क) "यजन्ति यज्ञैर्विविधैर्यत् प्राप्तैर्वेदवादिनः ।
महानिधिं समासाद्य हा भवद्भिरुपेक्षितम् ॥"
इति क्वचित् पाठान्तरं ।

एकमूर्त्तिरनन्तात्मा नारायण इति श्रुतिः ॥ ७५
स तस्य गर्भो भगवानापोमयतनुः प्रभुः।
स्तूयते विविधैर्मन्त्रैर्ब्राह्मणैर्मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ ७६
संहृत्य सकलं विश्वं कल्पान्ते पुरुषोत्तमः।
शेते योगामृतं पीत्वा यत्तद्विष्णोः परं पदम् ॥ ७७
न जायते न म्रियते वर्द्धते न च विश्वसृक्।
मूलप्रकृतिरव्यक्ता गीयते वैदिकैरजः ॥ ७८
ततो निशायां व्युष्टायां सिसृक्षुरखिलं जगत्।
अजनाभौ तु तद्बीजं क्षिपत्येष महेश्वरः ॥ ७९
तं मां वित्त महात्मानं ब्रह्माणं विश्वतोमुखम्।
महान्तं पुरुषं विश्वमपां गर्भमनुत्तमम् ॥ ८०
न तं जानीत जनकं मोहितास्तस्य मायया।
देवदेवं महादेवं भूतानामीश्वरं हरम् ॥ ८१
एष देवो महादेवो ह्यनादिर्भगवान् हरः।
विष्णुना सह संयुक्तः करोति विकरोति च ॥ ८२
न तस्य विद्यते कार्य्यं न तस्माद्विद्यते परम्।
स वेदान् प्रददौ पूर्व्वं योगमायातनुर्मम ॥ ८३
स मायी मायया सर्व्वं करोति विकरोति च।
तमेव मुक्तये ज्ञात्वा व्रजध्वं शरणं शिवम् ॥ ८४
इतीरिता भगवता मरीचिप्रमुखा विभुम्।
प्रणम्य देवं ब्रह्माणं पृच्छन्ति स्म समाहिताः ॥ ८५

मुनय ऊचुः।

कथं पश्येम तं देवं पुनरेव पिनाकिनम्।
ब्रूहि विश्वामरेशान त्राता त्वं शरणैषिणाम् ॥ ८६

ब्रह्मोवाच।

यद्दृष्टं भवता तस्य लिङ्गं भुवि निपातितम्।
तल्लिङ्गानुकृतीशस्य कृत्वा लिङ्गमनुत्तमम् ॥ ८७
पूजयध्वं सपत्नीकाः सादरं पुत्त्रसंयुताः।
वैदिकैरेव नियमैर्विविधैर्ब्रह्मचारिणः ॥ ८८
संस्थाप्य शाङ्करैर्मन्त्रैर्ऋग्यजुःसामसम्भवैः।
तपः परं समास्थाय गृणन्तः शतरुद्रियम् ॥ ८९
समाहिताः पूजयध्वं सपुत्राः सह बन्धुभिः।
सर्व्वे प्राञ्जलयो भूत्वा शूलपाणिं प्रपद्यथ ॥ ९०
ततो द्रक्ष्यथ देवेशं दुर्द्दर्शमकृतात्मभिः।
यं दृष्ट्वा सर्व्वमज्ञानमधर्म्मश्च प्रणश्यति ॥ ९१
ततः प्रणम्य वरदं ब्रह्माणममितौजसम्।
जग्मुः संहृष्टमनसो देवदारुवनं पुनः ॥ ९२
आराधयितुमारब्धा ब्रह्मणा कथितं यथा।
अजानन्तः परं भावं वीतरागा विमत्सराः ॥ ९३
स्थण्डिलेषु विचित्रेषु पर्व्वतानां गुहासु च।
नदीनाञ्च विविक्तेषु पुलिनेषु शुभेषु च ॥ ९४
शैवालभोजनाः केचित् केचिदन्तर्ज्जलेशयाः।
केचिदभ्रावकाशास्तु पादाङ्गुष्ठे ह्यधिष्ठिताः ॥ ९५
दन्तोलूखलिनस्त्वन्ये ह्यश्मकुट्टास्तथा परे।
शाकपर्णाशनाः केचित् सम्प्रक्षाला मरीचिपाः ॥ ९६
वृक्षमूलनिकेताश्च शिलाशय्यास्तथापरे।
कालं नयन्ति तपसा पूजयन्तो महेश्वरम् ॥ ९७
ततस्तेषां प्रसादार्थं प्रपन्नार्त्तिहरो हरः।
चकार भगवान् बुद्धिं प्रबोधाय वृषध्वजः ॥ ९८
देवः कृतयुगे ह्यस्मिन् शृङ्गे हिमवतः शुभे।
देवदारुवनं प्राप्तः प्रसन्नः परमेश्वरः ॥ ९९
भस्मपाण्डुरदिग्धाङ्गो नग्नो विकृतलक्षणः।
उल्मूकव्यग्रहस्तश्च रक्तपिङ्गललोचनः ॥ १००
क्वचिच्च हसते रौद्रं क्वचिद्गायति विस्मितः।
क्वचिन्नृत्यति शृङ्गारी क्वचिद्रौति मुहुर्म्मुहुः ॥ १०१
आश्रमे ह्यटते भिक्षुर्याचते च पुनःपुनः।
मायां कृत्वात्मनो रूपं देवस्तद्वनमागतः ॥ १०२
कृत्वा गिरिसुतां गौरीं पार्श्वे देवः पिनाकधृक्।
सा च पूर्व्ववद्देवेशी देवदारुवनं गता ॥ १०३
दृष्ट्वा समागतं देवं देव्या सह कपर्द्दिनम्।
प्रणेमुः शिरसा भूमौ तोषयामासुरीश्वरम् ॥ १०४
वैदिकैर्विविधैर्मन्त्रैस्तोत्रैर्माहेश्वरैः शुभैः।
अथर्व्वशिरसा चान्ये रुद्राद्यैरर्च्चयन् भवम् ॥ १०५
नमो देवाधिदेवाय महादेवाय ते नमः।
त्र्यम्बकाय नमस्तुभ्यं त्रिशूलवरधारिणे ॥ १०६
नमो दिग्वाससे तुभ्यं विकृताय पिनाकिने।
सर्व्वप्रणतदेहाय स्वयमप्रणतात्मने ॥ १०७
अन्तकान्तकृते तुभ्यं सर्व्वसंहरणाय च।
नमोऽस्तु नृत्यशीलाय नमो भैरवरूपिणे ॥ १०८
नरनारीशरीराय योगिने गुरवे नमः।
नमो दान्ताय शान्ताय तापसाय हराय च ॥ १०९
विभीषणाय रुद्राय नमस्ते कृत्तिवाससे।

नमस्ते लेलिहानाय शितिकण्ठाय ते नमः ॥ ११०
अघोरघोररूपाय वामदेवाय वै नमः ।
नमः कनकमालाय देव्याः प्रियकराय च ॥ १११
गङ्गासलिलधाराय शम्भवे परमेष्ठिने ।
नमो योगाधिपतये भूताधिपतये नमः ॥ ११२
प्राणाय च नमस्तुभ्यं नमो भस्माङ्गधारिणे ।
नमस्ते हव्यवाहाय दंष्ट्रिणे हव्यरेतसे ॥ ११३
ब्रह्मणश्च शिरोहर्त्त्रे नमस्ते कालरूपिणे ।
आगतिं ते न जानीमो गतिं नैव च नैव च ।
विश्वेश्वर महादेव योऽसि सोऽसि नमोऽस्तु ते॥११४
नमः प्रमथनाथाय दात्रे च शुभ-सम्पदाम् ।
कपालपाणये तुभ्यं नमो जुष्टतमाय ते ॥ ११५
नमः कनकपिङ्गाय वारिलिङ्गाय ते नमः ।
नमो वह्न्यर्कलिङ्गाय ज्ञानलिङ्गाय ते नमः (क)॥११६
नमो भुजङ्गहाराय कर्णिकारप्रियाय च ।
किरीटिने कुण्डलिने कालकालाय ते नमः ॥ ११७
वामदेव महेशान देवदेव त्रिलोचन ।
क्षम्यतां यत् कृतं मोहात् त्वमेव शरणं हि नः॥११८
चरितानि विचित्राणि गुह्यानि गहनानि च ।
ब्रह्मादीनाञ्च सर्व्वेषां दुर्व्विज्ञेयोऽसि शङ्कर ॥ ११९
अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात् किञ्चिद्‌यत् कुरुते नरः ।
तत् सर्व्वं भगवानेव कुरुते योगमायया ॥ १२०
एवं स्तुत्वा महादेवं प्रविष्टैरन्तरात्मभिः ।
ऊचुः प्रणम्य गिरिशं पश्यामस्त्वां यथा पुरा ॥ १२१
तेषां संस्तवमाकर्ण्य सोमः सोमविभूषणः ।
स्वमेव परमं रूपं दर्शयामास शङ्करः ॥ १२२
तं ते दृष्ट्वाथ गिरिशं देव्या सह पिनाकिनम् ।
यथापूर्व्वं स्थिता विप्राः प्रणेमुर्हृष्टमानसाः ॥ १२३
ततस्ते मुनयः सर्व्वे संस्तूय च महेश्वरम् ।
भृग्वङ्गिरा वशिष्ठस्तु विश्वामित्रस्तथैव च ॥ १२४
गौतमोऽत्रिः सुकेशश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।
मरीचिः कश्यपश्चापि संवर्त्तकमहातपाः ।
प्रणम्य देवदेवेशमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १२५
कथं त्वां देवदेवेश कर्म्मयोगेण वा प्रभो ।
ज्ञानेन वाथ योगेन पूजयामः सदैव हि ॥ १२६
केन वा देव मार्गेण सम्पूज्यो भगवानिह ।
किं तत् सेव्यमसेव्यं वा सर्व्वमेतद्‌ब्रवीहि नः ॥ १२७

देवदेव उवाच ।

एतद्वः सम्प्रवक्ष्यामि गाढं गहनमुत्तमम् ।
ब्रह्मणा कथितं पूर्व्वमादावेव महर्षयः ॥ १२८
सांख्ययोगाद्द्विधा ज्ञेयं पुरुषाणां हि साधनम् ।
योगेन सहितं सांख्यं पुरुषाणां विमुक्तिदम् ॥ १२९
न केवलं हि योगेन दृश्यते पुरुषः परः ।
ज्ञानन्तु केवलं सम्यगपवर्गफलप्रदम् ॥ १३०
भवन्तः केवलं योगं समाश्रित्य विमुक्तये ।
विहाय सांख्यं विमलमकुर्व्वत परिश्रमम् ॥ १३१
एतस्मात् कारणाद्विप्रा नृणां केवलकर्म्मणाम् ।
आगतोऽहमिमं देशं ज्ञापयन् मोहसम्भवम् ॥ १३२
तस्माद्भवद्भिर्विमलं ज्ञानं कैवल्यसाधनम् ।
ज्ञातव्यं हि प्रयत्नेन श्रोतव्यं दृश्यमेव च ॥ १३३
एकः सर्व्वत्रगो ह्यात्मा केवलश्चितिमात्रकः ।
आनन्दो निर्म्मलो नित्य एतद्वै सांख्यदर्शनम् ॥ १३४
एतदेव परं ज्ञानमथ मोक्षोऽनुगीयते ।
एतत् कैवल्यममलं ब्रह्मभावश्च वर्णितः ॥ १३५
आश्रित्य चैतत् परमं तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
पश्यन्ति मां महात्मानो यतयो विश्वमीश्वरम्॥१३६
एतत् तत् परमं ज्ञानं केवलं सन्निरञ्जनम् ।
अहं हि वेद्यो भगवान् मम मूर्त्तिरियं शिवा ॥१३७
बहूनि साधनानीह सिद्धये कथितानि तु ।
तेषामभ्यधिकं ज्ञानं मामकं द्विजपुङ्गवाः ॥ १३८
ज्ञानयोगरताः शान्ता मामेव शरणं गताः ।
ये हि मां भस्मनिरता ध्यायन्ति सततं हृदि ॥ १३९
मद्भक्तितत्परा नित्यं यतयः क्षीणकल्मषाः ।
नाशयाम्यचिरात् तेषां घोरं संसारसागरम् ॥१४०
निर्म्मितं हि मया पूर्व्वं व्रतं पाशुपतं शुभम् ।
गुह्याद्गुह्यतमं सूक्ष्मं वेदसारं विमुक्तये ॥ १४१
प्रशान्तः संयतमना भस्मोद्धूलितविग्रहः ।
ब्रह्मचर्य्यरतो नग्नो व्रतं पाशुपतं चरेत् ॥ १४२
यद्वा कौपीनवसनः स्यादेकवसनो मुनिः ।

(क) इतः परं—
'विश्वेश्वर महादेव योगिन् योगिप्रियाय ते ।'
इत्यर्द्धश्लोकोऽधिकः क्वचित् ।

वेदाभ्यासरतो विद्वान् ध्यायेत् पशुपतिं शिवम्॥ १४३
एष पाशुपतो योगः सेवनीयो मुमुक्षुभिः।
भस्मच्छन्नैर्हि सततं निष्कामैरिति हि श्रुतम् ॥ १४४
वीतराग-भय-क्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः।
बहवोऽनेन योगेन पूता मद्भावमागताः ॥ १४५
अन्यानि चैव शास्त्राणि लोकेऽस्मिन् मोहनानि च।
वेदवादविरुद्धानि मयैव कथितानि तु ॥ १४६
वामं पाशुपतं सोमं लाङ्गलञ्चैव भैरवम्।
असेव्यमेतत् कथितं वेदबाह्यं तथेतरत् ॥ १४७
वेदमूर्त्तिरहं विप्रा नान्यशास्त्रार्थवेदिभिः।
ज्ञायते मत्स्वरूपन्तु मुक्त्वा वेदं सनातनम् ॥ १४८
स्थापयध्वमिमं मार्गं पूजयध्वं महेश्वरम्।
ततोऽचिरादैश्वरं ज्ञानमुत्पत्स्यति न संशयः ॥ १४९
मयि भक्तिश्च विपुला भवतामस्तु सत्तमाः।
ध्यातमात्रो हि सान्निध्यं दास्यामि मुनिसत्तमाः॥ १५०
इत्युक्त्वा भगवान् सोमस्तत्रैवान्तर्हितोऽभवत्।
तेऽपि दारुवने स्थित्वा अर्चयन्ति स्म शङ्करम् ॥ १५१
ब्रह्मचर्यरताः शान्ता सांख्ययोगपरायणाः।
समेत्य ते महात्मानो मुनयो ब्रह्मवादिनः।
विचक्रिरे बहून् वादान् स्वात्मज्ञानसमाश्रयान्॥ १५२
किमस्य जगतो मूलमात्मा चास्माकमेव हि।
कोऽपि स्यात् सर्व्वभावानां हेतुरीश्वर एव च॥ १५३
इत्येवं मन्यमानानां ध्यानमार्गावलम्बिनाम्।
आविरासीन्महादेवी ततो गिरिवरात्मजा ॥ १५४
कोटिसूर्य्यप्रतीकाशा ज्वालामालासमावृता।
स्वभाभिर्निर्म्मलाभिः सा पूरयन्ती नभस्तलम् ॥ १५५
तामन्वपश्यन् गिरिजाममेयां
ज्वालासहस्रान्तरसन्निविष्टाम्।
प्रणेमुरेतामखिलेशपत्नीं
जानन्ति चैतत् परमस्य बीजम् ॥ १५६
अस्माकमेषा परमस्य पत्नी
गतिस्तथात्मा गगनाभिधाना।
पश्यन्त्यथात्मानमिदञ्च कृत्स्नं
तस्यामथैते मुनयः प्रहृष्टाः ॥ १५७
निरीक्षितास्ते परमेशपत्न्या
तदन्तरे देवमशेषहेतुम्।
पश्यन्ति शम्भुं कविमीशितारं
रुद्रं बृहन्तं पुरुषं पुराणम् ॥ १५८
आलोक्य देवीमथ देवमीशं
प्रणेमुरानन्दमवापुरग्र्यम्।
ज्ञानं तदीशं भगवत् प्रसादा-
दाविर्बभौ जन्मविनाशहेतु ॥ १५९
इयं या सा जगतो योनिरेका
सर्व्वात्मिका सर्व्वनियामिका च।
माहेश्वरी शक्तिरनादिसिद्धा
व्योमाभिधाना दिवि राजतीव ॥ १६०
अस्यां महान् परमेष्ठी परस्ता-
न्महेश्वरः शिव एकः स रुद्रः।
चकार विश्वं परशक्तिनिष्ठं
मायामथारुह्य च देवदेवः ॥ १६१
एको देवः सर्व्वभूतेषु गूढो
मायी रुद्रः सकलो निष्कलश्च।
स एव देवी न च तद्विभिन्न-
मेतज्ज्ञात्वा ह्यमृतत्वं व्रजन्ति ॥ १६२
अन्तर्हितोऽभूद्भगवान् महेशो
देव्या तया सह देवाधिदेवः।
आराधयन्ति स्म तमादिदेवं
वनौकसस्ते पुनरेव रुद्रम् ॥ १६३
एतद्वः कथितं सर्व्वं देवदेवस्य चेष्टितम्।
देवदारुवने पूर्व्वं पुराणे यन्मया श्रुतम्॥ १६४
यः पठेच्छृणुयान्नित्यं मुच्यते सर्व्वपातकैः।
श्रावयेद्वा द्विजाञ्छान्तान् स याति परमांगतिम्॥ १६५

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे
तीर्थमाहात्म्ये देवदारुवनप्रवेशो नाम
सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः।

सूत उवाच।

एषा पुण्यतमा देवी देव-गन्धर्व्वसेविता।
नर्म्मदा लोकविख्याता तीर्थानामुत्तमा नदी ॥ १
तस्याः शृणुध्वं माहात्म्यं मार्कण्डेयेन भाषितम्।

युधिष्ठिराय तु शुभं सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥ २

युधिष्ठिर उवाच।

श्रुतास्ते विविधा धर्म्मास्त्वत्प्रसादान्महामुने।
माहात्म्यञ्च प्रयागस्य तीर्थानि विविधानि च ॥ ३
नर्म्मदा सर्व्वतीर्थानां मुख्या हि भवतेरिता।
तस्यास्त्विदानीं माहात्म्यं वक्तुमर्हसि सत्तम ॥ ४

मार्कण्डेय उवाच।

नर्म्मदा सरितां श्रेष्ठा रुद्रदेहाद्विनिःसृता।
तारयेत् सर्व्वभूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ५
नर्म्मदायास्तु माहात्म्यं पुराणे यन्मया श्रुतम्।
इदानीं तत् प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमनाः शुभम् ॥ ६
पुण्या कनखले गङ्गा कुरुक्षेत्रे सरस्वती।
ग्रामे वा यदि वारण्ये पुण्या सर्व्वत्र नर्म्मदा ॥ ७
त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्ताहाद्यामुनं जलम्।
सद्यः पुनाति गाङ्गेयं दर्शनादेव नार्म्मदम् ॥ ८
कलिङ्गदेशपश्चार्द्धे पर्व्वतेऽमरकण्टके।
पुण्या च त्रिषु लोकेषु रमणीया मनोरमा ॥ ९
सदेवासुरगन्धर्व्वा ऋषयश्च तपोधनाः।
तपस्तप्त्वा तु राजेन्द्र सिद्धिन्तु परमां गताः ॥ १०
तत्र स्नात्वा नरो राजन् नियमस्थो जितेन्द्रियः।
उपोष्य रजनीमेकां कुलानां तारयेच्छतम् ॥ ११
योजनानां शतं साग्रं श्रूयते सरिदुत्तमा।
विस्तारेण तु राजेन्द्र योजनद्वयमायता ॥ १२
षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टिकोव्यस्तथैव च।
पर्व्वतस्य समन्तात् तु तिष्ठन्त्यमरकण्टके ॥ १३
ब्रह्मचारी शुचिर्भूत्वा जितक्रोधो जितेन्द्रियः।
सर्व्वहिंसानिवृत्तस्तु सर्व्वभूतहिते रतः ॥ १४
एवं शुद्धसमाचारो यस्तु प्राणान् परित्यजेत्।
तस्य पुण्यफलं राजन् शृणुष्वावहितोऽनघ ॥ १५
शतं वर्षसहस्राणि स्वर्गे मोदति पाण्डव।
अप्सरोगणसङ्कीर्णो दिव्यस्त्रीपरिवारितः ॥ १६
दिव्यगन्धानुलिप्तश्च दिव्यपुष्पोपशोभितः।
क्रीडते दिव्यलोके तु विबुधैः सह मोदते ॥ १७
ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो राजा भवति धार्म्मिकः।
गृहन्तु लभतेऽसौ वै नानारत्नसमन्वितम् ॥ १८
स्तम्भैर्मणिमयैर्दिव्यैर्वज्रवैदूर्य्यभूषितम्।
आलेख्य-वाहनैः शुभ्रैर्दासीशतसमन्वितम् ॥ १९
राजराजेश्वरः श्रीमान् सर्व्वस्त्रीजनवल्लभः।
जीवेद्वर्षशतं साग्रं तत्र भोगसमन्वितः ॥ २०
अग्निप्रवेशेऽथ जले अथवानशने कृते।
अनिवर्त्तिका गतिस्तस्य पवनस्याम्बरे यथा ॥ २१
पश्चिमे पर्व्वततटे सर्व्वपापविनाशनः।
ह्रदो जलेश्वरो नाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २२
तत्र पिण्डप्रदानेन सन्ध्योपासनकर्म्मणा।
दश वर्षसहस्राणि तर्पिताः स्युर्न संशयः ॥ २३
दक्षिणे नर्म्मदाकूले कपिलाख्या महानदी।
सरलार्ज्जुनसञ्छन्ना नातिदूरे व्यवस्थिता ॥ २४
सा तु पुण्या महाभागा त्रिषु लोकेषु विश्रुता।
तत्र कोटिशतं साग्रं तीर्थानान्तु युधिष्ठिर ॥ २५
तस्मिंस्तीर्थे तु ये वृक्षाः पतिताः कालपर्य्ययात्।
नर्म्मदातोयसंस्पृष्टास्ते यान्ति परमां गतिम् ॥ २६
द्वितीया तु महाभाग विशल्यकरणी शुभा।
तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा विशल्यो भवति क्षणात् ॥ २७
कपिला च विशल्या च श्रूयेते सरिदुत्तमे।
ईश्वरेण पुरा प्रोक्ते लोकानां हितकाम्यया ॥ २८
अनाशकन्तु यः कुर्य्यात् तस्मिंस्तीर्थे नराधिप।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा रुद्रलोकं स गच्छति ॥ २९
तत्र स्नात्वा नरो राजन्नश्वमेधफलं लभेत्।
ये वसन्त्युत्तरे कूले रुद्रलोके वसन्ति ते ॥ ३०
सरस्वत्याञ्च गङ्गायां नर्म्मदायां युधिष्ठिर।
समं स्नानञ्च दानञ्च यथा मे शङ्करोऽब्रवीत् ॥ ३१
परित्यजति यः प्राणान् पर्व्वतेऽमरकण्टके।
वर्षकोटिशतं साग्रं रुद्रलोके महीयते ॥ ३२
नर्म्मदायां जलं पुण्यं फेनोर्म्मिसमलङ्कृतम्।
पवित्रं शिरसा धृत्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३३
नर्म्मदा सर्व्वतः पुण्या ब्रह्महत्यापहारिणी।
अहोरात्रोपवासेन मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ ३४
जालेश्वरं तीर्थवरं सर्व्वपापप्रणाशनम्।
तत्र गत्वा नियमवान् सर्व्वकामान् लभेन्नरः ॥ ३५
चन्द्र-सूर्य्योपरागे तु गत्वा ह्यमरकण्टकम्।
अश्वमेधाद्दशगुणं पुण्यमाप्नोति मानवः ॥ ३६
एष पुण्यो गिरिवरो देव-गन्धर्व्वसेवितः।

नानाद्रुम-लताकीर्णो नानापुष्पोपशोभितः ॥ ३७
तत्र सन्निहितो राजन् देव्या सह महेश्वरः।
ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रो विद्याधरगणैः सह ॥ ३८
प्रदक्षिणन्तु यः कुर्य्यात् पर्व्वतेऽमरकण्टके।
पौण्डरीकस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ३९
कावेरी नाम विख्याता नदी कल्मषनाशिनी।
तत्र स्नात्वा महादेवमर्चयेद्दृषभध्वजम् ॥ ४०
सङ्गमे नर्म्मदायास्तु रुद्रलोके महीयते।

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे तीर्थ-माहात्म्ये मार्कण्डेय-युधिष्ठिरसंवादे नर्म्मदा-माहात्म्यं नामाष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः।

मार्कण्डेय उवाच।

नर्म्मदा सरितां श्रेष्ठा सर्व्वपापविनाशिनी।
मुनिभिः कथिता पूर्व्वमीश्वरेण स्वयम्भुना ॥ १
मुनिभिः संस्तुता ह्येषा नर्म्मदा प्रवरा नदी।
रुद्रगात्राद्विनिष्क्रान्ता लोकानां हितकाम्यया ॥ २
सर्व्वपापहरा नित्यं सर्व्वदेवनमस्कृता।
संस्तुता देव चैव गन्धर्व्वैरप्सरोभिस्तथैव च ॥ ३
उत्तरे चैव तत्कूले तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुते।
नाम्ना भद्रेश्वरं पुण्यं सर्व्वपापहरं शुभम्।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् दैवतैः सह मोदते ॥ ४
ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थमाम्रातकेश्वरम्।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ५
ततोऽङ्गारेश्वरं गच्छेन्नियतो नियताशनः।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा रुद्रलोके महीयते ॥ ६
ततो गच्छेत राजेन्द्र केदारं नाम पुण्यदम्।
तत्र स्नात्वोदकं पीत्वा सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ ७
निष्पलेशं ततो गच्छेत् सर्व्वपापविनाशनम्।
तत्र स्नात्वा महाराज रुद्रलोके महीयते ॥ ८
ततो गच्छेत राजेन्द्र वाणतीर्थमनुत्तमम्।
तत्र प्राणान् परित्यज्य रुद्रलोकमवाप्नुयात् ॥ ९
ततः पुष्करिणीं गच्छेत् स्नानं तत्र समाचरेत्।
स्नातमात्रो नरस्तत्र इन्द्रस्यार्द्धासनं लभेत् ॥ १०
ततो गच्छेत राजेन्द्र शूलभेदमिति श्रुतिः।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ११
ततो गच्छेत राजेन्द्र बलितीर्थमनुत्तमम्।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् सिंहासनपतिर्भवेत् ॥ १२
शक्रतीर्थं ततो गच्छेत् कूले चैव तु दक्षिणे।
उपोष्य रजनीमेकां स्नानं कृत्वा यथाविधि ॥ १३
आराधयेन्महायोगं देवदेवं नरोऽमलः।
गोसहस्रफलं प्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति ॥ १४
ऋषितीर्थं ततो गत्वा सर्व्वपापहरं नृणाम्।
स्नातमात्रो नरस्तत्र शिवलोके महीयते ॥ १५
नारदस्य तु तत्रैव तीर्थं परमशोभनम्।
स्नातमात्रो नरस्तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १६
यत्र तप्तं तपः पूर्व्वं नारदेन सुरर्षिणा।
प्रीतस्तस्य ददौ योगं देवदेवो महेश्वरः ॥ १७
ब्रह्मणा निर्म्मितं लिङ्गं ब्रह्मेश्वरमिति श्रुतम्।
यत्र स्नात्वा नरो राजन् ब्रह्मलोके महीयते ॥ १८
ऋणतीर्थं ततो गच्छेदृणान्मुच्येन्नरो ध्रुवम्।
वटेश्वरं ततो गच्छेत् पर्य्याप्तं जन्मनः फलम् ॥ १९
भीमेश्वरं ततो गच्छेत् सर्व्वव्याधिविनाशनम्।
स्नातमात्रो नरस्तत्र सर्व्वदुःखैः प्रमुच्यते ॥ २०
ततो गच्छेत राजेन्द्र पिङ्गलेश्वरमुत्तमम्।
अहोरात्रोपवासेन त्रिरात्रफलमाप्नुयात् ॥ २१
तस्मिंस्तीर्थे तु राजेन्द्र कपिलां यः प्रयच्छति।
यावन्ति तस्या रोमाणि तत्प्रसूतिकुलेषु च।
तावद्वर्षसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥ २२
यस्तु प्राणपरित्यागं कुर्य्यात् तत्र नराधिप।
अक्षयं मोदते कालं यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥ २३
नर्म्मदातटमाश्रित्य ये च तिष्ठन्ति मानवाः।
ते मृताः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ २४
ततो दीप्तेश्वरं गच्छेद्व्यासतीर्थं तपोवनम्।
निवर्त्तिता पुरा तत्र व्यासभीता महानदी।
हुङ्कारिता तु व्यासेन दक्षिणेन ततो गता ॥ २५
प्रदक्षिणन्तु यः कुर्य्यात् तस्मिंस्तीर्थे युधिष्ठिर।
प्रीतस्तत्र भवेद्व्यासो वाञ्छितं लभते फलम् ॥ २६
ततो गच्छेत राजेन्द्र इक्षुनद्यास्तु सङ्गमम्।
त्रैलोक्यविश्रुतं पुण्यं तत्र सन्निहितः शिवः।

तत्र स्नात्वा नरो राजन् गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ २७
स्कन्दतीर्थं ततो गच्छेत् सर्व्वपापप्रणाशनम् ।
आ जन्मनः कृतं पापं स्नातस्तत्र व्यपोहति ॥ २८
तत्र देवाः सगन्धर्व्वा भर्गात्मजमनुत्तमम् ।
उपासते महात्मानं स्कन्दं शक्तिधरं प्रभुम् ॥ २९
ततो गच्छेदाङ्गिरसं स्नानं तत्र समाचरेत् ।
गोसहस्रफलं प्राप्य रुद्रलोकं स गच्छति ॥ ३०
अङ्गिरा यत्र देवेशं ब्रह्मपुत्रो वृषध्वजम् ।
तपसाराध्य विश्वेशं लब्धवान् योगमुत्तमम् ॥ ३१
कुशतीर्थं ततो गच्छेत् सर्व्वपापप्रणाशनम् ।
तत्र स्नानं प्रकुर्व्वीत अश्वमेधफलं लभेत् ॥ ३२
कोटितीर्थं ततो गच्छेत् सर्व्वपापप्रणाशनम् ।
आ जन्मनः कृतं पापं स्नातस्तत्र व्यपोहति (क) ॥३३
चन्द्रभागां ततो गच्छेत् स्नानं तत्र समाचरेत् ।
स्नातमात्रो नरस्तत्र सोमलोके महीयते ॥ ३४
नर्म्मदादक्षिणे कूले सङ्गमेश्वरमुत्तमम् ।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् सर्व्वयज्ञफलं लभेत् ॥ ३५
नर्म्मदायोत्तरे कूले तीर्थं परमशोभनम् ।
आदित्यायतनं रम्यमीश्वरेण तु भाषितम् ॥ ३६
तत्र स्नात्वा तु राजेन्द्र दत्त्वा दानन्तु शक्तितः ।
तस्य तीर्थप्रभावेण लभते चाक्षयं फलम् ॥ ३७
दरिद्रा व्याधिता ये च ये च दुष्कृतकर्म्मिणः ।
मुच्यन्ते सर्व्वपापेभ्यः सूर्य्यलोकं प्रयान्ति च ॥ ३८
मातृतीर्थं ततो गच्छेत् स्नानं तत्र समाचरेत् ।
स्नातमात्रो नरस्तत्र स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ॥ ३९
ततः पश्चिमतो गच्छेन्मरुदालयमुत्तमम् ।
तत्र स्नात्वा तु राजेन्द्र शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥ ४०
काञ्चनञ्च यतेर्दद्याद्यथाविभवविस्तरम् ।
पुष्पकेण विमानेन वायुलोकं स गच्छति ॥ ४१
ततो गच्छेत राजेन्द्र अहल्यातीर्थमुत्तमम् ।
स्नातमात्रादप्सरोभिर्मोदते कालमुत्तमम् ॥ ४२
चैत्रमासे तु सम्प्राप्ते शुक्लपक्षे त्रयोदशी ।
कामदेवदिने तस्मिन्नहल्यां यस्तु पूजयेत् ॥ ४३
यत्र तत्र समुत्पन्नो नरोऽत्यर्थप्रियो भवेत् ।

(क) तत्र स्नात्वा नरो राज्यं लभते नात्र संशयः
इति पाठान्तरं क्वचिद्दृश्यते ।

स्त्रीवल्लभो भवेच्छ्रीमान् कामदेव इवापरः ॥ ४४
अयोध्यां समासाद्य तीर्थं शक्रस्य विश्रुतम् ।
स्नातमात्रो नरस्तत्र गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ४५
सोमतीर्थं ततो गच्छेत् स्नानं तत्र समाचरेत् ।
स्नातमात्रो नरस्तत्र सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४६
सोमग्रहे तु राजेन्द्र पापक्षयकरं भवेत् ।
त्रैलोक्यविश्रुतं राजन् सोमतीर्थं महाफलम् ॥ ४७
यस्तु चान्द्रायणं कुर्य्यात् तत्र तीर्थे समाहितः ।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा सोमलोकं स गच्छति ॥ ४८
अग्निप्रवेशं यः कुर्य्यात् सोमतीर्थे नराधिप ।
जले चानशनं वापि नासौ मर्त्त्यो हि जायते ॥ ४९
स्तम्भतीर्थं ततो गच्छेत् स्नानं तत्र समाचरेत् ।
स्नातमात्रो नरस्तत्र सोमलोके महीयते ॥ ५०
ततो गच्छेत राजेन्द्र विष्णुतीर्थमनुत्तमम् ।
योधनीपुरमाख्यातं विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ।
असुरा योधितास्तत्र वासुदेवेन कोटिशः ॥ ५१
तत्र तीर्थं समुत्पन्नं विष्णुश्रीको भवेदिह ।
अहोरात्रोपवासेन ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ ५२
नर्म्मदादक्षिणे कूले तीर्थं परमशोभनम् ।
कामतीर्थमिति ख्यातं यत्र कामोऽर्च्चयद्भवम् ॥ ५३
तस्मिंस्तीर्थे नरः स्नात्वा उपवासपरायणः ।
कुसुमायुधरूपेण रुद्रलोके महीयते ॥ ५४
ततो गच्छेत राजेन्द्र ब्रह्मतीर्थमनुत्तमम् ।
अमोघमिति विख्यातं तत्र सन्तर्पयेत् पितॄन् ।
पौर्णमास्याममावास्यां श्राद्धं कुर्य्याद्यथाविधि ॥ ५५
गजरूपा शिला तत्र तोयमध्ये व्यवस्थिता ।
तस्मिंस्तु दापयेत् पिण्डान् वैशाखे तु समाहितः ॥ ५६
स्नात्वा समाहितमना दम्भ-मात्सर्य्यवर्ज्जितः ।
तृप्यन्ति पितरस्तस्य यावत् तिष्ठति मेदिनी ॥ ५७
सिद्धेश्वरं ततो गच्छेत् स्नानं तत्र समाचरेत् ।
स्नातमात्रो नरस्तत्र गाणपत्यपदं लभेत् ॥ ५८
ततो गच्छेत राजेन्द्र लिङ्गो यत्र जनार्द्दनः ।
तत्र स्नात्वा नरो भक्त्या विष्णुलोके महीयते ॥ ५९
यत्र नारायणो देवो मुनीनां भावितात्मनाम् ।
स्वात्मानं दर्शयामास लिङ्गं तत् परमं पदम् ॥ ६०
अङ्कोलन्तु ततो गच्छेत् सर्व्वपापविनाशनम् ।

स्नानं दानञ्च तत्रैव ब्राह्मणानाञ्च भोजनम् ॥ ६१
पिण्डप्रदानञ्च कृतं प्रेत्यानन्तफलप्रदम्।
त्रियम्बकेण तोयेन यश्चरुं श्रपयेद्द्विजः ॥ ६२
अङ्कोलमूले दद्याच्च पिण्डांश्चैव यथाविधि।
तारिताः पितरस्तेन तृप्यन्त्याचन्द्र-तारकम् ॥ ६३
ततो गच्छेत राजेन्द्र तापसेश्वरमुत्तमम्।
तत्र स्नात्वा तु राजेन्द्र प्राप्नुयात् तपसः फलम् ॥६४
शुक्लतीर्थं ततो गच्छेत् सर्व्वपापविनाशनम्।
नास्ति तेन समं तीर्थं नर्म्मदायां युधिष्ठिर ॥ ६५
दर्शनात् स्पर्शनात् तस्य स्नानाद्दानात् तपोजपात्।
होमाच्चैवोपवासाच्च शुक्लतीर्थे महत् फलम् ॥ ६६
योजनं तत् स्मृतं चेत्रं देव-गन्धर्व्वसेवितम्।
शुक्लतीर्थमिति ख्यातं सर्व्वपापविनाशनम् ॥ ६७
पादपाग्रेण दृष्टेन ब्रह्महत्यां व्यपोहति।
देव्या सह सदा भर्गस्तत्र तिष्ठति शङ्करः ॥ ६८
कृष्णपक्षे चतुर्द्दश्यां वैशाखे मासि सुव्रत।
लोकात् स्वकादिनिष्क्रम्य तत्र सन्निहितो हरः ॥६९
देव-दानव-गन्धर्व्वाः सिद्ध-विद्याधरास्तथा।
गणाश्चाप्सरसो नागास्तत्र तिष्ठन्ति पुङ्गवाः ॥ ७०
रञ्जितं हि यथा वस्त्रं शुक्लं भवति वारिणा।
आजन्मजनितं पापं शुक्लतीर्थे व्यपोहति ॥ ७१
स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं तत्र दृश्यते।
शुक्लतीर्थात् परं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥ ७२
पूर्व्वे वयसि कर्म्माणि कृत्वा पापानि मानवः।
अहोरात्रोपवासेन शुक्लतीर्थे व्यपोहति ॥ ७३
कार्त्तिकस्य तु मासस्य कृष्णपक्षे चतुर्द्दशी।
घृतेन स्नापयेद्देवमुपोष्य परमेश्वरम् ॥ ७४
एकविंशत्कुलोपेतो न च्यवेदीश्वरालयात्।
तपसा ब्रह्मचर्य्येण यज्ञैर्दानेन वा पुनः।
न तां गतिमवाप्नोति शुक्लतीर्थे तु यां लभेत् ॥ ७५
शुक्लतीर्थं महातीर्थमृषि-सिद्धनिषेवितम्।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् पुनर्जन्म न विन्दति ॥ ७६
अयने वा चतुर्द्दश्यां संक्रान्तौ विषुवे तथा।
स्नात्वा तु सोपवासः सन् विजितात्मा समाहितः॥७७
दानं दद्याद्यथाशक्ति प्रीयेतां हरि-शङ्करौ।
एतत्तीर्थप्रभावेण सर्व्वं भवति चाक्षयम् ॥ ७८

अनाथं दुर्गतं विप्रं नाथवन्तमथापि वा।
उद्वाहयति यस्तीर्थे तस्य पुण्यफलं शृणु ॥ ७९
यावत् तद्रोमसंख्या तु तत्प्रसूतिकुलेषु च।
तावद्वर्षसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥ ८०
ततो गच्छेत राजेन्द्र यमतीर्थमनुत्तमम्।
कृष्णपक्षे चतुर्द्दश्यां माघमासे युधिष्ठिर ॥ ८१
स्नानं कृत्वा नक्तभोजी न पश्येद्योनिसङ्कटम्।
ततो गच्छेत राजेन्द्र एरण्डीतीर्थमुत्तमम् ॥ ८२
सङ्गमे तु नरः स्नात्वा उपवासपरायणः।
ब्राह्मणं भोजयेदेकं कोटिर्भवति भोजिताः ॥ ८३
एरण्डीसङ्गमे स्नात्वा भक्तिभावानुरञ्जितः।
मृत्तिकां शिरसि स्थाप्य अवगाह्य च तज्जलम्।
नर्म्मदोदकसंमिश्रं मुच्यते सर्व्वकिल्बिषैः ॥ ८४
ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं कल्लोलकेश्वरम्।
गङ्गावतरते तत्र दिने पुण्ये न संशयः ॥ ८५
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च दत्त्वा चैव यथाविधि।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ८६
नन्दितीर्थं ततो गच्छेत् तत्र स्नानं समाचरेत्।
प्रीयते तस्य नन्दीशः सोमलोके महीयते ॥ ८७
ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थन्त्वनरकं शुभम्।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् नरकं नैव पश्यति ॥ ८८
तस्मिंस्तीर्थे तु राजेन्द्र स्नान्यस्थीनि विनिक्षिपेत्।
रूपवान् जायते लोके धनभोगसमन्वितः ॥ ८९
ततो गच्छेत राजेन्द्र कपिलातीर्थमुत्तमम्।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् गोसहस्रफलं लभेत् ॥ ९०
ज्येष्ठमासे तु सम्प्राप्ते चतुर्द्दश्यां विशेषतः।
तत्रोपोष्य नरो भक्त्या दत्त्वा दीपं घृतेन तु ॥ ९१
घृतेन स्नापयेद्रुद्रं सघृतं श्रीफलं ददेत्।
घण्टाभरणसंयुक्तां कपिलां वै प्रदापयेत् ॥ ९२
सर्व्वाभरणसंयुक्तः सर्व्वदेवनमस्कृतः।
शिवतुल्यबलो भूत्वा शिववत् क्रीड़ते सदा ॥ ९३
अङ्गारकदिने प्राप्ते चतुर्थ्यान्तु विशेषतः।
स्नापयित्वा शिवं दद्याद्ब्राह्मणेभ्यस्तु भोजनम् ॥ ९४
सर्व्वभोगसमायुक्तो विमाने सार्व्वकामिके।
गत्वा शक्रस्य भवनं शक्रेण सह मोदते।
ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो धनवान् भोगवान् भवेत् ॥९५

अङ्गारकनवम्यान्तु अमावास्यां तथैव च।
स्नापयेत् तत्र यत्नेन रूपवान् सुभगो भवेत् ॥ ९६
ततो गच्छेत राजेन्द्र गणेश्वरमनुत्तमम्।
श्रावणे मासि सम्प्राप्ते कृष्णपक्षे (क)चतुर्द्दशी ॥ ९७
स्नातमात्रो नरस्तत्र ब्रह्मलोके महीयते।
पितृणां तर्पणं कृत्वा मुच्यते स ऋणत्रयात् ॥ ९८
गङ्गेश्वरसमीपे तु गङ्गावदनमुत्तमम्।
अकामो वा सकामो वा तत्र स्नात्वा तु मानवः।
आजन्मजनितैः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥ ९९
तस्य वै पश्चिमे भागे समीपे नातिदूरतः।
दशाश्वमेधिकं तीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ १००
उपोष्य रजनीमेकां मासि भाद्रपदे शुभे।
अमावास्यां नरः स्नात्वा पूजयेद्वृषध्वजम् ॥ १०१
काञ्चनेन विमानेन किङ्किणीजालमालिना।
गत्वा रुद्रपुरं रम्यं रुद्रेण सह मोदते ॥ १०२
सर्व्वत्र सर्व्वदिवसे स्नानं तत्र समाचरेत्।
पितृणां तर्पणं कृत्वा चाश्वमेधफलं लभेत् ॥ १०३

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे नर्म्मदातीर्थमाहात्म्ये एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः।

मार्कण्डेय उवाच।

ततो गच्छेत राजेन्द्र भृगुतीर्थमनुत्तमम्।
तत्र देवं भृगुर्भगं रुद्रमाराधयत् पुरा।
दर्शनात् तस्य देवस्य सद्यः पापात् प्रमुच्यते ॥ १
एतत् क्षेत्रं सुविपुलं सर्व्वपापप्रणाशनम्।
तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥ २
उपानहौ तथा युग्मं देयमन्नञ्च काञ्चनम्।
भोजनञ्च यथाशक्ति तदस्याक्षयमुच्यते ॥ ३
क्षरन्ति सर्व्वदानानि यज्ञदानं तपः क्रिया।
न क्षरेद्वयत् तपस्तप्तं भृगुतीर्थे युधिष्ठिर ॥ ४
तस्यैव तपसोग्रेण तुष्टेन त्रिपुरारिणा।
सान्निध्यं तत्र कथितं भृगुतीर्थे युधिष्ठिर ॥ ५

(क) शुक्लपक्ष इति वा पाठः।

ततो गच्छेत राजेन्द्र गौतमेश्वरमुत्तमम्।
यत्राराध्य त्रिशूलाङ्कं गौतमः सिद्धिमाप्नुयात् ॥ ६
तत्र स्नात्वा नरो राजन्नुपवासपरायणः।
काञ्चनेन विमानेन ब्रह्मलोके महीयते ॥ ७
वृषोत्सर्गं ततो गच्छेच्छाश्वतं पदमाप्नुयात्।
न जानन्ति नरा मूढा विष्णोर्मायाविमोहिताः ॥ ८
धौतपापं ततो गच्छेद्धौतं यत्र वृषेण तु।
नर्म्मदायां स्थितं राजन् सर्व्वपातकनाशनम्।
तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा ब्रह्महत्यां विमुञ्चति ॥ ९
तत्र तीर्थे तु राजेन्द्र प्राणत्यागं करोति यः।
चतुर्भुजस्त्रिनेत्रश्च हरतुल्यबलो भवेत् ॥ १०
वसेत् कल्पायुतं साग्रं शिवतुल्यपराक्रमः।
कालेन महता जातः पृथिव्यामेकराड्भवेत् ॥ ११
ततो गच्छेत राजेन्द्र हंसतीर्थमनुत्तमम्।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् ब्रह्मलोके महीयते ॥ १२
ततो गच्छेत राजेन्द्र यत्र सिद्धो जनार्द्दनः।
वराहतीर्थमाख्यातं विष्णुलोकगतिप्रदम् ॥ १३
ततो गच्छेत राजेन्द्र चन्द्रतीर्थमनुत्तमम्।
पौर्णमास्यां विशेषेण स्नानं तत्र समाचरेत्।
स्नातमात्रो नरस्तत्र चन्द्रलोके महीयते ॥ १४
ततो गच्छेत राजेन्द्र कन्यातीर्थमनुत्तमम्।
स्नात्वा तत्र नरो राजन् सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १५
शुक्लपक्षे तृतीयायां स्नानं तत्र समाचरेत्।
स्नातमात्रो नरस्तत्र पृथिव्यामेकराड्भवेत् ॥ १६
देवतीर्थं ततो गच्छेत् सर्व्वदेवनमस्कृतम्।
तत्र स्नात्वा च राजेन्द्र दैवतैः सह मोदते ॥ १७
ततो गच्छेत राजेन्द्र शिखितीर्थमनुत्तमम्।
यत् तत्र दीयते दानं सर्व्वं कोटिगुणं भवेत् ॥ १८
ततो गच्छेत राजेन्द्र तीर्थं पैतामहं शुभम्।
यत् तत्र दीयते श्राद्धं सर्व्वं तस्याक्षयं भवेत् ॥ १९
सावित्रीतीर्थमासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत्।
विधूय सर्व्वपापानि ब्रह्मलोके महीयते ॥ २०
मनोहरन्तु तत्रैव तीर्थं परमशोभनम्।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् रुद्रलोके महीयते ॥ २१
ततो गच्छेत राजेन्द्र मानसं तीर्थमुत्तमम्।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् रुद्रलोके महीयते ॥ २२

ततो गच्छेत राजेन्द्र कल्पतीर्थमनुत्तमम्।
स्नात्वा तत्र नरो राजन् सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २३
स्वर्गबिन्दुं ततो गच्छेत् तीर्थं देवनमस्कृतम्।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् दुर्गतिं वै न पश्यति ॥ २४
अप्सरेशं ततो गच्छेत् स्नानं तत्र समाचरेत्।
क्रीड़ते नाकलोकस्थो ह्यप्सरोभिः स मोदते ॥ २५
ततो गच्छेत राजेन्द्र भारभूतिमनुत्तमम्।
उपोषितो यजेतेशं रुद्रलोके महीयते।
अस्मिंस्तीर्थे मृतो राजन् गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ २६
कार्त्तिके मासि देवेशमर्च्चयेत् पार्व्वतीपतिम्।
अश्वमेधाद्दशगुणं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ २७
वृषभं यः प्रयच्छेत तत्र कुन्देन्दुसप्रभम्।
वृषयुक्तेन यानेन रुद्रलोकं स गच्छति ॥ २८
एतत् तीर्थं समासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत्।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो रुद्रलोकं स गच्छति ॥ २९
जलप्रवेशं यः कुर्य्यात् तस्मिंस्तीर्थे नराधिप।
हंसयुक्तेन यानेन स्वर्गलोकं स गच्छति ॥ ३०
एरण्ड्या नर्म्मदायास्तु सङ्गमं लोकविश्रुतम्।
तच्च तीर्थं महापुण्यं सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥ ३१
उपवासपरो भूत्वा नित्यं व्रतपरायणः।
तत्र स्नात्वा तु राजेन्द्र मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ ३२
ततो गच्छेत राजेन्द्र नर्म्मदोदधिसङ्गमम्।
जमदग्निमिति ख्यातं सिद्धो यत्र जनार्द्दनः ॥ ३३
तत्र स्नात्वा नरो राजन् नर्म्मदोदधिसङ्गमे।
त्रिगुणञ्चाश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥ ३४
ततो गच्छेत राजेन्द्र विमलेश्वरमुत्तमम्।
तत्र स्नात्वा नरो राजन् रुद्रलोके महीयते ॥ ३५
तत्रोपवासं यः कृत्वा पश्येत विमलेश्वरम्।
सप्तजन्मकृतं पापं हित्वा याति शिवालयम् ॥ ३६
ततो गच्छेत राजेन्द्र अलकातीर्थमुत्तमम्।
उपोष्य रजनीमेकां नियतो नियताशनः।
अस्य तीर्थस्य माहात्म्यान्मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ ३७
एतानि तव संक्षेपात् प्राधान्यात् कथितानि च।
न शक्या विस्तराद्वक्तुं संख्या तीर्थेषु पाण्डव ॥ ३८
एषा पवित्रा विपुला नदी त्रैलोक्यविश्रुता।
नर्म्मदा सरितां श्रेष्ठा महादेवस्य वल्लभा ॥ ३९
मनसा संस्मरेद्यस्तु नर्म्मदां वै युधिष्ठिर।
चान्द्रायणशतं साग्रं लभते नात्र संशयः ॥ ४०
अश्रद्दधानाः पुरुषा नास्तिक्यं घोरमाश्रिताः।
पतन्ति नरके घोरे इत्याह परमेश्वरः ॥ ४१
नर्म्मदां सेवते नित्यं स्वयं देवो महेश्वरः।
तेन पुण्या नदी ज्ञेया ब्रह्महत्यापहारिणी ॥ ४२

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे नर्म्मदा-माहात्म्यं नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः।

सूत उवाच।

इदं त्रैलोक्यविख्यातं तीर्थं नैमिषमुत्तमम्।
महादेवप्रियतरं महापातकनाशनम् ॥ १
महादेवं दिदृक्षूणामृषीणां परमेष्ठिना।
ब्रह्मणा निर्म्मितं स्थानं तपस्तप्तं द्विजोत्तमाः ॥ २
मरीचयोऽत्रयो विप्रा वसिष्ठाः क्रतवस्तथा।
भृगवोऽङ्गिरसः पूर्व्वं ब्रह्माणं कमलोद्भवम् ॥ ३
समेत्य सर्व्ववरदं चतुर्म्मूर्त्तिं चतुर्म्मुखम्।
पृच्छन्ति प्रणिपत्यैनं विश्वकर्म्माणमव्ययम् ॥ ४
षट्कुलीया ऊचुः।
भगवन् देवमीशानं तमेवैकं कपर्द्दिनम्।
केनोपायेन पश्येम ब्रूहि देव नमस्तव ॥ ५
ब्रह्मोवाच।
सत्रं महत् समासध्वं वाङ्मनोदोषवर्ज्जिताः।
देशञ्च वः प्रवक्ष्यामि यस्मिन् देशे चरिष्यथ ॥ ६
मुक्त्वा मनोमयं चक्रं संसृष्ट्वा तानुवाच ह।
क्षिप्तमेतन्मया चक्रमनुव्रजत मा चिरम् ॥ ७
यत्रास्य नेमिः शीर्य्येत स देशस्तपसः शुभः।
ततो मुमोच तच्चक्रं ते च तत् समनुव्रजन् ॥ ८
तस्य वै व्रजतः क्षिप्रं यत्र नेमिरशीर्य्यत।
नैमिषं तत् स्मृतं नाम्ना पुण्यं सर्व्वत्र पूजितम् ॥ ९
सिद्ध-चारणसङ्कीर्णं यक्ष-गन्धर्व्वसेवितम्।
स्थानं भगवतः शम्भोरेतन्नैमिषमुत्तमम् ॥ १०
अत्र देवाः सगन्धर्व्वाः सयक्षोरग-राक्षसाः।
तपस्तप्त्वा पुरा देवा लेभिरे प्रवरान् वरान् ॥ ११

इमं देशं समाश्रित्य षट्कुलीयाः समाहिताः।
जप्तेणाराध्य देवेशं दृष्टवन्तो महेश्वरम् ॥ १२
अत्र दानं तपस्तप्तं श्राद्ध-यागादिकञ्च यत्।
एकैकं नाशयेत् पापं सप्तजन्मकृतं तथा ॥ १३
अत्र पूर्व्वं स भगवानृषीणां सत्रमासताम्।
स वै प्रोवाच ब्रह्माण्ड पुराणं ब्रह्मभावितम् ॥ १४
अत्र देवो महादेवो रुद्राण्या किल विश्वदृक्।
रमतेऽद्यापि भगवान् प्रमथैः परिवारितः ॥ १५
अत्र प्राणान् परित्यज्य नियमेन द्विजातयः।
ब्रह्मलोकं गमिष्यन्ति यत्र गत्वा न जायते ॥ १६
अन्यच्च तीर्थप्रवरं जाप्येश्वरमिति श्रुतम्।
जजाप रुद्रमनिशं यथा नन्दी महागणः ॥ १७
प्रीतस्तस्य महादेवो देव्या सह पिनाकधृक्।
ददावात्मसमानत्वं मृत्युवञ्चनमेव च ॥ १८
अभूदृषिः स धर्म्मात्मा शिलादो नाम धर्म्मवित्।
आराधयन्महादेवं पुत्त्रार्थं वृषभध्वजम् ॥ १९
तस्य वर्षसहस्रान्ते तप्यमानस्य विश्वधृक्।
शर्व्वः सोमो गणवृतो वरदोऽस्मीत्यभाषत ॥ २०
स वव्रे वरमीशानं वरेण्यं गिरिजापतिम्।
अयोनिजं मृत्युहीनं याचे पुत्त्रं त्वया समम् ॥ २१
तथास्त्वित्याह भगवान् देव्या सह महेश्वरः।
पश्यतस्तस्य विप्रर्षेरन्तर्द्धानं गतो हरः ॥ २२
ततो यियक्षुः स्वां भूमिं शिलादो धर्म्मवित्तमः।
चकर्ष लाङ्गलेनोर्व्वीं भित्त्वादृश्यत शोभनः ॥ २३
संवर्त्तकोऽनलप्रख्यः कुमारः प्रहसन्निव।
रूपलावण्यसम्पन्नस्तेजसा भासयन् दिशः ॥ २४
कुमारतुल्योऽप्रतिमो मेघगम्भीरया गिरा।
शिलादं तात ताततेि प्राह नन्दी पुनःपुनः ॥ २५
तं दृष्ट्वा नन्दनं जातं शिलादः परिषस्वजे।
मुनीनां दर्शयामास तत्राश्रमनिवासिनाम् ॥ २६
जातकर्म्मादिकाः सर्व्वाः क्रियास्तस्य चकार ह।
उपनीय यथाशास्त्रं वेदमध्यापयत् स्वयम् ॥ २७
अधीतवेदो भगवान् नन्दी मतिमनुत्तमाम्।
चक्रे महेश्वरं दृष्ट्वा जेष्ये मृत्युमिति प्रभुम् ॥ २८
स गत्वा सागरं पुण्यमेकाग्रः श्रद्धयान्वितः।
जजाप रुद्रमनिशं महेशासक्तमानसः ॥ २९
तस्य कोव्याञ्च पूर्णायां शङ्करो भक्तवत्सलः।
आगत्य साम्बः सगणो वरदोऽस्मीत्यभाषत ॥ ३०
स वव्रे पुनरेवेशं जपेयं कोटिमीश्वरम्।
तावदायुर्महादेवं देहीति वरमीश्वर ॥ ३१
एवमस्त्विति सम्प्रोच्य देवोऽप्यन्तरधीयत।
जजाप कोटिं भगवान् भूयस्तद्गतमानसः ॥ ३२
द्वितीयायाञ्च कोव्यां वै पूर्णायाञ्च वृषध्वजः।
आगत्य वरदोऽस्मीति प्राह भूतगणैर्वृतः ॥ ३३
तृतीयां जप्तुमिच्छामि कोटिं भूयोऽपि शङ्कर।
तथास्त्वित्याह विश्वात्मा देव्या चान्तरधीयत ॥ ३४
कोटित्रयेऽथ सम्पूर्णे देवः प्रीतमना भृशम्।
आगत्य वरदोऽस्मीति प्राह भूतगणैर्वृतः ॥ ३५
जपेयं कोटिमन्यां वै भूयोऽपि तव तेजसा।
इत्युक्ते भगवानाह न जप्तव्यं त्वया पुनः ॥ ३६
अमरो जरया त्यक्तो मम पार्श्वगतः सदा।
महागणपतिर्द्देव्याः पुत्त्रो भव महेश्वरः ॥ ३७
योगीश्वरो योगनेता गणानामीश्वरेश्वरः।
सर्व्वलोकाधिपः श्रीमान् सर्व्वज्ञो मद्बलान्वितः ॥३८
ज्ञानं तन्मामकं दिव्यं हस्तामलकवत् तव।
आभूतसंप्लवस्थायी ततो यास्यसि तत्पदम् ॥ ३९
एतदुक्त्वा महादेवो गणानाहूय शङ्करः।
अभिषेकेण युक्तेन नन्दीश्वरमयोजयत् ॥ ४०
उद्वाहयामास च तं स्वयमेव पिनाकधृक्।
मरुताञ्च शुभां कन्यां सुयशेति च विश्रुताम् ॥ ४१
एतज्जाप्येश्वरं स्थानं देवदेवस्य शूलिनः।
यत्र तत्र मृतो मर्त्त्यो रुद्रलोके महीयते ॥ ४२

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे
नैमिषारण्ये जाप्येश्वरमाहात्म्ये
एकचत्वारिंशोऽध्यायः॥४१॥

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः।

सूत उवाच।

अन्यच्च तीर्थप्रवरं जाप्येश्वरसमीपतः।
नाम्ना पञ्चनदं पुण्यं सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥ १
त्रिरात्रमुषितस्तत्र पूजयित्वा महेश्वरम्।

सर्व्वपापविशुद्धात्मा रुद्रलोके महीयते ।
अन्यच्च तीर्थप्रवरं शक्रस्यामिततेजसः ।
महाभैरवमित्युक्तं महापातकनाशनम् ॥ ३
तीर्थानाञ्च परं तीर्थं वितस्ता परमा नदी ।
सर्व्वपापहरा पुण्या स्वयमेव गिरीन्द्रजा ॥ ४
तीर्थं पञ्चतपो नाम शम्भोरमिततेजसः ।
यत्र देवाधिदेवेन चक्रार्थं पूजितो भवः ॥ ५
पिण्डदानादिकं तत्र प्रेत्यानन्तसुखप्रदम् ।
मृतस्तत्राथ नियमाद्ब्रह्मलोके महीयते ॥ ६
कायावरोहणं नाम महादेवालयं शुभम् ।
यत्र माहेश्वरा धर्म्मा मुनिभिः सम्प्रवर्त्तिताः ॥ ७
श्राद्धं दानं तपो होम उपवासस्तथाक्षयः ।
परित्यजति यः प्राणान् रुद्रलोकं स गच्छति ॥ ८
अन्यच्च तीर्थप्रवरं कन्यातीर्थमनुत्तमम् ।
तत्र गत्वा त्यजन् प्राणाँल्लोकानाप्नोति शाश्वतान् ॥ ९
जामदग्न्यस्य च शुभं रामस्याक्लिष्टकर्म्मणः ।
तत्र स्नात्वा तीर्थवरे गोसहस्रफलं लभेत् ॥ १०
महाकालमिति ख्यातं तीर्थं लोकेषु विश्रुतम् ।
गत्वा प्राणान् परित्यज्य गाणपत्यमवाप्नुयात् ॥ ११
गुह्याद्गुह्यतमं तीर्थं नकुलीश्वरमुत्तमम् ।
तत्र सन्निहितः श्रीमान् भगवान् नकुलीश्वरः ॥ १२
हिमवच्छिखरे रम्ये गङ्गाद्वारे सुशोभने ।
देव्या सह महादेवो नित्यं शिष्यैश्च संवृतः ॥ १३
तत्र स्नात्वा महादेवं पूजयित्वा वृषध्वजम् ।
सर्व्वपापात् प्रमुच्येत मृतस्तज्ज्ञानमाप्नुयात् ॥ १४
अन्यच्च देवदेवस्य स्थानं पुण्यतमं शुभम् ।
भीमेश्वरमिति ख्यातं गत्वा मुञ्चति पातकम् ॥ १५
तथान्यच्चण्डवेगायाः सम्भेदः पापनाशनः ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च मुच्यते ब्रह्महत्यया ॥ १६
सर्व्वेषामपि चैतेषां तीर्थानां परमा पुरी ।
नाम्ना वाराणसी दिव्या कोटिकोट्ययुताधिका ॥ १७
तस्याः पुरस्तान्माहात्म्यं भाषितं वो मया त्विह ।
नान्यत्र लभते मुक्तिं योगिनाप्येकजन्मना ॥ १८
एते प्राधान्यतः प्रोक्ता देशाः पापहरा नृणाम् ।
गत्वा संक्षालयेत् पापं जन्मान्तरशतैः कृतम् ॥ १९
यः स्वधर्म्मान् परित्यज्य तीर्थसेवां करोति हि ।
न तस्य फलते तीर्थमिह लोके परत्र च ॥ २०
प्रायश्चित्ती च विधुरस्तथा यायावरो गृही ।
प्रकुर्य्यात् तीर्थसंसेवां यश्चान्यस्तादृशो जनः ॥ २१
सहाग्निर्वा सपत्नीको गच्छेत् तीर्थानि यत्नतः ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो यथोक्तां गतिमाप्नुयात् ॥ २२
ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य कुर्य्याद्वा तीर्थसेवनम् ।
विधाय वृत्तिं पुत्त्राणां भार्य्यां तेषु निधाय च ॥ २३
प्रायश्चित्तप्रसङ्गेन तीर्थमाहात्म्यमीरितम् ।
यः पठेच्छृणुयाद्वापि सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २४

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे तीर्थमाहात्म्यं नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

एतदाकर्ण्य विज्ञानं नारायणमुखेरितम् ।
कूर्म्मरूपधरं देवं पप्रच्छुर्मुनयः प्रभुम् ॥ १

ऋषय ऊचुः ।

कथितो भवता धर्म्मो मोक्षज्ञानं सविस्तरम् ।
लोकानां सर्गविस्तारो वंशो मन्वन्तराणि च ॥ २
इदानीं देवदेवेश प्रलयं वक्तुमर्हसि ।
भूतानां भूतभव्येश यथापूर्व्वं त्वयोदितम् ॥ ३

सूत उवाच ।

श्रुत्वा तेषां तदा वाक्यं भगवान् कूर्म्मरूपधृक् ।
व्याजहार महायोगी भूतानां प्रतिसञ्चरम् ॥ ४

कूर्म्म उवाच ।

नित्यो नैमित्तिकश्चैव प्राकृतात्यन्तिकौ तथा ।
चतुर्द्धायं पुराणेऽस्मिन् प्रोच्यते प्रतिसञ्चरः ॥ ५
योऽयं संदृश्यते नित्यं लोके भूतक्षयस्त्विह ।
नित्यः सङ्कीर्त्त्यते नाम्ना मुनिभिः प्रतिसञ्चरः ॥ ६
ब्राह्मो नैमित्तिको नाम कल्पान्ते यो भविष्यति ।
त्रैलोक्यस्यास्य कथितः प्रतिसर्गो मनीषिभिः ॥ ७
महदाद्यं विशेषान्तं यदा संयाति संक्षयम् ।
प्राकृतः प्रतिसर्गोऽयं प्रोच्यते कालचिन्तकैः ॥ ८
ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि ।
प्रलयः प्रतिसर्गोऽयं कालचिन्तापरैर्द्विजैः ॥ ९
आत्यन्तिकस्तु कथितः प्रलयो ज्ञानसाधनः ।
नैमित्तिकमिदानीं वः कथयिष्ये समासतः ॥ १०

चतुर्युगसहस्रान्ते सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।
स्वात्मसंस्थाः प्रजाः कर्त्तुं प्रतिपेदे प्रजापतिः ॥ ११
ततोऽभवत् त्वनावृष्टिस्तीव्रा सा शतवार्षिकी ।
भूतक्षयकरी घोरा सर्व्वभूतक्षयङ्करी ॥ १२
ततो यान्यल्पसाराणि सत्त्वानि पृथिवीतले ।
तानि चाग्रे प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च ॥ १३
सप्तरश्मिरथो भूत्वा समुत्तिष्ठन् दिवाकरः ।
असह्यरश्मिर्भवति पिबन्नम्भो गभस्तिभिः ॥ १४
तस्य ते रश्मयः सप्त पिबन्त्यम्बु महार्णवे ।
तेनाहारेण ते दीप्ताः सूर्य्याः सप्त भवन्ति हि ॥ १५
ततस्ते रश्मयः सप्त शोषयित्वा चतुर्द्दिशम् ।
चतुर्लोकमिदं सर्व्वं दहन्ति शिखिनो यथा ॥ १६
व्याप्नुवन्तश्च ते दीप्ता ऊर्द्ध्वञ्चाधः स्वरश्मिभिः ।
दीप्यन्ते भास्कराः सप्त युगान्ताग्निप्रदीपिताः ॥ १७
ते सूर्य्या वारिणा दीप्ता बहुसाहस्ररश्मयः ।
खं समावृत्य तिष्ठन्ति प्रदहन्तो वसुन्धराम् ॥ १८
ततस्तेषां प्रतापेन दह्यमाना वसुन्धरा ।
साद्रि-नद्यर्णव-द्वीपा निःस्नेहा सम्प्रपद्यते ॥ १९
मरीचिभिः प्रदीप्ताभिः सन्तताभिः समन्ततः ।
अधश्चोर्द्ध्वञ्च लग्नाभिस्तिर्य्यक् चैव समावृतम् ॥ २०
सूर्य्याग्निना प्रमृष्टानां संसृष्टानां परस्परम् ।
एकत्वमुपयातानामेकज्वालं भवत्युत ॥ २१
सर्व्वलोकप्रणाशश्च सोऽग्निर्भूत्वा तु मण्डली ।
चतुर्लोकमिदं सर्व्वं निर्द्दहत्याशु तेजसा ॥ २२
ततः प्रलीने सर्व्वस्मिन् जङ्गमे स्थावरे तथा ।
निर्वृक्षा निस्तृणा भूमिः कूर्म्मपृष्ठा प्रकाशते ॥ २३
अम्बरीषमिवाभाति सर्व्वमापूरितं जगत् ।
सर्व्वमेतत् तदर्च्चिर्भिः पूर्णं जाज्वल्यते पुनः ॥ २४
पाताले यानि सत्त्वानि महोदधिगतानि च ।
तत्र तानि प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च ॥ २५
द्वीपांश्च पर्व्वतांश्चैव वर्षाण्यथ महोदधीन् ।
तान् सर्व्वान् भस्मसाच्चक्रे सप्तात्मा पावकः प्रभुः ॥ २६
समुद्रेभ्यो नदीभ्यश्च पातालेभ्यश्च सर्व्वशः ।
पिबन्नपः समिद्धोऽग्निः पृथिवीमाश्रितोऽज्वलत् ॥ २७
ततः संवर्त्तकः शैलानतिक्रम्य महांस्तथा ।
लोकान् दहति दीप्तात्मा रुद्रतेजोविजृम्भितः ॥ २८
स दग्ध्वा पृथिवीं देवो रसातलमशोषयत् ।
अधस्तात् पृथिवीं दग्ध्वा दिवमूर्द्ध्वं दहिष्यति ॥ २९
योजनानां शतानीह सहस्राण्ययुतानि च ।
उत्तिष्ठन्ति शिखास्तस्य वह्नेः संवर्त्तकस्य तु ॥ ३०
गन्धर्व्वांश्च पिशाचांश्च सयक्षोरगराक्षसान् ।
तदा दहत्यसौ दीप्तः कालरुद्रप्रणोदितः ॥ ३१
भूर्लोकञ्च भुवर्लोकं स्वर्लोकञ्च तथा महः ।
दहेदशेषं कालाग्निः कालाविष्टतनुः स्वयम् ॥ ३२
व्याप्तेष्वेतेषु लोकेषु तिर्य्यगूर्द्ध्वमथाग्निना ।
तत् तेजः समनुप्राप्य कृत्स्नं जगदिदं शनैः ।
अयोगुड़निभं सर्व्वं तदा चैकं प्रकाशते ॥ ३३
ततो गजकुलोन्नादास्तड़िद्भिः समलङ्कृताः ।
उत्तिष्ठन्ति तदा व्योम्नि घोराः संवर्त्तका घनाः ॥ ३४
केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित् कुमुदसन्निभाः ।
धूम्रवर्णास्तथा केचित् केचित् पीताः पयोधराः ॥ ३५
केचिद्रासभवर्णास्तु लाक्षारसनिभाः परे ।
शङ्ख-कुन्दनिभाश्चान्ये जात्यञ्जननिभास्तथा ॥ ३६
मनःशिलाभास्त्वन्ये च कपोतसदृशाः परे ।
केचिद्धरिद्राक्षवर्णाभास्तथान्ये क्षीरसन्निभाः ॥ ३७
तथा कर्व्वूरवर्णाश्च भिन्नाञ्जननिभास्तथा ।
इन्द्रगोपनिभाः केचिद्धरितालनिभास्तथा ।
इन्द्रचापनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि ॥ ३८
केचित् पर्व्वतसङ्काशाः केचिद्गजकुलोपमाः ।
कूटागारनिभाश्चान्ये केचिन्मीनकुलोद्वहाः ॥ ३९
बहुरूपा घोररूपा घोरस्वरनिनादिनः ।
तदा जलधराः सर्व्वे पूरयन्ति नभस्तलम् ॥ ४०
ततस्ते जलदा घोरा राविणो भास्करात्मजाः ।
सप्तधासम्भृतात्मानं तमग्निं शमयन्त्युत ॥ ४१
ततस्ते जलदा वर्षं मुञ्चन्तीह महारवम् ।
सुघोरमशिवं सर्व्वं नाशयन्ति च पावकम् ॥ ४२
प्रवृद्धैस्तैस्तदात्यर्थमम्भसा पूर्य्यते जगत् ।
अद्भिस्तेजोऽभिभूतात्मा तदाग्निः प्रविशत्यपः ॥ ४३
नष्टे चाग्नौ वर्षशतैः पयोदाः क्षयसम्भवाः ।
प्लावयन्तो जगत् सर्व्वं महाजलपरिस्रवैः ॥ ४४
धाराभिः पूरयन्तीदं नोद्यमानाः स्वयम्भुवा ।
अत्यन्तसलिलौघास्तु वेला इव महोदधेः ।

साद्रिद्वीपा ततः पृथ्वी जलैः संछाद्यते घनैः ॥ ४५
आदित्यरश्मिभिः पीतं जलमभ्रेषु तिष्ठति।
पुनः पतति तद्भूमौ पूर्य्यन्ते तेन चार्णवाः ॥ ४६
ततः समुद्राः स्वां वेलामतिक्रान्तास्तु कृत्स्नशः।
पर्व्वताश्च विलीयन्ते मही चाप्सु निमज्जति ॥ ४७
तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावर-जङ्गमे।
योगनिद्रां समास्थाय शेते देवो जगत्पतिः ॥ ४८
चतुर्युगसहस्रान्तं कल्पमाहुर्मनीषिणः।
वाराहो वर्त्तते कल्पो यस्य विस्तर ईरितः ॥ ४९
असंख्यातास्तथा कल्पा ब्रह्म-विष्णु-शिवात्मकाः।
कथिता हि पुराणेषु मुनिभिः कालचिन्तकैः ॥ ५०
सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः।
तामसेषु हरस्योक्तं राजसेषु प्रजापतेः ॥ ५१
योऽयं प्रवर्त्तते कल्पो वाराहः सात्त्विको मतः।
अन्ये च सात्त्विकाः कल्पा मम तेषु परिग्रहः ॥ ५२
ध्यानं तपस्तथा ज्ञानं लब्ध्वा तेष्वेव योगिनः।
आराध्य गिरिशं माञ्च यान्ति तत् परमं पदम् ॥ ५३
सोऽहं तत्त्वं समास्थाय मायी मायामयं स्वयम्।
एकार्णवे जगत्यस्मिन् योगनिद्रां व्रजामि तु ॥ ५४
मां पश्यन्ति महात्मानः सुप्तं काले महर्षयः।
जनलोके वर्त्तमानास्तापसा योगचक्षुषा ॥ ५५
अहं पुराणः पुरुषो भूर्भुवःप्रभवो विभुः।
सहस्रचरणः श्रीमान् सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ ५६
मन्त्रोऽग्निर्दक्षिणा गावः कुशाश्च समिधो ह्यहम्।
प्रोक्षणी च स्रुवश्चैव सोमो घृतमथास्म्यहम् ॥ ५७
संवर्त्तको महानात्मा पवित्रं परमं यशः।
वेदो वेद्यं प्रभुर्गोप्ता गोपतिर्ब्राह्मणो मुखम् ॥ ५८
अनन्तस्तारको योगी गतिर्गतिमतां वरः।
हंसः प्राणोऽथ कपिलो विश्वमूर्त्तिः सनातनः ॥ ५९
क्षेत्रज्ञः प्रकृतिः कालो जगद्बीजमथामृतम्।
माता पिता महादेवो मत्तो ह्यन्यन्न विद्यते ॥ ६०
आदित्यवर्णो भुवनस्य गोप्ता
नारायणः पुरुषो योगमूर्त्तिः।
मां पश्यन्ते यतयो योगनिष्ठा
ज्ञात्वात्मानं मम तत्त्वं व्रजन्ति ॥ ६१
इति श्रीकौर्म्मे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः।

कूर्म्म उवाच।

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रतिसर्गमनुत्तमम्।
प्राकृतं तत् समासेन शृणुध्वं गदतो मम ॥ १
गते परार्द्धद्वितये काले लोकप्रकालनः।
कालाग्निर्भस्मसात् कर्त्तुं चरते चाखिलं जगत् ॥ २
स्वात्मन्यात्मानमावेश्य भूत्वा देवो महेश्वरः।
दहेदशेषं ब्रह्माण्डं सदेवासुरमानुषम् ॥ ३
तमाविश्य महादेवो भगवान् नीललोहितः।
करोति लोकसंहारं भीषणं रूपमाश्रितः ॥ ४
प्रविश्य मण्डलं सौरं कृत्वासौ बहुधा पुनः।
निर्द्दहत्यखिलं लोकं सप्तसप्तिस्वरूपधृक् ॥ ५
स दग्ध्वा सकलं विश्वमस्त्रं ब्रह्मशिरो महत्।
देवतानां शरीरेषु क्षिपत्यखिलदाहकम् ॥ ६
दग्धेष्वशेषदेवेषु देवी गिरिवरात्मजा।
एका सा साक्षिणी शम्भोस्तिष्ठते वैदिकी श्रुतिः ॥ ७
शिरःकपालैर्द्देवानां कृतस्रग्वरभूषणः।
आदित्य-चन्द्रादिगणैः पूरयन् व्योममण्डलम् ॥ ८
सहस्रनयनो देवः सहस्राकृतिरीश्वरः।
सहस्रहस्तचरणः सहस्रार्चिर्महाभुजः ॥ ९
दंष्ट्राकरालवदनः प्रदीप्तानललोचनः।
त्रिशूली कृत्तिवसनो योगमैश्वरमास्थितः ॥ १०
पीत्वा तत्परमानन्दं प्रभूतममृतं स्वयम्।
करोति ताण्डवं देवीमालोक्य परमेश्वरः ॥ ११
पीत्वा नृत्यामृतं देवी भर्त्तुः परममङ्गलम्।
योगमास्थाय देवस्य देहमायाति शूलिनः ॥ १२
सन्त्यक्त्वा ताण्डवरसं स्वेच्छयैव पिनाकधृक्।
याति स्वभावं भगवान् दग्ध्वा ब्रह्माण्डमण्डलम् ॥ १३
संस्थितेष्वथ देवेषु ब्रह्म-विष्णु-पिनाकिषु।
गुणशेषैः पृथिवी विलयं याति वारिषु ॥ १४
स वारितत्त्वं सगुणं ग्रसते हव्यवाहनः।
तेजः स्वगुणसंयुक्तं वायौ संयाति संक्षयम् ॥ १५
आकाशे सगुणो वायुः प्रलयं याति विश्वभृत्।
भूतादौ च तथाकाशं लीयते गुणसंयुतम् ॥ १६
इन्द्रियाणि च सर्व्वाणि तेजसे यान्ति संक्षयम्।

वैकारिके देवगणाः प्रलयं यान्ति सत्तमाः ॥ १७
वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चेति सत्तमाः ।
त्रिविधोऽयमहङ्कारो महति प्रलयं व्रजेत् ॥ १८
महान्तमेभिः सहितं ब्रह्माणममितौजसम् ।
अव्यक्तं जगतो योनिः संहरेदेकमव्ययम् ॥ १९
एवं संहृत्य भूतानि तत्त्वानि च महेश्वरः ।
वियोजयति चान्योन्यं प्रधानं पुरुषं परम् ॥ २०
प्रधानपुंसोरजयोरेष संहार ईरितः ।
महेश्वरेच्छाजनितो न स्वयं विद्यते लयः ॥ २१
गुणसाम्यं तदव्यक्तं प्रकृतिः परिगीयते ।
प्रधानं जगतो योनिर्मायातत्त्वमचेतनम् ॥ २२
कूटस्थश्चिन्मयो ह्यात्मा केवलः पञ्चविंशकः ।
गीयते मुनिभिः साक्षी महानेष पितामहः ॥ २३
एवं संहारशक्तिश्च शक्तिर्माहेश्वरी ध्रुवा ।
प्रधानाद्यं विशेषान्तं दहेद्रुद्र इति श्रुतिः ॥ २४
योगिनामथ सर्व्वेषां ज्ञानविन्यस्तचेतसाम् ।
आत्यन्तिकञ्चैव लयं विदधातीह शङ्करः ॥ २५
इत्येष भगवान् रुद्रः संहारं कुरुते वशी ।
स्थापिका मोहिनी शक्तिर्नारायण इति श्रुतिः ॥ २६
हिरण्यगर्भो भगवान् जगत् सदसदात्मकम् ।
सृजेदशेषं प्रकृतेस्तन्मयः पञ्चविंशकः ॥ २७
सर्व्वज्ञाः सर्व्वगाः शान्ताः स्वात्मन्येव व्यवस्थिताः ।
शक्तयो ब्रह्मविष्ण्वीशा भुक्ति-मुक्तिफलप्रदाः ॥ २८
सर्व्वेश्वराः सर्व्ववन्द्याः शाश्वतानन्तभोगिनः ।
एकमेवाक्षरं तत्त्वं पुम्प्रधानेश्वरात्मकम् ॥ २९
अन्याश्च शक्तयो दिव्यास्तत्र सन्ति सहस्रशः ।
इज्यन्ते विविधैर्यज्ञैः शक्रादित्यादयोऽमराः ॥ ३०
एकैकस्याः सहस्राणि देहानां वै शतानि च ।
कथ्यन्ते देवमाहात्म्याच्छक्तिरेकैव निर्गुणा ॥ ३१
इमां शक्तिं समास्थाय स्वयं देवो महेश्वरः ।
करोति विविधान् देहान् शस्ते चैव लीलया ॥ ३२
इज्यते सर्व्वयज्ञेषु ब्राह्मणैर्वेदवादिभिः ।
सर्व्वकामप्रदो रुद्र इत्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥ ३३
सर्व्वासामेव शक्तीनां ब्रह्म विष्णु-महेश्वराः ।
प्राधान्येन स्मृता देवाः शक्तयः परमात्मनः ॥ ३४
आभ्यः परस्ताद्भगवान् परमात्मा सनातनः ।
गीयते सर्व्वमायात्मा शूलपाणिर्महेश्वरः ॥ ३५
एनमेके वदन्त्यग्निं नारायणमथापरे ।
इन्द्रमेके परे प्राणं ब्रह्माणमपरे जगुः ॥ ३६
ब्रह्म-विष्ण्वग्नि-वरुणाः सर्व्वे देवास्तथर्षयः ।
एकस्यैवाथ रुद्रस्य भेदास्ते परिकीर्त्तिताः ॥ ३७
यं यं भेदं समाश्रित्य यजन्ति परमेश्वरम् ।
तत्तद्रूपं समास्थाय प्रददाति फलं शिवः ॥ ३८
तस्मादेकतरं भेदं समाश्रित्यापि शाश्वतम् ।
आराधयन्महादेवं याति तत् परमं पदम् ॥ ३९
किन्तु देवं महादेवं सर्व्वशक्तिं सनातनम् ।
आराधयेद्द गिरिशं सगुणं वाथ निर्गुणम् ॥ ४०
मया प्रोक्तो हि भवतां योगः प्रागेव निर्गुणः ।
आरुरुक्षुस्तु सगुणं पूजयेत् परमेश्वरम् ॥ ४१
पिनाकिनं त्रिनयनं जटिलं कृत्तिवाससम् ।
रुक्माभं वा सहस्रार्काश्चिन्तयेद्वैदिकी श्रुतिः ॥ ४२
एष योगः समुद्दिष्टः सवीजो मुनिपुङ्गवाः ।
अत्राप्यशक्तोऽथ हरं विष्णुं ब्रह्माणमर्च्चयेत् ॥ ४३
अथ चेदसमर्थः स्यात् तत्रापि मुनिपुङ्गवाः ।
ततो वाय्वग्नि-शक्रादीन् पूजयेद्भक्तिसंयुतः ॥ ४४
तस्मात् सर्व्वान् परित्यज्य देवान् ब्रह्मपुरोगमान् ।
आराधयेद्विरूपाक्षमादिमध्यान्तसंस्थितम् ॥ ४५
भक्तियोगसमायुक्तः स्वकर्म्मनिरतः शुचिः ।
तादृशं रूपमास्थाय समायात्यन्तिकं शिवः ॥ ४६
एष योगः समुद्दिष्टः सवीजोऽत्यन्तभावनः ।
यथाविधि प्रकुर्व्वाणः प्राप्नुयादैश्वरं पदम् ॥ ४७
ये चान्ये भावने शुद्धे प्रागुक्ते भवतामिह ।
अत्रापि कथितो योगो निर्व्वीजश्च सवीजकः ॥ ४८
ज्ञानं तदुक्तं निर्व्वीजं पूर्व्वं हि भवतां मया ।
विष्णुं रुद्रं विरञ्चिञ्च सवीजे साधयेद्बुधः ॥ ४९
अथ वाय्वादिकान् देवांस्तत्परो नियतात्मवान् ।
पूजयेत् पुरुषं विष्णुं चतुर्म्मूर्त्तिधरं हरिम् ॥ ५०
अनादिनिधनं देवं वासुदेवं सनातनम् ।
नारायणं जगद्योनिमाकाशं परमं पदम् ॥ ५१
तल्लिङ्गधारी नियतं तद्भक्तस्तदुपाश्रयः ।
एष एव विधिर्ब्राह्मो भावने चान्तिमे मतः ॥ ५२
इत्येतत् कथितं ज्ञानं भावनासंश्रयं परम् ।

इन्द्रद्युम्नाय मुनये कथितं यन्मया पुरा ॥ ५३
अव्यक्तात्मकमेवेदं चेतनाचेतनं जगत्।
तदीश्वरः परंब्रह्म तस्माद्ब्रह्ममयं जगत् ॥ ५४

सूत उवाच।

एतावदुक्त्वा भगवान् विरराम जनार्द्दनः।
तुष्टुवुर्मुनयो विष्णुं शक्रेण सह माधवम् ॥ ५५

ऋषय ऊचुः।

नमस्ते कूर्म्मरूपाय विष्णवे परमात्मने।
नारायणाय विश्वाय वासुदेवाय ते नमः ॥ ५६
नमो नमस्ते कृष्णाय गोविन्दाय च ते नमः।
माधवाय च ते नित्यं नमो यज्ञेश्वराय च ॥ ५७
सहस्रशिरसे तुभ्यं सहस्राक्षाय ते नमः।
नमः सहस्रहस्ताय सहस्रचरणाय च ॥ ५८
ओं नमो ज्ञानरूपाय विष्णवे परमात्मने।
आनन्दाय नमस्तुभ्यं मायातीताय ते नमः ॥ ५९
नमो गूढ़स्वरूपाय निर्गुणाय नमोऽस्तु ते।
पुरुषाय पुराणाय सत्तामात्रस्वरूपिणे ॥ ६०
नमः सांख्याय योगाय केवलाय नमोऽस्तु ते।
धर्म्मज्ञानाधिगम्याय निष्कलाय नमो नमः ॥ ६१
नमस्ते योगतत्त्वाय महायोगेश्वराय च।
परावराणां प्रभवे वेदवेद्याय ते नमः ॥ ६२
नमो बुद्धाय शुद्धाय नमो युक्ताय हेतवे।
नमो नमो नमस्तुभ्यं मायिने वेधसे नमः ॥ ६३
नमोऽस्तु ते वराहाय नारसिंहाय ते नमः।
वामनाय नमस्तुभ्यं हृषीकेशाय ते नमः ॥ ६४
नमोऽस्तु कालरुद्राय कालरूपाय ते नमः।
स्वर्गापवर्गदात्रे च नमोऽप्रतिहतात्मने ॥ ६५
नमो योगाधिगम्याय योगिने योगदायिने।
देवानां पतये तुभ्यं देवार्त्तिशमनाय ते ॥ ६६
भगवंस्त्वत्प्रसादेन सर्व्वसंसारनाशनम्।
अस्माभिर्विदितं ज्ञानं यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ॥ ६७
श्रुताश्च विविधा धर्म्मा वंशा मन्वन्तराणि च।
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च ब्रह्माण्डस्यास्य विस्तरः ॥ ६८
त्वं हि सर्व्वजगत्साक्षी विश्वो नारायणः परः।
त्रातुमर्हस्यनन्तात्मा त्वामेव शरणं गताः ॥ ६९

सूत उवाच।

एतद्वः कथितं विप्रा भोग-मोक्षप्रदायकम्।
कौर्म्मं पुराणमखिलं यज्जगाद गदाधरः ॥ ७०
अस्मिन् पुराणे लक्ष्म्यास्तु सम्भवः कथितः पुरा।
मोहायाशेषभूतानां वासुदेवेन योजितः ॥ ७१
प्रजापतीनां सर्गस्तु वर्णधर्म्माश्च वृत्तयः।
धर्म्मार्थ-काम-मोक्षाणां यथावल्लक्षणं शुभम् ॥ ७२
पितामहस्य विष्णोश्च महेशस्य च धीमतः।
एकत्वञ्च पृथक्त्वञ्च विशेषश्चोपवर्णितः ॥ ७३
भक्तानां लक्षणं प्रोक्तं समाचारः सुशोभनः।
वर्णाश्रमाणां कथितं यथावदिह लक्षणम् ॥ ७४
आदिसर्गस्ततः पश्चादण्डावरणसप्तकम्।
हिरण्यगर्भसर्गश्च कीर्त्तितो मुनिपुङ्गवाः ॥ ७५
कालसंख्याप्रकथनं माहात्म्यञ्चेश्वरस्य च।
ब्रह्मणः शयनञ्चाप्सु नामनिर्व्वचनं तथा ॥ ७६
वराहवपुषा भूयो भूमेरुद्धरणं पुनः।
मुख्यादिसर्गकथनं मुनिसर्गस्तथापरः ॥ ७७
व्याख्यातो रुद्रसर्गश्च ऋषिसर्गश्च तापसः।
धर्म्मस्य च प्रजासर्गस्तामसात् पूर्व्वमेव तु ॥ ७८
ब्रह्म-विष्णोर्विवादः स्यादन्तर्देहप्रवेशनम्।
पद्मोद्भवत्वं देवस्य मोहस्तस्य च धीमतः ॥ ७९
दर्शनञ्च महेशस्य माहात्म्यं विष्णुनेरितम्।
दिव्यदृष्टिप्रदानञ्च ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ ८०
संस्तवो देवदेवस्य ब्रह्मणा परमेष्ठिना।
प्रसादो गिरिशस्याथ वरदानं तथैव च ॥ ८१
संवादो विष्णुना सार्द्धं शङ्करस्य महात्मनः।
वरदानं तथा पूर्व्वमन्तर्द्धानं पिनाकिनः ॥ ८२
वधश्च कथितो विप्रा मधु-कैटभयोः पुरा।
अवतारोऽथ देवस्य ब्रह्मणो नाभिपङ्कजात् ॥ ८३
एकीभावश्च देवेन ब्रह्मणा कथितः पुरा।
विमोहो ब्रह्मणश्चाथ संज्ञालाभो हरेस्ततः ॥ ८४
तपश्चरणमाख्यातं देवदेवस्य धीमतः।
प्रादुर्भावो महेशस्य ललाटात् कथितस्ततः ॥ ८५
रुद्राणां कथिता सृष्टिर्ब्रह्मणः प्रतिषेधनम्।
ततश्च देवदेवस्य वरदानोपदेशकौ ॥ ८६
अन्तर्द्धानञ्च देवस्य तपश्चर्य्याण्डजस्य च।

दर्शनं देवदेवस्य नरनारीशरीरता ॥ ८७
देव्या विभागकथनं देवदेवात् पिनाकिनः ।
देव्याश्च पश्चात् कथितं दक्षपुत्रीत्वमेव च ॥ ८८
हिमवद्दुहितृत्वञ्च देव्या माहात्म्यमेव च ।
दर्शनं दिव्यरूपस्य विश्वरूपस्य दर्शनम् ॥ ८९
नाम्नां सहस्रं कथितं पित्रा हिमवता स्वयम् ।
उपदेशो महादेव्या वरदानं तथैव च ॥ ९०
भृग्वादीनां प्रजासर्गो राज्ञां वंशस्य विस्तरः ।
प्राचेतसत्वं दक्षस्य दक्षयज्ञविमर्द्दनम् ॥ ९१
दधीचस्य च यज्ञस्य विवादः कथितस्तदा ।
ततश्च शापः कथितो मुनीनां मुनिपुङ्गवाः ॥ ९२
रुद्रागतिः प्रसादश्च अन्तर्द्धानं पिनाकिनः ।
पितामहोपदेशः स्यात् कीर्त्त्यते रक्षणाय तु ॥ ९३
दक्षस्य च प्रजासर्गः कश्यपस्य महात्मनः ।
हिरण्यकशिपोर्नाशो हिरण्याक्षवधस्तथा ॥ ९४
ततश्च शापः कथितो देवदारुवनौकसाम् ।
निग्रहश्चान्धकस्याथ गाणपत्यमनुत्तमम् ॥ ९५
प्रह्लादनिग्रहश्चाथ बलेः संयमनन्त्वथ ।
वाणस्य निग्रहश्चाथ प्रसादस्तस्य शूलिनः ॥ ९६
ऋषीणां वंशविस्तारो राज्ञां वंशाः प्रकीर्त्तिताः ।
वसुदेवात् ततो विष्णोरुत्पत्तिः स्वेच्छया हरेः ॥ ९७
दर्शनञ्चोपमन्योर्वै तपश्चरणमेव च ।
वरलाभो महादेवं दृष्ट्वा साम्बं त्रिलोचनम् ।
कैलासगमनञ्चाथ निवासस्तत्र शार्ङ्गिणः ॥ ९८
ततश्च कथ्यते भीतिर्द्वारवत्यां निवासिनाम् ।
रक्षणं गरुड़ेनाथ जित्वा शत्रून् महाबलान् ॥ ९९
नारदागमनञ्चैव यात्रा चैव गरुत्मतः ।
ततश्च कृष्णागमनं मुनीनामागतिस्ततः ॥ १००
नैत्यिकं वासुदेवस्य शिवलिङ्गार्च्चनं तथा ।
मार्कण्डेयस्य च मुनेः प्रश्नः प्रोक्तस्ततः परम् ॥ १०१
लिङ्गार्च्चननिमित्तञ्च लिङ्गस्यापि च लिङ्गिनः ।
माहात्म्यकथनञ्चाथ लिङ्गादे भीतिरेव च ॥ १०२
ब्रह्म-विष्ण्वोस्तथा मध्ये कीर्त्तिता मुनिपुङ्गवाः ।
मोहस्तयोर्वै कथितो गमनञ्चोर्द्धतो ह्यधः ॥ १०३
संस्तवो देवदेवस्य प्रसादः परमेष्ठिनः ।
अन्तर्द्धानञ्च लिङ्गस्य साम्बोत्पत्तिस्ततः परम् ।
कीर्त्तिता चानिरुद्धस्य समुत्पत्तिर्द्विजोत्तमाः ॥ १०४
कृष्णस्य गमने बुद्धिर्ऋषीणामागतिस्तथा ।
अनुशासनञ्च कृष्णेन वरदानं महात्मनः ॥ १०५
गमनञ्चैव कृष्णस्य पार्थस्याप्यथ दर्शनम् ।
कृष्णद्वैपायनस्योक्ता युगधर्म्माः सनातनाः ॥ १०६
अनुग्रहोऽथ पार्थस्य वाराणस्यां गतिस्ततः ।
पाराशर्य्यस्य च मुनेर्व्यासस्याद्भुतकर्म्मणः ।
वाराणस्याश्च माहात्म्यं तीर्थानाञ्चैव वर्णनम् ॥ १०७
व्यासस्य तीर्थयात्रा च देव्याश्चैवाथ दर्शनम् ।
उद्वासनञ्च कथितं वरदानं तथैव च ॥ १०८
प्रयागस्य च माहात्म्यं क्षेत्राणामथ कीर्त्तनम् ।
फलञ्च विपुलं विप्रा मार्कण्डेयस्य निर्गमः ॥ १०९
भुवनानां स्वरूपञ्च ज्योतिषाञ्च निवेशनम् ।
कीर्त्तितश्चापि वर्षाणां नदीनाञ्चैव निर्णयः ॥ ११०
पर्व्वतानाञ्च कथनं स्थानानि च दिवौकसाम् ।
द्वीपानां प्रविभागश्च श्वेतद्वीपोपवर्णनम् ॥ १११
शयनं केशवस्याथ माहात्म्यञ्च महात्मनः ।
मन्वन्तराणां कथनं विष्णोर्माहात्म्यमेव च ॥ ११२
वेदशाखाप्रणयनं व्यासानां कथनं ततः ।
अवेदस्य च वेदस्य कथनं मुनिपुङ्गवाः ॥ ११३
योगेश्वराणाञ्च कथा शिष्याणाञ्चाथ कीर्त्तनम् ।
गीताश्च विविधा गुह्या ईश्वरस्याथ कीर्त्तिताः ॥ ११४
वर्णाश्रमाणामाचाराः प्रायश्चित्तविधिस्ततः ।
कपालित्वञ्च रुद्रस्य भिक्षाचरणमेव च ॥ ११५
पतिव्रतानामाख्यानं तीर्थानाञ्च विनिर्णयः ।
तथा मङ्कणकस्याथ निग्रहः कीर्त्तितो द्विजाः ॥ ११६
वधश्च कथितो विप्राः कालस्य च समासतः ।
देवदारुवने शम्भोः प्रवेशो माधवस्य च ॥ ११७
दर्शनं षट्कुलीयानां देवदेवस्य धीमतः ।
वरदानञ्च देवस्य नन्दिने तु प्रकीर्त्तितम् ॥ ११८
नैमित्तिकश्च कथितः प्रतिसर्गस्ततः परम् ।
प्राकृतः प्रलयश्चोर्द्धं सवीजो योग एव च ॥ ११९
एवं ज्ञात्वा पुराणस्य संक्षेपं कीर्त्तयेत् तु यः ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ १२०
एवमुक्त्वा श्रियं देवीमादाय पुरुषोत्तमः ।
सन्त्यज्य कूर्म्मसंस्थानं स्वस्थानञ्च जगाम ह ॥ १२१

देवाश्च सर्व्वे मुनयः स्वानि स्थानानि भेजिरे ।
प्रणम्य पुरुषं विष्णुं गृहीत्वा ह्यमृतं द्विजाः ॥ १२२
एतत् पुराणं परमं भाषितं कूर्म्मरूपिणा ।
साक्षाद्देवाधिदेवेन विष्णुना विश्वयोनिना ॥ १२३
यः पठेत् सततं भक्त्या नियमेन समाहितः ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ १२४
लिखित्वा चैव यो दद्याद्वैशाखे कार्त्तिकेऽपि वा ।
विप्राय वेदविदुषे तस्य पुण्यं निबोधत ॥ १२५
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः सर्व्वैश्वर्य्यसमन्वितः ।
भुक्त्वा तु विपुलान्मर्त्त्ये भोगान्दिव्यान्सुशोभनान् ॥ १२६
ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो विप्राणां जायते कुले ।
पूर्व्वसंस्कारमाहात्म्याद्ब्रह्मविद्यामवाप्नुयात् ॥ १२७
पठित्वाध्यायमेवैकं सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
योऽर्थं विचारयेत् सम्यक् प्राप्नोति परमं पदम् ॥ १२८
अध्येतव्यमिदं पुण्यं विप्रैः पर्व्वणि पर्व्वणि ।
श्रोतव्यञ्च द्विजश्रेष्ठा महापातकनाशनम् ॥ १२९
एकतस्तु पुराणानि सेतिहासानि कृत्स्नशः ।
एकत्र परमञ्चेदमेतदेवातिरिच्यते ॥ १३०
धर्म्मनैपुणकामानां ज्ञाननैपुणकामिनाम् ।
इदं पुराणं मुक्त्वैकं नान्यत् साधनकं परम् ॥ १३१
यथावदत्र भगवान् देवो नारायणो हरिः ।
कीर्त्त्यते हि यथा विष्णुर्न तथाऽन्येषु सुव्रताः ॥ १३२
ब्राह्मी पौराणिकी चेयं संहिता पापनाशनी ।
अत्र तत् परमं ब्रह्म कीर्त्त्यते हि यथार्थतः ॥ १३३
तीर्थानां परमं तीर्थं तपसाञ्च परं तपः ।
ज्ञानानां परमं ज्ञानं व्रतानां परमं व्रतम् ॥ १३४
नाध्येतव्यमिदं शास्त्रं वृषलस्य च सन्निधौ ।
योऽधीते चैव मोहात्मा स याति नरकान् बहून् ॥ १३५
श्राद्धे वा दैविके कार्य्ये श्रावणीयं द्विजातिभिः ।
यज्ञान्ते तु विशेषेण सर्व्वदोषविशोधनम् ॥ १३६
मुमुक्षूणामिदं शास्त्रमध्येतव्यं विशेषतः ।
श्रोतव्यञ्चाथ मन्तव्यं वेदार्थपरिवृंहणम् ॥ १३७
ज्ञात्वा यथावद्विप्रेन्द्रान् श्रावयेद्भक्तिसंयुतान् ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो ब्रह्मसायुज्यमाप्नुयात् ॥ १३८
योऽश्रद्दधाने पुरुषे दद्याच्चाधार्म्मिके तथा ।
स प्रेत्य गत्वा निरयान् शुनां योनिं व्रजत्यधः ॥ १३९
नमस्कृत्य हरिं विष्णुं जगद्योनिं सनातनम् ।
अध्येतव्यमिदं शास्त्रं कृष्णद्वैपायनं तथा ॥ १४०
इत्याज्ञा देवदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
पाराशर्य्यस्य विप्रर्षेर्व्यासस्य च महात्मनः ॥ १४१
श्रुत्वा नारायणाद्देवान्नारदो भगवानृषिः ।
गौतमाय ददौ पूर्व्वं तस्माच्चैव पराशरः ॥ १४२
पराशरोऽपि भगवान् गङ्गाद्वारे मुनीश्वराः ।
मुनिभ्यः कथयामास धर्म्म-कामार्थ-मोक्षदम् ॥ १४३
ब्रह्मणा कथितं पूर्व्वं सनकाय च धीमते ।
सनत्कुमाराय तथा सर्व्वपापप्रणाशनम् ॥ १४४
सनकाद्भगवान् साक्षाद्देवलो योगवित्तमः ।
अवाप्तवान् पञ्चशिखो देवलादिदमुत्तमम् ॥ १४५
सनत्कुमाराद्भगवान् मुनिः सत्यवतीसुतः ।
लेभे पुराणं परमं व्यासः सर्व्वार्थसञ्चयम् ॥ १४६
तस्माद्व्यासादहं श्रुत्वा भवतां पापनाशनम् ।
ऊचिवान् वै भवद्भिश्च दातव्यं धार्म्मिके जने ॥ १४७
तस्मै व्यासाय गुरवे सर्व्वज्ञाय महर्षये ।
पाराशर्य्याय शान्ताय नमो नारायणात्मने ॥ १४८
यस्मात् सञ्जायते कृत्स्नं यत्र चैव प्रलीयते ।
नमस्तस्मै परेशाय विष्णवे कूर्म्मरूपिणे ॥ १४९

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे प्रतिसर्गादिकथनं नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

समाप्तोऽयमुपरिभागः ।

समाप्तञ्च कूर्म्मपुराणम् ।

॥ श्रीः ॥